КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

М. Д. Пістун, А. Л. Мельничук

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

Навчальний посібник

3-тє доповнене видання

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ 2010

УДК 911.3(075.8)
ББК 65.04я73
П34

Рецензенти:
д-р екон. наук, проф., чл.-кор. НАПН України Я.Б. Олійник,
д-р геогр. наук, проф. К.В. Мезенцев

Рекомендовано до друку
вченою радою географічного факультету
(протокол № 6 від 23 червня 2009 року)

Пістун М.Д.

П34 Сучасні проблеми регіонального розвитку : навчальний посібник / **М.Д. Пістун, А. Л. Мельничук**. – 3-тє доп. вид. – К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2013. – 286 с.; рис. 23.

ISBN 978-966-439-200-3

Розглянуто суспільно-географічні теоретико-методологічні й конструктивно-управлінські проблеми процесу регіонального розвитку життєдіяльності населення на прикладі України. Посібник рекомендується фахівцям – державним службовцяв, викладачам, аспірантам та магістрантам, які цікавляться питаннями управління регіональним розвитком.

УДК 911.3(075.8)
ББК 65.04я73

ISBN 978-966-439-200-3

© Пістун М.Д., Мельничук А.Л., 2013
© Київський національний університет імені Тараса Шевченка, ВПЦ "Київський університет", 2013

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА..... 5
ВСТУП 7

ЧАСТИНА І. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ..... 20

1. Проблема оцінки сучасної регіональної політики в Україні..... 20
Запитання для самоконтролю..... *33*
2. Проблема функціональної цілісності процесу регіонального розвитку 34
Запитання для самоконтролю..... *45*
3. Проблема стратегічного планування сталого і збалансованого регіонального розвитку 46
Запитання для самоконтролю..... *64*
4. Проблема суспільно-географічної оцінки території як матеріальної бази регіонального розвитку 65
Запитання для самоконтролю..... *80*
5. Проблема суспільно-географічного районування України 80
Запитання для самоконтролю..... *95*

ЧАСТИНА ІІ. КОНСТРУКТИВНІ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ПРОБЛЕМИ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ЗА РИНКОВИХ УМОВ..... 96

6–7. Проблема раціонального і оптимального розміщення продуктивних сил 96
Запитання для самоконтролю..... *116*
8. Проблемні території України..... 117
Запитання для самоконтролю..... *130*

9. Проблема регулювання регіональним природокористуванням 131
Запитання для самоконтролю *144*
10. Проблема управління трудовими ресурсами та розселення населення регіону 145
Запитання для самоконтролю *162*
11. Проблема управління міжгалузевим регіональним виробничо-інфраструктурним комплексом 162
Запитання для самоконтролю *176*
12. Проблема управління міжгалузевим регіональним соціально-інфраструктурним комплексом 176
Запитання для самоконтролю *190*
13. Проблема управління містом 190
Запитання для самоконтролю *205*
14. Проблема бюджетно-фінансового регулювання регіонального розвитку 206
Запитання для самоконтролю *218*
15. Проблема територіальної організації національної безпеки України 218
Запитання для самоконтролю *235*
16. Проблема удосконалення рівнів управління регіональним розвитком України 235
Запитання для самоконтролю *251*
17. Проблема використання Україною зарубіжного досвіду здійснення регіональної політики та регіонального розвитку 251
Запитання для самоконтролю *270*

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА 271
ОРІЄНТОВНА ТЕМАТИКА СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ 276

ПЕРЕДМОВА

Регіональний соціально-економічний розвиток України, як процес конкретизації її регіональної політики, нині є одним із головних внутрішньодержавних процесів, у практичній реалізації якого зроблено дуже мало. Цей складний і міждисциплінарний процес може розглядатись з різних підходів – соціального, техніко-економічного та суспільно-географічного; останій має переваги у комплесно-пропорційній розвязці цієї проблеми, у поглибленом врахуванні впливу на цей процес природних умов і ресурсів та суспіпільно-географічних чинників. Тому суспільно-географічний підхід взято за основу викладу змісту даного посібника.

Відомо, що кожна важлива державна справа вимагає належного використання як наявних, так і ***підготовки майбутніх фахівців*** *для практичної реалізації цього складного процесу на робочих місцях.*

Використання наявних спеціалістів з територіальної та комплексно-пропорційної організації людської діяльності у сфері державного управління є вкрай недостатньою.

Виходячи з міждисциплінарного підходу до вирішення питань регіонального розвитку і запитів практики за умов ринкового господарювання, у ВНЗ економічного і суспільно-географічного профілів опрацьовано ряд нових дисциплін, видано відповідні навчальні посібники з регіональної проблематики. *Адже відомо, що ринкові відносини* ***не вирішують міжгалузевих і територіальних пропорцій****, не обгрунтовують нових* ***ефективних форм*** *територіальної організації продуктивних сил, тобто не сприяють формуванню і удосконаленню* ***оптимальної функціонально-територіальної структури держави, серйозно ускладнюють соціальну та екологічну ситуацію****. Звідси необхідність науково обґрунтованого*

державного управління (регулювання) цими складними процесами.

У зв'язку з удосконаленням навчального процесу для магістрантів ВНЗ України, на кафедрі економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка їх підготовка з 1 вересня 2009 р. здійснюється за новим дворічним навчальним планом. До нього, поряд з іншими дисциплінами, включено узагальнюючий спецкурс – **"Сучасні проблеми регіонального розвитку"** суспільно-географічного змісту (на прикладі України). Він складається з 17 лекцій і 18 семінарських занять, які базуються на об'єктно-предметній сутності суспільної географії, не ігноруючи підходів суміжних наук.

Рекомендовані нами проблеми розкривають не лише їх зміст, але й наукові засоби з управління ними – для студентів зі спеціалізацій "Управління регіональним розвитком", "Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка".

Лекційний матеріал складається із двох взаємодоповнюючих частин – теоретико-методологічної та конструктивно-суспільно-географічної. На лекціях студенти повинні засвоїти головні акценти проблемної теми, як основи для подальшого опрацювання рекомендованої літератури, складання своїх доповідей на семінарах.

Семінарські заняття повинні не тільки закріпити лекційний матеріал, але й виробляти навики критично-дискусійного відношення до розв'язання поставлених проблем.

Текст передмови, вступної та наступних 17 лекційних тем написав проф., д.геогр.н. М.Д. Пістун; текст 16-ї теми склав доц., к.геогр.н А.Л. Мельничук.

Тематику семінарів з рекомендованою літературою складено спільно. Комп'ютерний набір тексту і рисунків посібника та його верстку здійснив А.Л. Мельничук.

ВСТУП

1. Пізнавально-конструктивна роль суспільної географії в удосконаленні процесу регіонального розвитку. 2. Суспільно-географічна проблематика процесу регіонального розвитку України. 3. Значення управління (регулювання) процесом регіонального розвитку.

Завданням спецкурсу є узагальнення пізнавально-конструктивних можливостей суспільної географії щодо дуже складного **процесу регіонального соціально-економічного розвитку** країни (з урахуванням його сучасного стану в Україні). Його змістовною основою є сучасна проблематика оцінки **теоретико-методологічного доробку** цієї синтетичної галузі географічної науки та її участі в управлінні як окремими так і комплексними (інтегральними) процесами розвитку регіонів. Фактично йдеться про реалізацію **суспільно-географічного підходу** в практиці здійснення регіональної політики.

1. Нинішня суспільна географія є складною фундаментальною наукою з широким діапазоном пізнавальних можливостей, зумовлених складністю об'єкта і предмета вивчення. **Об'єктом** її вивчення і дослідження є **людська діяльність**, представлена її видами, напрямами та формами. Інваріантним (теоретичним) його виразом є **суспільно-географічний комплекс** як складна, відкрита та добре впорядкована система. **Предметом** вивчення суспільної географії є **проблема**[1] **територіальної організації і комплексно-пропорційного розвитку матеріально-речовинних і духовних компонентів діяльності людини**, тобто **регіональні процеси людсь-**

[1] **Філософи і наукознавці під проблемою розуміють складне теоретико-методологічне або практичне питання (завдання), що потребує розв'язання, вивчення чи дослідження; сукупність проблем називають проблематикою.**

кого буття. Головними складовими процесу **територіальної** організації людської діяльності є оцінка оптимальності процесів розміщення продуктивних сил, їх територіальної структури, ефективності системи регіональних зв'язків, рівнів спеціалізації, розвитку і збалансованості взаємодіючих компонентів відповідно до природних і соціально-економічних умов та управлінських заходів. Ці складові практично лежать в основі складного інтегрального процесу регіонального розвитку. Іншими словами, суспільна географія немає конкурентів у системному пізнанні цього процесу, регіональна економіка і регіональна соціологія є доповнюючими складовими у пізнанні виробничої і соціальної сфер.

- Для вирішення своїх пізнавальних і конструктивних завдань суспільна географія має досить розвинуту і впорядковану **систему знань** у вигляді монографій та навчальних посібників для вищої та середньої школи.

Логічна схема пізнання процесу регіонального розвитку включає такі складові **методологічної основи** – **філософське знання** (діалектику і соціальну філософію та їх похідні принципи); **економічну теорію** (суть економічних законів, систему показників для порівняльного аналізу **ефективності** варіантів розміщення виробництва, рівнів економічного розвитку територій та використання технологічних процесів, впливу ринкових відносин тощо); **власні суспільно-географічні принципи**.

Особливо продуктивними є філософські **категорії матерії** як об'єктивної реальності світу, **її форми прояву та руху, простору і часу**, їх взаємодії у формі географічного простору і часу; у виникненні географічного **процесу як форми взаємодії природи і суспільства**.

Категорія економічної теорії – **продуктивні сили** – дозволила чітко розмежувати предметну сутність суспільної географії та економіки, визначити напрямки співробітництва з регіональною економікою при вирішенні комплексних дослідницьких питань.

Такий міждисциплінарний методологічний підхід дозволив суспільним географам глибоко пізнати **територію** як матеріальну основу людської діяльності, її основні параметри, значення природних умов і ресурсів, їх просторових форм для цієї діяльності, сформулювати поняття суспільно-географічного поля і простору, ємності і потенціалу території, запропонувати систему традиційних і нових (ринкових) чинників. Територія – це основа географічного мислення.

На відміну від інших географічних наук суспільна географія має добре опрацьовану **теорію**: закономірності і закони, основні категорії і поняття та їх термінологію, принципи і критерії різних процесів. Методологія суспільно-географічних досліджень представлена не тільки загальними принципами, але й концепціями відношень і процесів, серед останніх виділені головні, структурні, трансформаційні, інтенсивні, екстенсивні, деструктивні та інші. Суспільно-географічне дослідження регіонального розвитку на рівні аналізу зв'язків і процесів є найбільш достовірним.

Що стосується оцінки сучасних проблемних питань регіонального розвитку, розглянутих у конкретних (спеціальних) темах даного посібника, то в них акцентуються перш за все досягнення, а також сьогоднішні недоліки та управлінські (регулятивні) заходи, спрямовані на наукову аргументацію з виправлення виявлених недоліків.

- Проте для усвідомлення важливості інтегральної проблеми регіонального соціально-економічного та екологічного розвитку спершу зупинимось на його **недоліках на прикладі України за ринкових умов**. Нижче відзначені недоліки є свідченням того, що лише ринковими засобами успішно вирішувати (удосконалювати) територіальну організацію продуктивних сил та їх збалансований розвиток неможливо, тут потрібна активна науково обґрунтована державна регулятивна політика. *Нерівномірність регіонального соціально-економічного розвитку і рівня життя населення створює передумови для соціальної напруги в*

суспільстві, загрожує територіальній цілісності країни, стримує динаміку соціально-економічних показників, уповільнює ринкові перетворення та знижує їх ефективність.

Перехід до ринкових відносин в Україні виявився надзвичайно важким випробуванням для всіх, без винятку, регіонів. Обсяги виробництва і чисельність зайнятих у господарстві більшості з них скоротились наполовину. Хаотичність і невизначеність ринкових реформ викликали гостру потребу пошуку глибинних причин деструктивних процесів у господарстві регіонів та шляхів виходу із глибокої системної кризи. У цій ситуації **традиційне економічне мислення** – в образі окремо взятих підприємств, галузей та їх підгалузей і міністерств – повинно поступитись **регіонально-цілісному підходові**, який дозволяє розглядати господарство регіону як системне утворення (комплекс), що є органічною складовою національного господарського комплексу.

- Нині головними **недоліками** в регіональній політиці є міжрегіональні диспропорції, що проявились у несприятливій демографічній ситуації, великій різниці в економічному розвитку регіонів (областей), низьких рівнях розвитку транспортної інфраструктури (щільності залізниць і засобів зв'язку) і структури житлово-комунального господарства, у стані навколишнього середовища. У промисловості має місце вузька спеціалізація і структурна розбалансованість виробництва, порушилась функціонально-територіальна цілісність агропромислового процесу, іноземні інвестиції характеризуються територіальною контрастністю (асиметрією) в основний капітал, слабкі міжрегіональні зв'язки, нераціональне використання людського потенціалу, в тому числі потужна міждержавна міграція трудових ресурсів, деградація села, криза міської поселенської межі, неадекватність існуючої територіальної організації влади адміністративно-територіальному поділу держави та фінансова неспроможність більшості територіальних громад самостійно вирішувати питання, віднесені до їх повноважень. По-старому різко

переважає галузева схема управління над територіальною, про що свідчить структура міністерств нинішнього Кабінету Міністрів. До речі, Міністерство регіонального розвитку, будівництва і житлово-комунального господарства за своєю функціональною структурою є найскладнішим і може бути поділене на три окремі міністерства.

У різних секторах економіки України від 30 до 80 % економічної активності відбувається в тіні, що призводить до відто-ку з країни ресурсів і ставить у невигідне становище підприємства, які працюють легально (О. Кужель). З таким рівнем тіньової економіки інвестор не взмозі побачити реальні перспективи. Інколи вживають такий вислів: Україна в Європі – лідер з нераціонального використання енергоресурсів.

Немаловажний вплив на умови розвитку України світових глобалізаційних процесів, зокрема проникнення постіндустріальних тенденцій, що розширюють та ускладнюють потреби людей, впливають на спосіб і умови життя. Формування сусідніми державами на прикордонних територіях потужних центрів зростання призводить до відтоку трудових, інтелектуальних та інших ресурсів з України. Намагання окремих політичних сил та зовнішніх чинників використати складні проблеми регіонального розвитку загострюють політичне протистояння, що стримує досягнення національної єдності, створює загрози національній безпеці української держави. Нарешті однією з причин повільного розв'язання проблем регіонального розвитку України є незадовільний стан використання науково-пізнавального та конструктивного потенціалу суспільної географії в управлінні цим складним процесом.

2. В процесі викладання спецкурсу будуть розглянуті такі проблемні питання:

- пізнавальні та конструктивні можливості суспільної географії;
- оцінка сучасного стану регіональної політики в Україні;
- обґрунтування цілісної концепції процесу регіонального розвитку взагалі;

- розкриття змісту і структури стратегічної інноваційно-інвестиційної моделі сталого і збалансованого регіонального розвитку України;
- оцінка території як матеріальної бази процесу регіонального розвитку, системи його чинників;
- поняття про проблемні території;
- пізнавально-прикладне значення інтегрального суспільно-географічного районування;
- удосконалення процесу розміщення продуктивних сил за ринкових умов;
- сучасні проблемні території України;
- оцінка екологічного імперативу суспільно-географічного природокористування;
- обґрунтування управлінських заходів процесу використання трудових ресурсів та регіональних ринків праці;
- система заходів з удосконалення територіальної організації виробничої та соціальної сфер;
- питання посилення регіонального та місцевого рівнів управління соціально-економічним розвитком;
- шляхи удосконалення управління загальнодержавною, регіональною та локальною безпекою життєдіяльності населення;
- бюджетно-фінансове регулювання регіонального розвитку;
- можливого використання Україною зарубіжного досвіду з реалізації регіональної політики і регіонального розвитку.

3. Управлінська функція людської діяльності така ж древня, як і сама діяльність. Її зміст, цілі, форми та конкретні завдання весь час змінювались і постійно ускладнювались відповідно до суспільних потреб, в умовах функціонування соціуму.

В загальних рисах під ***управлінням*** *прийнято розуміти дію з боку суб'єкта управління стосовно об'єкта управління з метою досягнення певного результату. Кібернетичне визначення цього поняття таке:* ***управління*** *є функціональною системою, орієнтованою або на* ***збереження*** *її основної якості в умовах зміни середовища, або на* ***виконання*** *певної програ-*

ми, яка повинна забезпечити стійкість функціонування, гомеостаз, досягнення певної мети. В ринкових умовах замість терміну "управління" широко використовується англомовний термін "менеджмент" коли йдеться про управління, організацію бізнесу у сфері виробництва чи обслуговування на рівні **окремих підприємств, компаній чи корпорацій**; а коли йдеться про управління **територією**, то слід користуватись терміном **"регіональне управління"**. Для сучасного суспільно-географічного розв'язання питань управління регіональним розвитком загальнокібернетичного розуміння вже недостатньо, бо воно не розкриває особливостей структури і функцій об'єктів управління, специфіки процесу регіонального розвитку, його етапів та управлінських ієрархічних рівнів.

- *Таким чином,* ***регіональне управління є цілеспрямованим впливом державних і самоврядних органів на підприємства і організації регіону з метою досягнення загальнорегіональних результатів.*** Тому в організаційному відношенні воно вимагає **комплексного підходу**. Іншими словами, управління територією, її розвитком, необхідне для організації, координації робіт великого колективу взаємодіючих людей, спеціалістів різних галузей знань. Регіональне управління повинно доповнюватись **стратегічним аспектом** – *системою концептуальних положень про найефективніші напрямки розвитку регіональних систем, розв'язання великих територіальних проблем і розміщення продуктивних сил країни.*

Державне управління регіонами – це діяльність в адміністративно-територіальних одиницях, яка здійснюється через адміністрацію, призначену центральними (або іншими вищими) органами влади. Посадові особи в державному управлінні призначаються центральними органами і є виконавцями державних рішень.

Місцеве самоврядування – це реальна здатність територіальної громади самостійно вирішувати питання місцевого значеня в межах існуючого законодавства. Посадові особи в місцевому самоврядуванні обираються жителями, вони є під-

звітними перед територіальною громадою і наділені бюджетно-фінансовою, господарською та майновою автономією. Інтереси територіальних громад представляють обласні, районні, сільські, селищні і міські ради їїх асоціації.

Процес управління регіональним розвитком повинен включати такі **обов'язкові етапи**: 1) ґрунтовну розробку **теоретико-методологічної концепції** функціонування об'єкту управління; 2) **ретроспективний аналіз** з елементами синтезу сучасного стану розміщення об'єктів людської діяльності з метою вибору організаційних цілей, виявлення зовнішніх і внутрішніх чинників, що впливають на діяльність досліджуваного об'єкта; 3) **прогнозний**, що дозволяє виявити за допомогою методів дослідження резерви подальшого розвитку суспільно-географічного комплексу; 4) **плановий**, який передбачає обґрунтування конкретних заходів з раціонального використання потенціалу території з метою визначення напрямків оптимальної спеціалізації людської діяльності, підвищення продуктивності праці, рівня та якості життя населення; 5) **конструктивний**, що передбачає оптимальне розміщення продуктивних сил, складання схем і проектів районних планувань генпланів міст; 6) **заключний**, що включає прийняття відповідних ухвал і контроль та координацію заходів з боку державних та самоврядних органів за їх виконанням.

За ринкової економіки держави органи управління здійснюють керівництво підприємствами і об'єднаннями за допомогою переважно економічних методів, надають їм права самостійно формувати необхідні органи господарського управління, координації та інформаційного забезпечення.

До **економічних** методів управління відносяться планування та бюджетно-фінансове реглювання, включаючи ціноутворення на місцеві ресурси. **Адміністративні** методи застосовуються у боротьбі з монополізмом, захисті навколишнього середовища,

дотриманні правопорядку, санітарних, протипожежних норм і правил, у реалізації місцевих цільових програм. **Правові** методи забезпечують чіткий розподіл повноважень між ланками управління та між радами і держадміністраціями.

- **Ефективність у оптимізації управління регіону** – це, перш за все, ефективність адміністрування на **місцевому рівні у** (з населенням 1-2 тис. мешканців). Його вартість дорівнює 4-5% усіх доходів з використанням системи методів.
- Часто стверджують про кадровий голод в регіонах для МС, а за 19 років незалежності не надано жодної планової посади для випускників кафедри з спеціальності управління розвитком регіону.
- Відповідно до **теорії соціального обслуговування основною метою регіонального управління є добробут населення.** Категорія **добробуту** містить у собі економічну, соціальну, соціологічну і моральну складові.

Спробою формалізації цього показника є **індекс розвитку людського потенціалу –** сума середньоарифметичного значення трьох індексів: 1) очікуваної тривалості життя при народженні, 2) рівня освіти, 3) реального обсягу ВВП на одну людину (в дол. США).

Управлінський процес може бути ефективним за наявності **суб'єкта управління** регіональною соціально-економічною системою з реальними повноваженнями і зацікавленістю в реалізації регіональних інтересів (керівник установи). Він повинен мати відповідний **апарат управління** (обслуговуючий персонал, інформаційна служба, технічні засоби). Управлінські **цілі** регіонального розвитку мають довгостроковий і комплексний характер, за своїм змістом можуть бути стабілізаційними, подальшого розвитку і відновлення. ***Структура об'єкту управління*** *регіональним розвитком представлена внутрішньою взаємодією його* ***часткових структур*** *– організаційної, цільової, ресурсної, функціональної та інформа-*

ційної. **Головними** напрямками удосконалення організації регіонального управління є законодавча база, адміністративно-територіальний устрій країни, інформаційне забезпечення, підготовка кадрів та науково-проектна діяльність.

Кожна система управління (**S**) має дві взаємодіючі підсистеми – керівну (регулятор **R**) і керовану[2] (об'єкти управління **O**, тобто відповідний суспільно-географічний комплекс). Схему взаємодії див. на рис. 1.

Завдання суб'єкта управління (**R**) полягає в спрямуванні розвитку об'єкта (**СГК**) у бажаному напрямку через канали зв'язку **d** і **f**, "вхід" системи **i** та "вихід" системи **a**. Змістовно **i** характеризує вплив локальних умов та ресурсів, **a** характеризують умови та якість життя населення, досягнутий рівень продуктивності людської діяльності, рівень збалансованості розвитку.

Основними блоками **O** є: 1) потенціал суспільно-географічного положення (наявний і прогнозний); 2) природно-ресурсний потенціал; 3) працересурсний потенціал, особливості розселення населення; 4) соціальний потенціал; 5) виробничий потенціал; 6) інфраструктурний потенціал; 7) фінансово-кредитний потенціал; 8) інституційний потенціал; 9) геоекологічна ситуація.

Територіальне (регіональне) управління зумовлене об'єктивними передумовами*: адміністративно-правовими і соціально-економічними, пов'язаними з територіальним поділом праці, відмінністю природних умов і ресурсів, національно-культурними особливостями населення.*

- Інформаційною базою управління є діагностика і **прогноз розвитку господарства** територій, який характеризує науково-аналітичний етап процесу розробки комплексної територіальної програми. **Прогноз-план** є основною стадією розробки програми, в якій сформульовані загальні стратегічні завдання. Без бачення перспектив неможливо при-

[2] Підтримку функціонування керованої системи називають регулюванням.

ймати управлінське рішення. Таким чином, територіальний **прогноз-план є робочим інструментом управління регіоном**, основою для складання **комплексних і цільових територіальних програм регіонального розвитку**.

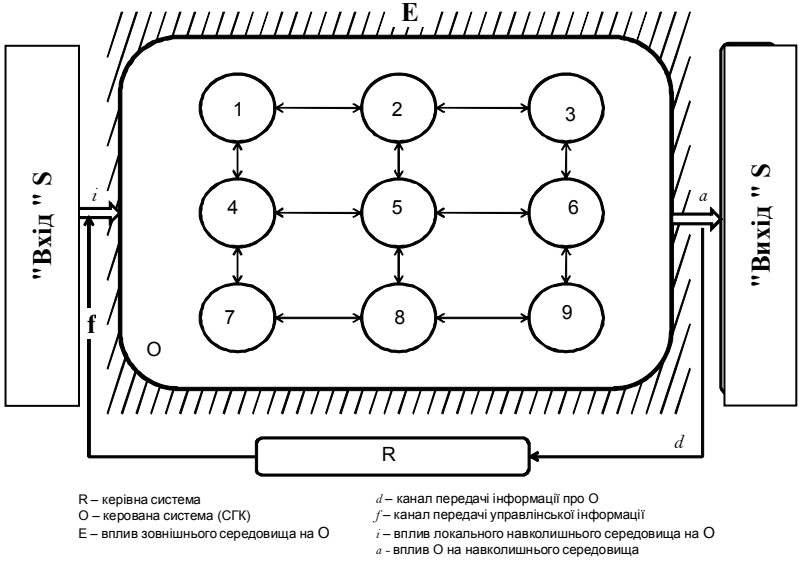

Рис. 1. Схема управління розвитком суспільно-географічного комплексу (СГК)

Донедавна в Україні не було загальнодержавного органу управління регіональним розвитком, лише у 2007 році було утворено окреме **Міністерство регіонального розвитку і будівництва**. До того функціонував у складі Міністерства економіки департамент регіональної політики, якому не під силу було виконувати всю гаму обов'язків, що випливають з поняття "регіональна політика".

4. Організація навчального процесу з дисципліни – "Сучасні проблеми регіонального розвитку" включає проведення 36 аудиторних занять (18 лекційних і 18 семінарських), 24 години відво-

диться для самостійної роботи студента. Весь навчальний матеріал поділено на два модулі, протягом кожного з них студент повинен заробити 30 балів (модульна письмова робота – 15 балів, доповідь на семінарі – 10 балів, ведення опорного конспекту – 5 балів, опонування доповіді – 3 бали). За успішне складання заліку студент може отримати максимально 40 балів. Аналізується рекомендована основна і допоміжна література до всього курсу. На кожне семінарське заняття заздалегідь складається план і детальний список рекомендованої літератури, як основи для самостійної роботи.

Робоча програма викладача і графік навчального процесу складається у двох примірниках, один з них передається на кафедру. Кожного тижня відводиться 2-годинна консультація або співбесіда за ініціативою викладача.

В Україні поки що магістерський рівень є вищою кваліфікацією з підготовки фахівця – **менеджера регіонального розвитку**, який фактично дає випускникові перший науковий ступінь (світовий досвід), відповідну поглиблену підготовку до науково-дослідної, викладацької та управлінської діяльності. У зв'язку з майбутньою ліквідацією кваліфікаційного рівня спеціаліста, надалі слід аспірантську підготовку замінити магістерською з виданням диплому **"магістр суспільної географії"**. За кожним випускником магістратури має зберігатись право протягом 2-3 років захистити магістерську дисертацію і отримати диплом **магістра географічних наук.** Малозрозумілий диплом наукового ступеня кандидата наук за бажанням його власника слід дозволити замінити на диплом магістра відповідних наук. Докторські дипломи слід залишити без змін, бо вони краще презентують наукову кваліфікацію його власника, ніж диплом зарубіжного доктора філософії.

Запитання для самоконтролю:

1. У чому полягає фундаментальність суспільно-географічної науки?

2. Розкрийте зміст суспільно-географічного підходу у вивченні процесу регіонального соціально-економічного розвитку. Складіть схему його пізнання.

3. Яка роль управлінської діяльності в удосконаленні регіонального розвитку України?

4. Нарисуйте принципову схему управління розвитком суспільно-географічного комплексу (рис. 1) та схему аналізу і прийняття управлінських рішень (рис. 2).

ЧАСТИНА І.
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

1. ПРОБЛЕМА ОЦІНКИ СУЧАСНОЇ РЕГІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

1. Загальні особливості. 2. Теоретико-методологічні засади. 3. Основні види та їх зміст.

1. Нинішня регіональна політика[3] у світі взагалі і в Україні зокрема не є абсолютно новим явищем як у науці, так, особливо, в практиці. Реальним її виразом з давніх давен була постійна потреба удосконалення процесу управління життєдіяльності населення минулих державних утворень, пов'язана з використанням можливостей наявних територіальних ресурсів.

Коли йдеться в цьому контексті про територію нинішньої України, то можна виділити історико-географічні періоди з позитивними та негативними процесами. Сприятливі умови були за часів існування Київської Русі, Галицько-Волинського князівства, козацької держави, Гетьманщини, навіть за часів Литовської держави та короткого існування Української Народної Республіки. Складними ці умови були за часів входження основної частини України до складу Російської імперії, а також до Польщі та Австро-Угорщини, бо вони мали фіскально-експлуатаційний зміст з централізованим управлінням усього життя. Їх державна політика виснажувала ресурси України, використовувала результати виробничої і культурно-освітньої діяльності населення, породжувала руїну різного змісту, контролювала зовнішню і внутрішню торгівлю.

---

[3] Політика – організаційна, регулятивна і контрольна сфера суспільства в межах якої здійснюється соціальна діяльність спрямована на владу з акцентом на управління людьми

Царська Росія політико-ринковими засобами створила нові промислові райони в Донбасі та Придніпров'ї, райони товарного агропромислового виробництва, побудувала залізничні магістралі, забезпечила включення "російської" частини України у світовий ринок. Західна її частина була сировинним придатком для сусідніх держав, характеризувалась селянським малоземеллям та масовою трудовою еміграцією населення.

За роки більшовицько-радянської ери були зруйновані основи ринкової економіки, господарство України працювало на потреби так званого Єдиного народногосподарського комплексу бувшого СРСР, на подальший розвиток перш за все Москви, Ленінграду та інших індустріальних міст, на освоєння території Сибіру, Далекого Сходу та Півночі Росії. Базовими галузями промисловості і зовнішньою торгівлею керували загальносоюзні міністерства та відомства, таке високо централізоване державне управління доповнювалось системою партійних і примусових органів. Інтенсивно працювали на цей процес індустрія України (перш за все Донбасу, Придніпров'я та інших великих міст), колгоспно-радгоспне виробництво, чітко сформульована та зреалізована концепція розміщення продуктивних сил в умовах загальнодержавної і колгоспно-кооперативної власності. Одночасно планово здійснювалась русифікація всіх ділянок суспільного життя під прикриттям концепції так званого інтернаціоналізму.

Лише в умовах незалежності Україна отримала всі можливості для проведення науково обґрунтованої соціально-орієнтованої регіональної політики, але вони належно не реалізовуються.

В науковому плані регіональна політика бере свій початок з розвитку в країнах Європи камеральної статистики, штандортних теорій, комерційної географії, антропогеографічних ідей, геополітики, теорії "полюсів" зростання, інноваційно-інвестиційного розвитку, концепцій територі-

ально-виробничого комплексоутворення та районування. У США цей процес з 50-х рр. XX ст. був представлений регіональною наукою, що переросла в регіональну економіку, в сучасні теорії регіонального розвитку ринкової економіки. Правда, в середині 50-х – на початку 60-х рр. XX ст. в тодішньому СРСР існували економіко-адміністративні райони на чолі з раднаргоспами, за допомогою яких здійснювалось регіональне планування і управління народним господарством. Однак, внаслідок трансформації суспільно-політичного ладу, заміни планового ведення господарства ринковим, досвід раднаргоспів є мало потрібним.

Ідеї регіональної політики в Європі посилились після прийняття 15 жовтня 1985 року Радою Європи Хартії місцевого самоврядування, яка була ратифікована Верховною Радою України у липні 1997 року. Європейська хартія місцевого самоврядування піднесла на високий рівень **територіальну громаду**, від міцності якої залежить якість і міцність кожної держави. У 2008 році Конгрес місцевих і регіональних влад у Страсбурзі запропонував Раді Європи ухвалити Європейську хартію регіональних демократій, коли на рівні регіону відбувається формування національної політики, міжрегіональна та транскордонна співпраця. Як свідчить досвід розвинутих європейських країн, добре структурований регіоналізм є протидією сепаратизму і надає більших прав та повноважень територіям. Одночасно слід пам'ятати, що ринковими засобами створити раціональну територіальну організацію галузей народного господарства та оптимальний розвиток регіонів неможливо, тут потрібне науково обґрунтоване державне регулювання.

2. Одним з пріоритетних напрямів демократизації українського суспільства і побудови господарства на принципах ринкового регулювання є ліквідація ряду положень централізму в життєдіяльності населення держави взагалі

та його територіальної організації зокрема. Країни з традиційними демократичними ладами цю проблему успішно вирішили вже давно. Звідси випливає необхідність і значення **регіональної політики** в Україні, яка повинна займатись **розробленням і реалізацією державних заходів зі стійкого і збалансованого соціально-економічного розвитку територій, створення сприятливих передумов для функціонування господарських об'єктів, а також належних соціально-економічних умов для політики життєдіяльності населення**. "Відсутність цілісної державної регіональної політики стала загрожувати національній безпеці. Тільки економічний підхід (реструктуризація економіки областей, допомога депресивним регіонам (територіям)) не дав бажаних результатів. Появились загрозливі чинники створення замкнених соціосистем, продовжують зростати територіальні диспропорції в соціально-економічному та екологічному розвитку" (В.С. Куйбіда). "Україна так і не перейшла до завершального етапу інституційних та структурних реформ" (А.К. Кінах, 2008 р.).

Що зроблено в Україні для подальшого успішного розвитку регіональних політичних процесів?

По-перше, за роки незалежності президентами та їх урядами напрацьовано ряд принципово важливих документів, серед них такі:

- Закон України "Про місцеве самоврядування" (1997), доповнений у 1998 і 1999 рр.;
- Указ Президента України "Про першочергові заходи з проведення в Україні адміністративної реформи" (1998 р.);
- Закон України "Про місцеві держадміністрації" (1999 р.);
- Указ Президента України "Про концепцію державної регіональної політики" (2001 р.), яка ґрунтовно доопрацьована у 2008 р.;

- Розпорядження Кабінету Міністрів України "Про заходи щодо реалізації Концепції державної регіональної політики" (2001 р.);
- Закон України "Про генеральну схему планування території України" (2002 р.);
- Постанова Верховної Ради України "Щодо стану і перспективи депресивних регіонів, міст і селищ України" (2003 р.);
- Закон України "Про стимулювання розвитку регіонів" (2003 р.);
- Закон України "Про затвердження Загальнодержавної програми розвитку малих міст" (2004 р.);
- Розпорядження Кабінету Міністрів України "Про схвалення Концепції Загальнодержавної програми розвитку села на період до 2011 р." (2004 р.);
- Постанова Кабінету Міністрів України "Про затвердження державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015 р." (2006 р.).

Кабінет Міністрів зобов'язується в порядку законодавчої ініціативи розробити і подати до Верховної Ради проекти законів у 2010 р.:

- "Про територіальний устрій України";
- "Про місцеві державні адмінстрації" (нова редакція);
- "Про місцеве самоврядування громади";
- "Про службу в органах місцевого самоврядування";
- "Про засади державної регіональної політики" (третя редакція).

Розроблятимуться програми, спрямовані на підтримку і розвиток депресивних територій. Ефективності цієї роботи сприятимуть зміни до чинного Закону України "Про стимулювання розвитку регіону".

По-друге, узагальнено зміст основних дефініцій предметної суті, об'єктів і суб'єктів пізнання регіональної політики в Україні. ***Регіональна політика*** *– це сфера діяльності державних і самоврядних органів з управління економічним, соціаль-*

ним, екологічним і політичним розвитком країни у регіональному аспекті відповідно до заздалегідь розробленої програми. Фактично – це система засобів, механізмів, інструментів та дій для досягнення сформульованих цілей: створення повноцінного життєвого середовища для людей на усій території України; збереження просторової єдності держави; сталого і збалансованого розвитку її регіонів; узгодження регіональних і загальнодержавних інтересів. Це дії перш за все держави, спрямовані на вирівнювання умов діяльності регіонів і їхніх результатів, підвищення ефективності використання регіональних ресурсів і можливостей створення належних соціальних умов для життєдіяльності населення. Тобто ***головна мета державної регіональної політики полягає в поліпшенні якості життя людей незалежно від місця проживання шляхом забезпечення територіально цілісного та збалансованого розвитку країни, інтеграції регіонів та максимального використання їх потенціалу.*** Йдеться про забезпечення соціальної справедливості в територіальному розрізі, про створення умов, що дадуть змогу регіонам зробити максимальний внесок у національну економіку, здобути конкурентні переваги на зовнішньому ринку, згладити соціально-економічні диспропорції у розвитку регіонів, вирішити проблеми депресивних регіонів, стимулювати економічне зростання найрозвиненіших регіонів. Як бачимо, соціально-політичні цілі в регіональній політиці є визначальними, але при цьому вони поєднуються з економічними, екологічними, воєнно-стратегічними та зовнішньоекономічними. Регіональна політика є складовою національної стратегії соціально-економічного розвитку України.

Регіональну політику держави слід відрізняти від внутрішньої **політики регіонів**, що здійснюється органами управління регіону самостійно з урахуванням загальнонаціональних інтересів. Це дві частини цілого, які взаємодоповнюють та збагачують один одного. Політика регіону спрямована на використання всіх ресурсів для підвищення добробуту населення, удосконалення структури виробниц-

тва, поліпшення стану навколишнього середовища, розвитку соціальної інфраструктури, сприяння підприємництву і всебічному розвитку регіону. Тому інтереси території далеко не завжди збігаються з інтересами держави і нерідко суперечать інтересам сусідніх територій. Тому обидві складові регіональної політики є своєрідним компромісом.

Сучасна регіональна політика включає такі **головні сфери діяльності**: 1) фінансово-економічне забезпечення регіонів; 2) підвищення конкурентоздатності територій; 3) інформаційне забезпечення; 4) інтеграцію регіонів; 5) реальне партнерство центра і регіонів. При цьому необхідна координація міжвідомчої діяльності щодо територій, створення відповідних інститутів регіонального розвитку, де взаємодіють представники влади, бізнесу і громадськості; здійснюється якісна підготовка фахівців у сфері управління.

- ***Зі суспільно-географічних позицій регіональна політика*** *є частковим перерозподілом ресурсів між регіонами з метою згладжування територіальних відмін і на цій основі оптимізація територіальної структури суспільства (В.Л. Бабурін).* При цьому слід розрізняти тактичні і стратегічні завдання: **тактичне** полягає у забезпечені збалансованого комплексно-пропорційного розвитку окремих регіонів; **стратегічне** передбачає макросоціальне обгрунтування і розробку оптимальної перспективної функціонально-територіальної структури життєдіяльності населення всієї країни.

Об'єктами державної регіональної політики є територія держави, визначені законодавством її регіони, а також інші територіальні утворення (інтегральні райони, агломерації, столичні, транспортні, трансграничні, приморські, високорозвинуті і депресивні регіони, корпоративні системи, регіональні господарські комплекси та кластери тощо), які характеризуються специфічністю, цілісністю та спільністю проблем розвитку і визначені законодавством для досягнення особливих цілей регіонального розвитку. Всі вони можуть бути формалізовані як різновиди інваріантного суспільно-географічного комплексу (системи). Носіями

специфічних регіональних інтересів є територіальні спільноти людей, а виразниками цих інтересів – регіональна і місцева влада та громадські організації.

До **суб'єктів** регіональної політики належать органи державного управління різних ієрархічних рівнів і органи місцевого самоврядування, а також великі виробничі корпорації і міжрегіональні асоціації.

"Механізм" регіональної політики – це набір засобів, з допомогою яких органи влади впливають на регіональний розвиток, а також порядок прийняття узгоджених рішень (ухвал).

По-третє, сформульовано основні **принципи реалізації** державної регіональної політики:

- конституційності та законності;
- верховенства прав людини;
- єдності – забезпечення територіальної, політичної, економічної, інформаційної, соціогуманітарної цілісності території держави;
- комплексності – врахування і просторової узгодженості дій з реалізації усіх складових регіональної політики; за змістом це організаційний, а не суспільно-географічний аспект;
- скоординованості – узгодження реформ, відповідних пріоритетів та дій центральних та місцевих органів виконавчої влади;
- децентралізації – перерозподілу владних повноважень на користь місцевого самоврядування з передачею їм прав і ресурсів;
- субсидіарності – надання публічних послуг максимально близько до їх споживачів;
- доступності, пріоритетності та етапності;
- програмності – реалізації державної регіональної політики на основі взаємопов'язаних довгострокових стратегій, планів та програм;

- партнерства – тісного співробітництва, кооперації та солідарності між органами державної влади, місцевого самоврядування, суб'єктами господарювання, інститутами громадянського суспільства;
- відкритості і відповідальності та всебічної державної підтримки розвитку місцевого самоврядування;
- регіонального саморозвитку – врахування інтересів регіонів і покладання відповідальності за їх розвиток на місцеву владу.

Ці принципи доповнюються відповідними кількісними і якісними критеріями та показниками регіонального розвитку.

По-четверте, обґрунтовано адекватний понятєво-термінологічний апарат (ПТА) регіональної політики. Набрали змістовної чіткості такі поняття: "регіон" і "район", "регіоналістика", "регіоналізм", "регіонознавство", "регіоналізація", "регіональні інтереси", "регіональний підхід", "регіональний господарський механізм" тощо. За останні роки журналістами, науковцями та управлінцями широко і неоднозначно вживається термін "регіон", який має загально регіональне пізнавальне значення, характеризує територію з точки зору її місцеположення і спільних окремих рис природи, етнокультурних, історичних та інших особливостей. Тому регіон не є синонімом терміну "район", бо суспільно-географічний район характеризує територію з точки зору її спеціалізації і рівня комплексно-пропорційного розвитку діяльності людини, особливостей її функціонально-територіальної структури, внутрішньої організації, цілісності зв'язків між різноякісними частинами і центром ("ядром").

ПТА суспільно-географічного підходу до регіональної політики базується на змісті таких головних категорій, як "територіальна організація суспільства і продуктивних сил", "функціонально-територіальна структура", "регіональний розвиток", "суспільно-географічний процес", "регіонально-цілісний підхід" та ін.

По-п'яте, нарешті у 2007 р. було утворено спеціальне Міністерство регіонального розвитку і будівництва.

3. За цільовою спрямованістю регіональна політика поділяється на такі види: економічну, демографічну, екістичну, соціальну, екологічну, науково-технічну та гуманітарну, а також етнонаціональну, національної безпеки.

Економічна політика зменшує регіональні економічні диспропорції, а в ряді випадків досягає регіональної економічної рівноваги; вона властива всім країнам. Механізм досягнення цих цілей дуже розвинутий і включає: 1) державну фінансову допомогу; 2) залучення місцевих асигнувань, в т.ч. приватного капіталу; 3) законодавчі заходи; 4) фінансові обмеження; 5) штрафні санкції. Практикується комбінування використання зразу декількох заходів. Сюди обов'язково повинні входити заходи з економіко-географічного аналізу території, зокрема використання методів економічного районування, енерговиробничих циклів, виробничо-територіального комплексоутворення, регіональних кластерів тощо.

Демографічна політика є невід'ємним складником соціальної політики, але дуже важливим, що дає їй право самостійного статусу. Вона означає активне втручання держави (за допомогою економічних, адміністративно-правових і пропагандистсько-профілактичних заходів) як у природний, так і у механічний рух (міграційні потоки) населення з метою досягнення потрібних для регіону цілей.

Екістична (розселенська) політика як складова процесу планування відповідає за оптимальне розміщення місць поселення з урахуванням природних, архітектурно-будівельних та інженерно-технічних факторів і умов. Звідси випливає проблема раціонального використання земель як у міській, так і сільській місцевості. При цьому широко використовуються фінансово-економічні засоби (диференційована плата за землю, податкові коефіцієнти) і адміністративно правові санкції.

Соціальна політика є пріоритетною, бо відповідає за процеси і форми організації життя людей і громадського виробництва з точки погляду умов праці, побуту і відпочинку людини і розвитку особистості зокрема, соціальні відміни у більшості областей дуже відмінні. Звідси важливим є пошук шляхів для згладжування рівнів життя між різними регіонами і типами поселень (зокрема між містом і селом), а також загальне поліпшення якості життя (соціального середовища) для різних територіальних спільностей людей, їх структури, зв'язків з виробництвом, взаємовідносин з оточуючим середовищем.

Немаловажне значення мають заходи із забезпечення гарантованих державою і місцевою владою соціальних стандартів незалежно від місця проживання шляхом: 1) стабілізації економічної та соціальної баз малих міст і сіл як основних осередків доступу громадян до соціально-культурних послуг; 2) визнання важливим пріоритетом розвиток села, відновлення існуючих і будівництво нових об'єктів соціального призначення; 3) розробки схеми соціально-географічного районування України з метою визначення регіонів для пріоритетної державної підтримки, закладів сфери обслуговування, створення соціополісів загальнодержавного значення та умов для соціальної адаптації українців, які бажають повернутись на рідну землю, включаючи депортованих з України народів.

Екологічна політика спрямована на нейтралізацію негативних змін навколишнього середовища, які мають виражений регіональний характер, і зумовлена концентрацією виробництва, урбанізацією і густотою населення, широким застосуванням синтетичних матеріалів, що не трансформуються природою та іншими відходами, що привели до високого рівня навантаження на оточуюче середовище. Небезпечне порушення природного кругообігу речовин і енергетичних потоків у біосфері, а також пошкодження її регенераційних механізмів поставили людство практично на грань глобального колапсу. Потрібні

нові підходи науки і практики у вирішенні цієї проблеми, у проведенні екологічної політики як у глобальному, так і особливо у регіональному масштабі – це нинішній імператив.

Науково-технічна політика є основою прогресу людства і запровадження інновацій різного змісту. У сферу регіональної науково-технічної політики входять умови і фактори розміщення центрів наукових досліджень, зв'язки науково-дослідних інститутів і конструкторських центрів з розміщення продуктивних сил, форми поєднання науки і виробництва (технополіси, технопарки, інвестиційні центри), регіональне переміщення наукових кадрів як внутрі країни, так і за рубіж та ін.

Основним завданням **гуманітарної політики** є духовний розвиток суспільства, його моральний стан, психічне і фізичне здоров'я. Вона повинна бути спрямована на формування вільної, відкритої, ініціативної особистості, виховання національно-патріотичного обов'язку, створення сучасного культурного фундаменту суспільства.

Сильна, демократична, правова, незалежна Україна повинна стати ідеалом всіх соціальних груп, етносів, партій, громадських об'єднань і конфесій!

- До заходів **управлінсько-правового змісту** слід віднести: розмежування повноважень між обласними, районними та місцевими рівнями влади, чітку ієрархію державних органів щодо ефективності управління регіональним розвитком.

Всі види регіональної політики повинні спиратись на механізми державного регулювання оптимальних пропорцій, їх спільного функціонування. Запропонована її структуризація найбільш придатна для проведення суспільно-географічних досліджень (рис. 2.).

Рис. 2. Схема заходів з реалізації процесу регіонального розвитку

Перше комплексне суспільно-географічне узагальнення регіональної політики в Україні станом на 2000 рік було здійснено у колективній статті [35, с. 3-9] та пленарній доповіді на VIII з'їзді Українського географічного товариства (2000 р.), у монографіях кафедри міжнародних економічних відносин ХНУ ім. В.Н. Каразіна [4], а пізніше у монографії кафедри економічної та соціальної географії КНУ ім. Тараса Шевченка [31].

Таким чином, успішна науково обґрунтована реалізація регіональної політики в Україні є дуже важливою передумовою подальшого зміцнення її незалежності, основою для конкретного вивчення процесів регіонального розвитку.

Запитання для самоконтролю:

1. Коли на вашу думку регіональна політика стала новим напрямком розвитку суспільної географії?
2. В чому полягає основний зміст і завдання регіональної політики в Україні?
3. Назвіть головні види регіональної політики. Що є "механізмом" економічної та соціальної регіональної політики?
4. Дайте оцінку рівня суспільно-географічної вивченості регіональної політики в Україні.

2. ПРОБЛЕМА ФУНКЦІОНАЛЬНОЇ ЦІЛІСНОСТІ ПРОЦЕСУ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

1. Суть процесу соціально-економічного та екологічного розвитку. 2. Загальна оцінка сучасних теорій регіонального розвитку. 3. Державне регулювання регіонального розвитку. 4. Внесок суспільної географії у вивчення процесу регіонального розвитку.

1. **Регіональний розвиток**[4] є дуже складним процесом[5] реалізації регіональної політики. Це конструктивне поняття має лише позитивний зміст, бо негативна його сторона описується такими термінами, як "стагнаційний", "депресивний", "кризовий" стани. В теоретико-методологічному відношенні поняття "регіональний розвиток" описується відповідними дефеніціями. В Концепції Державної регіональної політики воно трактується як **позитивна динаміка соціальних, економічних, екологічних, гуманітарних та етносоціальних змін у відповідних регіонах**, як складова здійснення загальнодержавної стратегії розвитку країни відповідно до сформульованих цілей (2007 р.).

Наша дефініція цього поняття така: ***регіональний розвиток є сукупність позитивних науково-обґрунтованих структурних і функціонально територіальних змін соціально-економічної та екологічної діяльності людей за певний відрізок часу [31, с.21; 2004 р.].***

Цей процес досліджують також Г.П. Підгрушний, К.В. Мезенцев і А.П. Голіков: перший з них розуміє регіональний розвиток як комплексний багатомірний структурно трансформаційний процес (2003 р.), К.В. Мезенцев – як якісну зміну в часі станів просторової організації людської діяльності у регіонах (2006 р.), А.П. Голіков – як зміну внутрі-

[4] Під розвитком розуміють зміну структури суспільно-географічних утворень, їх якості за відповідний відрізок часу; це головна ознака процесу.

[5] Процес є послідовною зміною стадій і станів розвитку об'єктів матеріальної і духовної сфер, що мають певну цілісність і спрямованість.

шньої соціально-економічної структури [3, с.9; 2002 р.]. Іншими словами регіональний розвиток є процесом зміцнення потенціалу території з орієнтацією на соціальні пріоритети, пов'язані із забезпеченням природно-господарської та структурної збалансованості, створенням нових необхідних ланок, подоланням деструктивності окремих компонентів, стимулювання внутрішніх та міжрегіональних зв'язків.

- Категорія "регіональний розвиток" має **глибокий суспільно-географічний зміст**, бо включає такі **поняття** як суспільно-географічне положення, територіальний поділ та інтеграцію праці, структуру, спеціалізацію і рівень концентрації виробництва та послуг, їх комплексність і пропорційність, процеси агломерування і поляризації суспільної діяльності, конкурентоспроможність регіонів, їх експортний потенціал та інші зовнішні зв'язки. Інтегральний регіональний розвиток, крім вище згаданих, включає такі власне суспільно-географічні **процеси**: компонентно-структурні (диверсифікації, інтеграції та поляризації), територіально-структурні (диференціювання, концентрування, районоутворення), вертикально- і хроноструктурні, деструктивні, амеліоративні тощо [33, с. 63 – 67]. *Врахування дії цих процесів, виявлення їх тенденцій та територіальних особливостей є основою вироблення ефективного регіонального розвитку. Суспільно-географічні дослідження регіонального розвитку на рівні аналізу зв'язків і процесів є найдостовірнішими.*

- Вплив особливостей **території на регіональний розвиток** різних видів діяльності людини проявляється внаслідок дії умов і ресурсів (як чинників цього розвитку) буде розглянуто в окремій лекції.

- Регіональний розвиток в умовах посилення управління (регулювання) цим процесом потребує конкретного змістовного наповнення і структуризації, тобто дотримання в ході його реалізації обов'язкових етапів. Виходячи з предметної сутності суспільної географії та її завдань, вважаємо за необхідне включити такі головні змістовно-дослідницькі та організаційно-управлінські етапи: 1) регіональну діагностику,

якою традиційно займаються суспільні географи; 2) прогнозування регіонального розвитку; 3) його планування (стратегічне, програмно-цільове, індикативне, директивне); 4) раціональне розміщення **нових об'єктів** продуктивних сил та **трансформацію діючих**, перш за все виробничих та обслуговуючих; 5) конструювання та інформаційне забезпечення процесу регіонального розвитку; 6) врахування особливостей рівнів управління регіонального розвитку; 7) контроль за виконанням ухвал та заходів. Ці етапи логічно є співзвучними з управлінськими етапами, вони є важливими ознаками цілісності цього суперскладного процесу регіонального розвитку.

Організаційно-методичне дослідження процесу регіонального розвитку можна здійснити: а) шляхом **покомпонентного аналізу** суспільно-географічного комплексу досліджуваної території та б) **інтегральної оцінки** елементів функціонально-територіальної структури людської діяльності з використанням методів та складних індексних показників. Лише поєднання цих двох шляхів зможе забезпечити **регіонально-цілісний підхід** в господарстві, який обґрунтував В.А. Поповкін [30].

2. Другою важливою вимогою забезпечення цілісності функціонування регіонального розвитку є **врахування позитивних сторін теоретико-методологічних підходів** у вітчизняній і зарубіжній (точніше світовій) науці до оптимізації процесів регіонального розвитку.

Якщо розглянути цей процес в хронолого-пізнавальному порядку, а не політико-формаційному плані, то посильний внесок у його пізнання зробили штандортні теорії розміщення виробництва і населення Й. Тюнена – А. Вебера – В. Кристаллера – А. Льоша – У. Ізарда, хорологічна концепція А. Геттнера і Р. Хартшорна; теорії територіально-виробничого комплексування М. Колосовського – М. Баранського – Ю. Саушкіна – М. Агафонова – М. Паламарчука з використанням методів ресурсного, виробничого і енерговиробничого циклів; дифузії нововведень (інновацій) Т. Хагерстранда; економічного

(соціально-економічного) районування М. Баранського – М. Казанського – П. Алампієва – Т. Калашнікової – К. Воблого – О. Діброви; екології людини К. Зауера – І. Боумана; регіональних господарських кластерів М. Портера; центрів ("полюсів") зростання Ф. Перру; сталого (П. Бакланов, І. Горленко, Л. Руденко) та збалансованого розвитку (С. Лісовський, Л. Руденко); конкурентних переваг, мотивації та економічної безпеки.

Серед економічних теорій регіонального розвитку слід відзначити:

а) **посткейнсіанську**, яка передбачає державне регулювання міжрегіональних відмін. У її основі – стимулювання інвестицій і приплив приватного капіталу у слаборозвинуті регіони. Ринковими інструментами є субсидії, кредитні та податкові важелі (у значній мірі це нинішній досвід України);

б) **неокласичну**, що базується на вільному, нерегульованому ринку, який ніби-то природним шляхом приводить до усунення нерівності між регіонами, тобто при цьому не потрібно обмежувати стихійну дію ринкових сил (період в Україні у 90-х рр.), бо вони мають циклічний і самоорганізуючий характер і закріплюють високий розвиток одних регіонів і слабкий інших (ця теорія успішно реалізується в економічного розвинутих зарубіжних країнах);

в) **життєвого циклу товарів,** яка закріплює стадії розвитку товарів за регіонами. Вона сприяє появі нових товарів (продуктів) і звільняє економічну структуру від застарілих товарів. Ця теорія фактично співпадає з географічним поділом праці і стосується всіх суспільних формацій;

г) близькою до неї є теорія **великих циклів ("довгих хвиль")** розвитку господарства, створена радянським економістом М. Кондратьєвим у 1922 – 1928 рр. і доповнена М. Кастельсом, Е. Тоффлером, Е. Валлерштайном, що стосується глибинних змін у технології виробництва. Головна заслуга М. *Кондратьєва полягає у вказівці на ендогенний*

***(внутрішній) механізм саморегулювання**, де кризи і відродження є закономірними і передбачуваними (**шість циклів** промислового розвитку).* Перші два цикли представлені першою і другою промисловою революцією, третій цикл супроводжується появою нових індустріальних районів, четвертий – появою сучасних галузей, п'ятий третьою промисловою революцією з наукоємним виробництвом, ростом різноманіття нових промислових районів, стабільністю великих промислових міст, шостий – з територіальною організацією промислового виробництва на осі "центр – напівпериферія – периферія" (міська агломерація – її зовнішні зони з окремими середніми містами – позаміські території).

Доповненням до попередньої є теорія **великих технологічних періодів: доаграрного, аграрного, індустріального і постіндустріального**, кожному з яких відповідала своя "технологічна хвиля", що принципово змінювала характер взаємовідносин людини та природи і похідні від цього форми територіальної організації суспільства. На цій основі сформувались такі **чотири сфери господарства**: *первинна* – сільське і лісове господарство; *вторинна* – промисловості і будівництва з домінуючою роллю енергії; *третинна* – постіндустріальне суспільство з лідером – сферою послуг; *четвертинна* – сфера інформаційної індустрії, що характеризується галузями високих технологій, інтелектуальної праці та інформаційних послуг.

- Теорія розвинутої **ринкової моделі** регіонального розвитку, яка використовується переважною більшістю країн світу. Вона передбачає проходження **чотирьох** невідкладних **етапів**: 1) допомогу кризовим регіонам (1920-1940 рр.); 2) міжрегіональний перерозподіл економічного зростання з орієнтацією на збалансований регіональний розвиток з утворенням "полюсів зростання" (1950–1970 рр.); 3) реструктуризацію регіонів, що базується на нових технологіях з орієнтацією на максимальне використання внутрішнього потенціалу кожного регіону, підтримку малого і середнього бізнесу (з середини 70-х до кінця 80-х рр.); 4) регіональний

саморозвиток на базі врахування інтересів регіонів і покладання відповідальності за їх розвиток на місцеву владу.

На базі цих теорій соціально-економічного розвитку територій визначились два головних підходи: 1) пропорційного і рівномірного розвитку регіональних економік (господарств); 2) пріоритетного розвитку найрозвинутіших регіонів ("економічних локомотивів", "полюсів зростання").

- *В Україні на даний час формується парадигма* ***регіонального інноваційно-інвестиційного саморозвитку*** *на базі врахування інтересів регіонів і покладання відповідальності за їх розвиток на місцеву владу. Це зумовлено необхідністю пройти багаторічний період еволюції регіонального розвитку розвинутих країн світу за більш короткий термін.* Але взаємодія **центра і периферії в Україні** здійснюються поки що за центристською організайно-управлінською моделлю, згідно якої вся регіональна політика здійснюється з центру через глав адміністрацій на місцях. Поступово ця ситуація поліпшується через утворення місцевих бюджетів в територіальних громадах і радах місцевого самоврядування при держадміністраціях.

3. Державне регулювання процесом регіонального розвитку в ринкових умовах є обов'язковим, бо потребує комплексного підходу до вирішення питань життєдіяльності населення. Воно здійснюється в адміністативно-територіальних одиницях через адміністрацію, призначену центральними або іншими вищими органами влади. Воно взаємодіє з місцевим самоврядуванням, якому держава гарантує право та реальну здатність територіальної громади самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах існуючого законодавства. Якщо посадові особи в державному управлінні призначаються, то в місцевому самоврядуванні обираються; перші підконтрольні та підзвітні перед центральними органами державної влади, другі перед територіальною громадою. Органи місцевого самоврядування наділені бюджетно-фінансовою, господарською та майновою автономією. На жаль, територіальні громади ще не стали одиницями адміністративно-територіального устрою України, а лише утворюють Асоціацію сільсь-

ких, селищних і міських рад. Спільні інтереси територіальних громад представляють районні та обласні ради?

Державне регулювання *– це цілеспрямована діяльність державних, законодавчих, виконавчих і контролюючих органів, які за допомогою системи різних засобів, підходів і методів забезпечують досягнення поставленої мети й вирішення намічених економічних і соціальних завдань, що відображають конкретний етап розвитку регіонального господарства.* Процес державного регулювання регіональними розвитком за ринкових умов найповніше узагальнено в навчальному посібнику [23, §2.2].

Механізм управління **ринковим процесом** регіонального розвитку використовується на державному, регіональному і місцевому рівнях управління. Ринкові важелі повинні забезпечити ріст ефективності перш за все виробництва. Одночасно ринок не в змозі вирішити більшість **регіональних соціальних і екологічних проблем**, навіть сприяє їх поглибленню. Але державне регулювання не слід ототожнювати з адміністративно-розподільчими відносинами.

- У регіональному господарстві виділяються **ряд механізмів з управління** процесами соціально-економічного розвитку регіону:

а) Механізм, заснований на використанні важелів саморегулювання. Головна функція держави полягає у визначенні і забезпеченні економіко-правових умов діяльності для всіх суб'єктів ринкових відносин, самі ж відносини регулюються ринком; б) механізм державного регулювання передбачає значно більші функції держави, вони не обмежуються лише областю законодавства, а й включають її участь у всіх фазах відтворювального процесу; в) механізм стихійного регулювання, що характеризується як пасивною роллю держави, так і відсутністю передумов для використання важелів саморегулювання. Результатом може бути поглиблення економічної кризи, посилення розбалансованості ринкової системи, гіперінфляція й таке ін.

Тому в умовах становлення і розвитку ринкових відносин успішною передумовою соціально-економічного розвитку є збереження державного регулювання, яке використовується в інтересах всього суспільства.

Воно має ряд аспектів: а) методологічний, що включає сукупність принципів, форм, методів і підходів, використовуваних у процесі регіонального управління; б) організаційний, що забезпечує єдність техніко-економічних, соціальних і економічних відносин у процесі діяльності органів правління; в) соціально-економічний, що забезпечує аналіз регіональної системи на основі існуючих форм власності й перспективного господарського потенціалу території. Найсучасніші проекти регіонального розвитку – це проекти з опорою на колективні зусилля, партнерство капіталу, підприємств і ринків праці.

- Державне регулювання регіонального розвитку ґрунтується на таких трьох головних **принципах розміщення продуктивних сил**, які визначають відносини між продуктивними силами і територією:

- **Комплексного розвитку господарства**, що базується на поєднанні галузей ринкової спеціалізації, які мають загальнодержавне значення і галузей, що доповнюють територіальний комплекс, та об'єктів інфраструктури. Завданням регіонального управління є забезпечення пропорційного розвитку всіх згаданих галузей, зміцнення зв'язків між ними;

- **Вирівнювання рівнів соціально-економічного розвитку регіонів**, що є основою державного регіонального розвитку. Наявність відмінностей регіонів сприяє формуванню умов їх самозабезпечення. Це зобов'язує враховувати специфіку регіонів у здійсненні структурної, фінансової, соціальної і зовнішньоекономічної діяльності в умовах ринкових перетворень;

- **Раціональний територіальний поділ та інтеграція праці між регіонами**, що проявляється у ринковій спеціалі-

зації людської діяльності, міждержавному і внутрідержавному обміні, передбачає їх взаємозв'язок з інтересами держави.

Державне регулювання регіональним розвитком здійснює такі **завдання:**

- структурну перебудову господарства регіонів на основі визначення соціально-економічних, науково-технічних, екологічних та демографічних пріоритетів;
- реконструкцію господарства промислових районів і великих міських агломерацій, модернізацію їхньої інфраструктури, оздоровлення екологічної ситуації;
- подолання відставання окремих регіонів за рівнем розвитку і якістю життя населення;
- стимулювання розвитку експортних та імпортозамінюючих регіональних виробництв, що мають для цього найсприятливіші умови;
- розвиток регіональних і міжрегіональних інфраструктурних систем, що стимулюють регіональні структурні зрушення і забезпечують ефективність регіонального господарства;
- забезпечення повного і збалансованого використання природно-ресурсного і трудового потенціалів регіонів;
- розвиток ефективних галузей соціальної сфери регіонів;
- підвищення рівня добробуту населення та поліпшення демографічної ситуації;
- поліпшення стану навколишнього середовища і збереження генетичного фонду живої природи;
- забезпечення сталого і збалансованого соціально-економічного та екологічного розвитку регіонів;
- управляє ризиками ключових сфер життєдіяльності країни. З ризик-менеджментом розвивається страховий бізнес.

В основі регіонального розвитку є два основні протиріччя – зовнішнє і внутрішнє, які відіграють роль стимулів і "точок зростання".

Основним **зовнішнім протиріччям** регіонального розвитку є протиріччя між центром (столицею) і регіонами, яке стосується розподілу ресурсів і політичної влади, соціальних відмінностей і конфліктів. Якщо воно мобілізує ресурси і пошук нових спільних інтересів держави і регіонів, то воно є позитивним, бо сприяє єдності державних і регіональних пріоритетів; протилежне – має гальмівний характер.

Головним **внутрішнім протиріччям** регіонального розвитку є вузькість спеціалізації виробництва і широта комплексу споживання. Регіональний розвиток виконує своєрідну посередницьку функцію між мікро- і макрорівнями функціонування господарської системи.

Зміцнення єдиного господарського комплексу країни за допомогою створення єдиного ринку капіталів, розвитку акціонерних компаній, фондових бірж, комерційних банків, фондів товарних і сировинних ресурсів – важливе державне завдання урегулювання господарства регіонів та їх соціальної та екологічної сфер; йдеться про просторову інтеграцію людської діяльності в Україні. В той же час державне регулювання господарського розвитку виключає уніфікований підхід до проведення ринкових реформ, воно передбачає об'єднання зусиль управлінської еліти, бізнесу, місцевого самоврядування, але не повинно зводитись до забезпеченості повної автономії регіонів!

Нарешті при здійсненні ринкових реформ в Україні слід наблизити **механізми регулювання регіонального розвитку** до норм і стандартів ЄС з метою інтеграції господарства України у світовий соціально-економічний простір.

4. Успішне розв'язання проблеми управління регіональним розвитком можливе лише на **міждисциплінарній основі**, де провідні позиції повинна займати суспільна географія поряд з регіональними економікою, соціологією та екологією. Якщо взяти до уваги період незалежності нашої держави, то внеском суспільних географів слід вважати наступне:

- обґрунтування нового підходу до розуміння змісту і схеми процесу управління регіональним розвитком держави;
- дослідження всієї різноманітності нових об'єктів регіонального управління: макро-, мезо- та мікрорайонів, а в їх складі інтегративних, міжгалузевих та спеціалізованих суспільно-географічних комплексів, групування підприємств у вузлах, центрах та пунктах, високоурбанізованих господарських агломераціях, зокрема в обласних центрах з прилягаючою територією;
- запропоновано схематичні графічні моделі регіонального розвитку[6] та управління суспільно-географічним комплексом[7];
- опрацьовано суспільно-географічні засади регіональної політики України, розроблено та впроваджено у навчальні плани спеціальні дисципліни, в т.ч. спеціалізації з "управління регіональним розвитком", "розміщення продуктивних сил і регіональної економіки";
- розроблено методики здійснення всіх етапів регіонального розвитку, видано монографію і навчальний посібник із суспільно-географічного прогнозування регіонального розвитку (К.В. Мезенцев, 2005 р.), схему комплексної оцінки території на основі розвитку та функціонування горизонтальних та вертикальних зв'язків (рис. 7.);
- напрацьовано суспільно-географічні схеми макрорайонів України (Ф.Д. Заставний, В.А. Поповкін, М.Д. Пістун, А.П. Голіков, О.І. Шаблій та ін.), які є достатніми для їх синтезу і практичного використання в управлінській діяльності, зокрема для удосконалення адміністративно територіального устрою, опрацьовано відповідний спецкурс (Н.І. Мезенцевою та К.В. Мезенцевим, 2000 р.);

---

[6] Балабанов Г.В., Балабанов О.Г. Графічна модель регіонального розвитку // Укр. географ. журнал. – К., 2001. – № 3 – с. 78.

[7] Пістун М.Д. Основи теорії суспільної географії. – К.: Вища школа, 1996. – с. 139.

- запропоновано концепцію чотирьох рівнів державного управління регіональним розвитком з їх головними функціями, органами та документами [33, с. 134–139];
- здійснено групування регіонів України за рівнем сталого і збалансованого розвитку (Л.Ц. Масловська, 2003; С.А. Лісовський, 2004) і виявлено типи регіонів за специфікою якості життя населення (І.В. Гукалова, 2005 і 2008 рр.), узагальнено Київську господарську агломерацію та та опрацьвано основи суспільно-географічного дослідження промислових агломерацій України (О.В. Гладкий, 2005 та 2008 рр. відповідно), продовжується вивчення депресивних територій в межах України (М.О. Барановський, 2009 р.);
- сформульована концепція стратегії регіонального розвитку (Л.Т. Шевчук, 2002; А.П. Голіков, 2008)
- видано навчальний посібник із сучасних проблем регіонального розвитку (М.Д. Пістун, А.Л. Мельничук, 2009, 2010); є ряд інших напрацювань.

Якщо до цього додати сучасну тематику кандидатських дисертацій з різних аспектів регіонального розвитку України, то загальний внесок українських суспільних географів у розробку проблематики регіонального розвитку є значним; детальніше таку оцінку дивись у [27, 25, 15, 29].

Запитання для самоконтролю:

1. Як би Ви сформулювали зміст процесу регіонального розвитку?
2. Назвіть обов'язкові етапи процесу регіонального розвитку.
3. Яку пізнавальну цінність мають теорії регіонального розвитку суспільно-географічного та економічного змісту?
4. Для чого потрібне державне регулювання регіональним розвитком? Які його механізми, аспекти та принципи?
5. Назвіть десять головних завдань регіонального розвитку?
6. Який науковий внесок суспільних географів за роки незалежності України?

3. ПРОБЛЕМА СТРАТЕГІЧНОГО ПЛАНУВАННЯ СТАЛОГО І ЗБАЛАНСОВАНОГО РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

1. Значення проблеми, її суть та інформаційна база(роль діагностики та прогнозування). 2. Методологічні основи стратегічного планування. 3. Завдання державної стратегії регіонального розвитку України. 4. Сталий і збалансований розвиток як результат дії стратегічного планування.

1. Виходячи із урядових рішень, нині стратегічне планування відіграє ключову роль у реалізації Державної концепції регіонального розвитку України. В зарубіжних країнах стратегічне планування виникло ще в 60-70-х роках XX століття і продовжує успішно розвиватись і давати позитивні результати. В Україні зусиллями економістів, архітекторів, суспільних географів регіональне планування (як метод управління життєдіяльністю населення) відновило своє "громадянство" і схвалено урядовими документами. У 2001 році Міністерством економіки України було прийнято "Основні засади Державної стратегії регіонального розвитку", а Верховною Радою України закон "Про генеральну схему планування території" (2002 р.). З 2003 року стратегія регіонального розвитку розробляється на всіх рівнях державного управління. У липні 2006 року Кабінет Міністрів України схвалив постанову "Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015 р.", яка набрала реальної чинності. В новому варіанті Концепції державної регіональної політики (2007 р.) вказується на необхідність "*удосконалення регіонального стратегічного планування та робіт з планування території, узгодження регіональних стратегій розвитку з цими роботами та цілями Державної регіональної політики, здійснення бюджетного планування відповідно до стратегічних пріори-*

тетів". Тоді в чому полягають суть стратегічного планування і методологічні основи цього складного процесу?

Поняття "стратегія" є давнім: спочатку воно використовувалось у сфері військового мистецтва, пізніше – в працях науковців, у XX ст. сформувалось розширене його трактування – узагальнене в працях Брайана Куїнна. **Стратегія** – це **загальний план** здійснення будь-якої дії чи процесу для досягнення певної мети[8]. **План** – *система взаємопов'язаних, об'єднаних загальною метою* ***завдань****, що визначають строки, порядок (послідовність) виконання програм, окремих робіт, операцій тощо. Одночасно план є результатом планування, мотивована модель дій, створена на основі конкретного прогнозу економіко-географічного середовища і поставленої мети.* **Стратегічне планування** розробляє на віддалену перспективу (на 10-15-20 років) програми соціально-економічного та екологічного розвитку окремих регіонів країни в межах загальнодержавного плану. Другою особливістю стратегії регіонального розвитку є те, що вона включає лише головні соціально-економічні, політичні та екологічні цілі, основні засоби, терміни вирішення та бажані кінцеві результати.

Основна функція стратегічного планування розвитку суспільно-географічного об'єкту полягає у ***поєднанні національних, регіональних та місцевих інтересів****. Конкретніше загальна державна стратегія регіонального розвитку – це далекоглядне завдання щодо створення на структурно-інноваційній основі оптимальної функціонально-територіальної структури людської діяльності в нашій державі.*

У країнах ЄС під **стратегією регіонального розвитку** розуміють комплекс дій, які здійснює держава або регіон для їх ефективного розвитку з урахуванням власного ре-

[8] У зарубіжній літературі використовують термін паттерн як план суперстратегії. Територіальний паттерн є узагальненою послідовністю дій і рішень у відповідній ситуації чи предметній сфері.

сурсного потенціалу, факторів зовнішнього середовища, використовуючи законодавчі, фінансові, структурні, економічні, інституційні важелі та ін.

Визначення мети і пріоритетів Державної стратегії регіонального розвитку здійснюється з урахуванням комплексу **зовнішніх і внутрішніх чинників**, які складають основу суспільно-географічної **діагностики** території.

До головних зовнішніх чинників відносяться:

- вплив процесів глобалізації на просторовий розвиток України;
- оцінка конкурентоздатності її регіонів у міжнародному поділі та інтеграції праці;
- використання переваг макрорегіонального і транскордонного співробітництва з сусідніми країнами;
- рівень розвитку інноваційного та інвестиційного процесів;
- рівень розвитку об'єктів інфраструктури.

До внутрішніх чинників належать:

1) оцінка структурних змін, що вплинули на розміщення галузей народного господарства;

2) оцінка процесів диференціації у рівнях соціально-економічного розвитку регіонів;

3) оцінка динаміки частки державних капіталовкладень у розвиток регіонів;

4) оцінка здійснення адміністративної, бюджетної та інших реформ у системі державного управління;

5) оцінка зміни форм та структури власності;

6) оцінка рівня замкнутості циклів життєдіяльності населення, перш за все техніко-технологічних тощо.

Вцілому, регіональна **діагностика** як перший етап реалізації процесу управління регіональним розвитком має своїм завданням створити власний "паспорт" території з оцінки її сучасного потенціалу, виявлення існуючих диспропорцій та визначення їх типу чи класу, а також вироблення тактики і

стратегії подальшого розвитку. Вона може здійснюватися різними методами: аналітичним, експертним, лінійного чи динамічного програмування. Детальніше зі змістом цього етапу можна познайомитись в книгах [9, 28].

Другим дуже важливим етапом процесу управління регіональним розвитком є суспільно-географічне **прогнозування**, науково-практичне значення якого полягає у: виявленні можливих і кращих (оптимальних) траєкторій розвитку суспільно-географічних процесів; визначенні стійких просторових зв'язків, виявленні просторових зрушень у часі; визначенні оптимальних засобів управління соціально-економічними процесами на території, обґрунтуванні прийняття відповідних рішень тощо [31, с. 104]. До зазначених функцій ще слід додати оцінку можливих наслідків прийнятих рішень та обґрунтування вибору тієї чи іншої стратегії регулювання соціально-економічних процесів у окремих адміністративно-територіальних одиницях.

Соціальним замовленням держави на цей етап управлінської діяльності є Закон України "Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України" (2000 р.). Комплексний суспільно-географічний підхід в реалізації цього замовлення здійснений в навчальному посібнику і монографії К.В. Мезенцева [20]. До речі, слід відмітити, що ринкова ейфорія після 1991 року нині замінена складанням конкретних прогнозів і планів, які повинні враховувати затрати живої і уречевленої праці, її продуктивності, а також витрати енергоресурсів на одиницю виробленої продукції.

Таким чином, регіональне прогнозування разом з регіональною діагностикою є вихідною інформаційною базою для наступного планування і програмування.

2. **Планування** (стратегічне, регіональне, індикативне, бізнесове та директивне) і **програмування регіонального**

розвитку є третім важливим етапом управління цим процесом. Планування є процесом формування цілей, визначення пріоритетів, засобів і методів їх досягнення.

Якщо стратегічне планування розробляє найефективніші напрями розвитку регіону на віддалену перспективу, то регіональне – передбачає розробку і виконання програм економічного і соціального розвитку окремих територій країни в межах загальнонаціонального плану; індикативне має рекомендаційний, а директивне – обов'язковий до виконання характер. Бізнес-планування використовується на рівні окремих підприємств, компаній чи асоціацій товаровиробників.

Згідно положень мотиваційної теорії **стратегічне планування є головним засобом (методом) поєднання загальнодержавних, регіональних, локальних та індивідуальних потреб.**

Із суспільно-географічних позицій головне завдання стратегічного і регіонального планування полягає у повному використанні ресурсного потенціалу регіонів з метою максимального задоволення потреб суспільства в матеріальних благах, підвищенні ефективності виробництва і якості життя населення. Конкретно це проявляється: 1) у визначенні загальнодержавної чи загальногосподарської спеціалізації людської діяльності на основі прогнозних досліджень; 2) у забезпеченні комплексно-пропорційного розвитку регіону на основі оптимізації виробничої інфраструктури, створення об'єктів соціальної структури, що задовольняють місцеві потреби; у використанні ресурсів багатоцільового призначення (трудових, земельних, рекреаційних тощо).

Стратегічними для розвитку нової економіки в XXI столітті є високотехнологічні галузі, екологічне виробництво, неоремісничі виробництва (модний одяг, меблі, ювелірні вироби), "культурні" продукти (кіно, музика), засоби масової інформації, дизайн (графічний, індустріальний), бізнесові та фінансові послуги.

В цілому стратегія розвитку якого завгодно регіону, як територіальної соціально-економічної системи, повина включати три таких базових елементи: 1) конкурентні господарські суб'єкти (корпорації і об'єднання); 2) привабливий бізнесовий "клімат"; 3) ефективну адміністрацію. Всі вони базуються на регіональному капіталі – ресурсах.

Теоретичним підґрунтям стратегічного планування розвитку територій є низка теорій переважно економічного змісту, які доповнюються вищезгаданими суспільно-географічними.

У 50–80 рр. XX ст. в економічній науці панувала концепція **екзогенного** (привнесеного в економічну систему ззовні) технологічного прогресу (Р.Солоу, Я.Тінберген, Р. Харрод та ін.). Йдеться про світові технології, що торкаються усіх сфер життєдіяльності суспільства, тобто про найсучасніші інформаційні, фінансові, виробничі, навчально-освітні, підприємницькі, управлінські та ін. [16, с. 215-216]. Досвід розвитку країн світу у XX ст. показав, що така модель стосується лише розвинутих країн.

В другій половині 80-х рр. у зарубіжних країнах появились моделі **ендогенного** економічного зростання, які базувались на ідеї нагромадження людського капіталу. На зламі XX–XXI ст. саме ця модель викликала великий інтерес з метою стимулювання розвитку слаборозвинутих країн. Її параметри адаптовані до умов регіонального розвитку України. Вона базується переважно на створенні та використанні внутрішніх найсучасніших інформаційних, фінансових, виробничих, навчально-освітніх, підприємницьких, управлінських та інших технологій.

За ринкових умов широко використовується теорія **конкурентних переваг** розроблена М.Портером, яка стосується керування затратами (цінами), спеціалізацією діяльності людини в окремих підприємствах, компаніях. Переваги на ринку забезпечуються не тільки конкуренцією між товаро-

виробниками, а й результатом взаємодії потенційних конкурентів, товарів – замінників, покупців і постачальників.

Теорія **економічної безпеки** повинна обґрунтовувати умови для створення самовідтворювальних процесів (замкнутих соціально-виробничих циклів), які б забезпечували самодостатність суспільно-територіальної системи. Її доповнює **мотиваційна, кластерна, консервативна, адаптивна, структурної конкуренції, інноваційної стратегії** та ін. теорії.

Принципи реалізації державної стратегії регіонального розвитку практично співпадають із загальними принципами регіональної політики.

При розробці стратегічного планування застосовуються як загальнонаукові методи досліджень (аналізу і синтезу, індукції, статистичного спостереження, картографічний, суспільно-географічного районування, індексний, факторний, математичного моделювання), так і – СВОТ та СТЕП-аналізу, які базуються на інноваційних технологіях і використовуються для якісного аналізу регіону (початкові, сильні і слабі сторони, наявні загрози і сценарії розвитку).

На їх основі формується методика розробки стратегії соціально-економічного розвитку території, відповідний алгоритм послідовних дій, в основі якого повинні бути блоки та етапи процесу регіонального розвитку. Може бути корисним і ситуаційний підхід пов'язаний із залученням спеціалістів з досвідом роботи в цій області.

Стратегічна концепція регіонального розвитку за А.П.Голіковим [4, с. 111–113] включає чотири функціональних блоки. **Перший** з них характеризує початковий рівень соціально-економічного розвитку регіону: оцінку наявних 2–3 головних проблем, тенденцію їх розвитку, що потребують вирішення за прогнозний період. **Другий блок** – прогнозно-аналітичний, протягом якого відбувається взаємозв'язка цілей з прогнозними розрахунками. **Третій блок** присвячується дослідженню зовнішніх і внутрішніх факторів, узгодженню цілей і можливостей їх досягнення, визначаються конкретні

аспекти регіонального розвитку. **Четвертий блок** – концептуальний, що включає узагальнення задуму всього проекту (програми). Положення цього блоку надалі переходять (у більш розгорнутому вигляді) в цільові, галузеві і комплексні програми соціально-економічного розвитку регіону.

Цілереалізуючі програми теж включають п'ять блоків: цільовий, функціональний, виконавчий (адресний), ресурсний та організаційний, які системно розкривають їх зміст [18, §4.4].

Основні стадії стратегічного планування на макро рівні управління див. на рис. 3.

Територіальний аспект цього розвитку визначає адміністративно-територіальні одиниці (райони, міста тощо), по яких доцільна розробка комплексних соціально-економічних програм.

Міністерства економіки та регіонального розвитку і будівництва України рекомендують таку схему реалізації стратегії регіонального розвитку, яка включає **завдання із десяти розділів**:

1) виявити диспропорції й недоліки в розміщенні продуктивних сил, резерви й можливості вдосконалення перспективного розвитку регіону;

2) комплексно оцінити основні групи ресурсного потенціалу (соціально-економічного, природного (в т.ч. екологічного), працересурсного), структурні зрушення у виробництві, стан фінансового капіталу, інституційних перетворень та розвитку підприємництва;

3) дійснити прогноз і виявити основні напрями комплексного розвитку господарства;

4) забезпечити соціальний розвиток і підвищення добробуту населення;

5) **обґрунтувати територіальну структуру господарства і її елементів**: територіально-виробничих комплексів, промислових зон і вузлів та інших територіальних утворень. Виділити території, на яких неможливо розміщувати окремі забруднюючі підприємства і задовільнити потреби оборони;

Рис. 3. Основні стадії стратегічного планування на макрорівні

6) проаналізувати стан розселення населення і подальший розвиток поселень з урахуванням потреб нового будівництва, розвитку середніх і малих міст та стабілізації росту великих міст;

7) розробити заходи з охорони навколишнього середовища, зокрема здійснити прогноз екологічної ситуації на довгострокову перспективу;

8) оцінити природно-техногенну і економічну безпеку і здійснити прогнози ситуацій, зумовлених розміщенням продуктивних сил та небезпечними явищами та діями людей;

9) охарактеризувати стан військово-економічної безпеки, дати оцінку підприємствам ВПК, намітити заходи з гарантування воєнно-економічної безпеки території;

10) розкрити стан і перспективи розвитку зовнішньоекономічної діяльності, зокрема шляхи нарощування експортного потенціалу регіону, розширення зовнішньоекономічних зв'язків з регіонами близького і далекого зарубіжжя, прикордонного і транскордонного співробітництва.

- Нині головним **засобом реалізації завдань стратегічного регіонального розвитку** є його **програмування**, яке дозволяє передбачити **перспективи розвитку**, надає **інформацію** підприємствам, компаніям про наміри держави, є координуючою ланкою для всіх форм управління (регулювання). Юридично воно виражено в Законі України "Про державні цільові програми" (2004 р.). Програмування відповідає (рівнозначне) довгостроковому стратегічному плануванню, є однією з форм державного, втручання в господарство з метою пом'ягшення гостроти регіональних контрастів і соціальних протиріч.

Із середини XX ст. у зарубіжних країнах регіональне програмування включало елементи перспективності і орієнтації в розміщенні продуктивних сил. В центрі уваги таких програм були слаборозвинуті і депресивні території. Наприклад, в США федеральні програми мають значення законів! "Програмним" районам держава надавала певну підтримку в соціально-економічному розвитку.

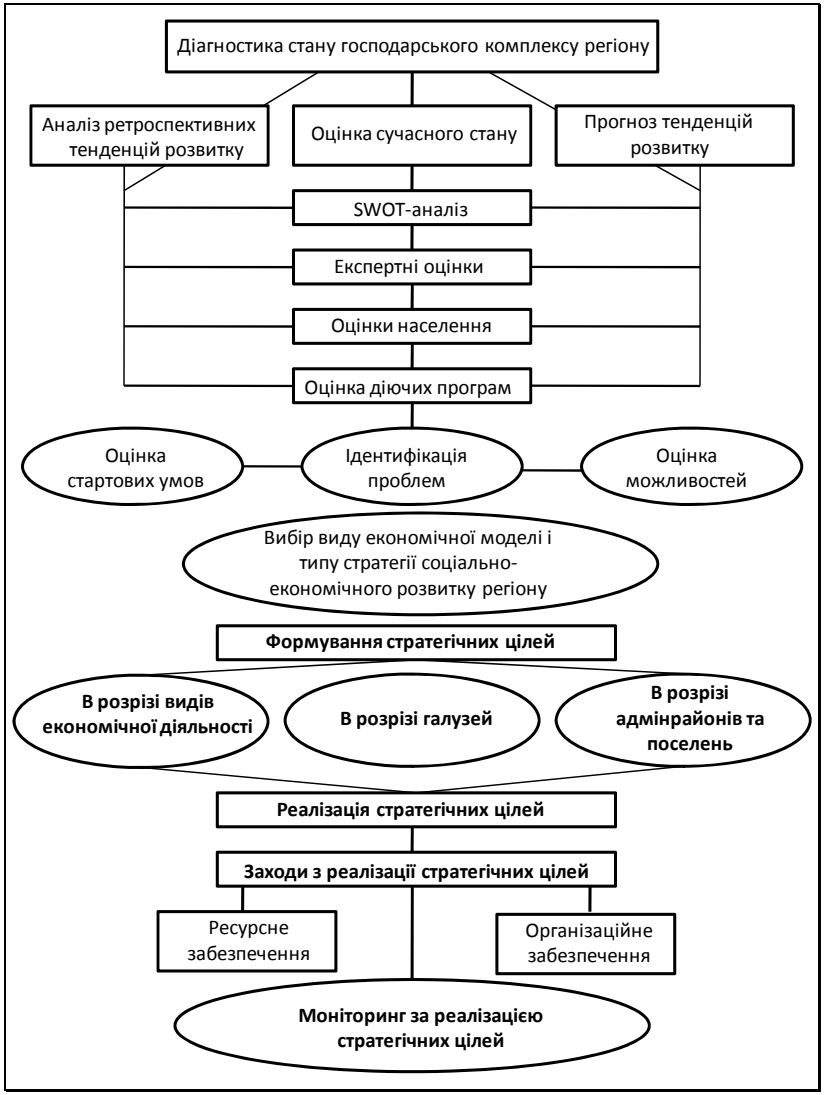

Рис. 4. Схема процесу формування та реалізації стратегічних цілей розвитку регіону (за Л.Т. Шевчук, 2002)

Цільова програма *є сукупністю намічених до планомірного проведення, погоджених за змістом, скоординованих у просторі і часі, забезпечених ресурсами різних дій, спрямованих на вирішення поставленої проблеми, що не може бути вирішена без концентрації зусиль і коштів для досягнення поставленої мети. Є цільові програми державного, регіонального і муніципального рівнів.* Схему процесу формування та реалізації стратегічних цілей розвитку регіону показано на рис. 4. РНБО України (2009 р.) визнала, що стан розроблення та виконання державних цільових програм, а також контроль за їх реалізацією державної політики не відповідають інтересам національної безпеки України.

Нині в Україні переважає концепція стратегії соціально-економічного розвитку адміністративної області, такі стратегічні плани складено для Харківської, Чернігівської, Тернопільської та Вінницької областей, а угоду з Кабінетом Міністрів уклала лише Донецька область. Для невеликих територій (адміністративні райони, територіальні громади) ефективним є індикативне (рекомендаційне) планування соціально-економічного та екологічного розвитку на середньостроковий і поточний періоди. Його кінцева мета – створення сприятливих умов для участі у соціально-економічних та екологічних процесах усіх суб'єктів ринкових відносин, забезпечення кожному з них можливості вільно обирати форму вкладення капіталу за різних форм власності. Складовою частиною індикативного планування є бюджетне планування – фінансовий регулятор розвитку.

3. До головних завдань Державної стратегії регіонального розвитку України на період до 2015 року, які сформульовані в однойменній Постанові Кабінету Міністрів (2006 р.) належать:

а) **підвищення конкурентоспроможності регіонів та зміцнення їх ресурсного потенціалу**. Пріоритетними заходами з реалізації цього завдання є:

• реструктуризація економічної бази окремих регіонів і створення умов для диверсифікації на новій технологічній основі шляхом збільшення обсягів інвестицій в основні сфери, які визначають стратегічні пріоритети їх розвитку;

• підтримка малого і середнього підприємництва, впровадження інновацій, включаючи розповсюдження сучасних технологій розвитку туризму та рекреації;

• розбудова та модернізація інфраструктури, що сприятиме підвищенню інвестиційної привабливості регіонів шляхом розвитку об'єктів виробничої та соціальної інфраструктури загальнодержавного і міжнародного значення; розвитку великих міст і міських агломерацій з метою посилення їх стимулюючої ролі в усіх сферах; розвитку інфраструктури інформаційного суспільства (телекомунікаційна революція);

б) **забезпечення розвитку людських ресурсів шляхом**: впровадження високих стандартів навчання працівників протягом всього періоду їх виробничої діяльності; створення регіональних освітньо-наукових центрів; повної зайнятості працездатного населення;

в) **розвиток міжрегіонального співробітництва шляхом посилення міжобласних зв'язків та транскордонного співробітництва; підвищення ролі регіонів у зовнішньоекономічному співробітництві, поглибленні зв'язків з сусідніми державами;**

г) **створення інституційних умов для регіонального розвитку шляхом** становлення місцевого самоврядування та вдосконалення відносин "центр-регіони"; чіткого розподілу функцій та координування центральних і місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування; посилення ролі територіальних громад, зміцнення їх фінансово-економічних можливостей; розмежування об'єктів державної і комунальної власності; реформування адміністративно-територіального устрою;

д) **забезпечення нормативно-організаційних засобів з реалізації Стратегії** регіонального розвитку нашої держави.

Розпорядженням Кабінету Міністрів України затверджено план заходів на 2010 р. щодо реалізації Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015 р.

Ці завдання слід вважати унікальним і потужним замовленням на подальші результати в науково-педагогічній та управлінській діяльності суспільних географів.

4. На основі виконання завдань Державної і регіональної стратегій та їх програм соціально-економічного розвитку повинна **формуватись інноваційна модель сталого і збалансованого саморозвитку окремих регіонів**.

Поняття "стійкий" ("сталий") і "збалансований" розвиток характеризується діалектичною єдністю, але одночасно певними змістовними відмінностями. У зарубіжній, зокрема англомовній літературі, ці поняття є майже синонімами. Такий підхід почав формуватись в Україні на початку 90-х рр. минулого століття після конференції з проблем середовища і розвитку ООН (Ріо-де-Жанейро, 1992 р.). Нині цю проблему найповніше вивчають представники суспільно-географічної науки (І.О.Горленко, Л.Г.Руденко, С.А.Лісовський та ін.), а також фахівці з регіональної економіки. Так, комісія Ради з вивчення продуктивних сил України НАНУ сформулювала **суть сталого розвитку** *як процесу розбудови держави на основі узгодження і гармонізації соціальної, економічної та екологічної діяльності з метою задоволення потреб сучасних і майбутніх поколінь*. Взагалі економісти під сталим (узгодженим, збалансованим, зрівноваженим) розвитком розуміють максимізацію чистих вигод економічного розвитку за умов збереження природних умов та ресурсів.

Нині існує міжнародна система індикаторів стійкого розвитку (індекси економічного і соціального вимірів), які обраховані В.А. Корнусом для провідної десятки країн світу та України [17, с. 44-47].

Ми підтримуємо думку П.Я. Бакланова про те, що **стійкий розвиток** регіону – це його стабільний розвиток, коли

протягом тривалого часу (десятиріччя) зберігаються високі якості економічного, соціального і екологічного регіонального розвитку. Як бачимо, тут головними ознаками є рівень розвитку людської діяльності та її якість.

Ознакою **збалансованості** якогось процесу (як якісної сторони комплексності) є динамічна рівновага між природними, соціальними, виробничими і технічними сферами певної території, тобто рівень її пропорційного і узгодженого розвитку. Пропорції використовуються для визначення довгострокових перешкод до досягнення цілей, які виражаються у протиріччях між поставленими стратегічними завданнями та поточним (біжучим) станом регіонального розвитку. Фактично функція регіонального розвитку базується на подоланні диспропорцій між дійсним і бажаним станом регіональної системи.

С.А.Лісовський вважає, що збалансований розвиток може бути створений на основі сталого (в розумінні невиснажливого, довготривалого, підтримуваного) ресурсу планети Земля… [19, с. 19]. Ним у 2004 році був запропонований комплексний варіант вирішення проблеми збалансованого розвитку території України з позиції використання її ресурсного потенціалу на основі оцінки розрахованих вісьми часткових та інтегрального індексів, що дало змогу виявити п’ять рівнів збалансованості областей України і представити ці результати на картодіаграмі (рис. 5) [19, рис.1, с.19]. Найновішим методологічним підходом у розв’язанні проблеми сталого і збалансованого розвитку є її поєднання з концепцією якості життя як рушійної сили при обґрунтуванні стратегій розвитку [42, с. 47].

Рис. 5. Україна. Збалансованість розвитку регіонів

Економічною базою для реалізації завдань регіонального розвитку країни є **інвестиції** – внутрішні і зовнішні[9]. Державна інвестиційна політика будується на основі інвестиційних програм з пільговим оподаткуванням, з інвестиційною **привабливістю**. Під останньою розуміють надійне і своєчасне досягнення цілей інвестора на основі економічних результатів діяльності виробництва, у яке здійснюються інвестиції.

Схему взаємодії факторів інвестиційної привабливості регіону див. на рис. 6.

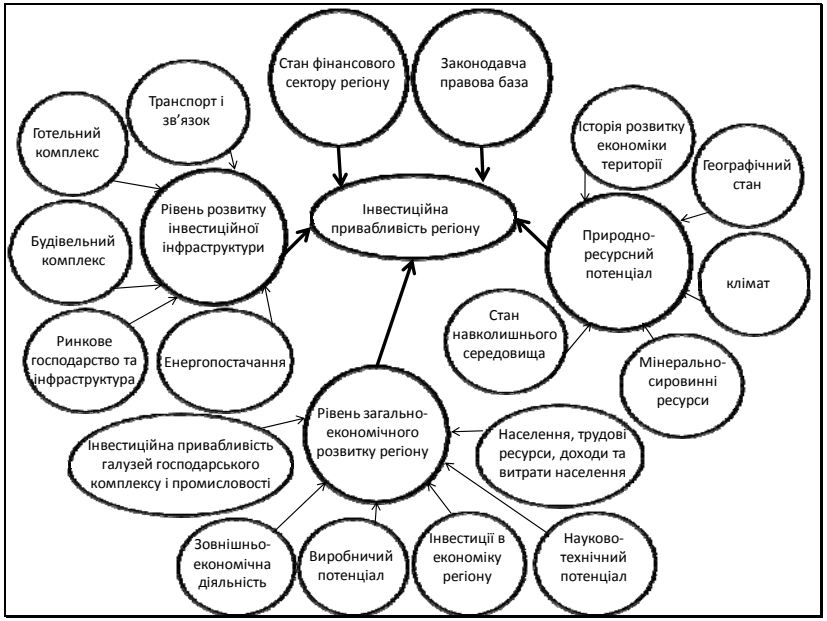

Рис. 6. Схема взаємодії факторів інвестиційної привабливості регіону

[9] Інвестиції – це витрати на розширення і оновлення виробництва пов'язані із запровадженням нових технологій, матеріалів та інших знарядь та предметів праці. Перш за все це вкладання в основні фонди.

Кабінет Міністрів України у 2009 р. ухвалив постанову "Про утворення Національної ради зі стану розвитку України". Основними завданнями Ради є: 1) оцінка стану реалізації державної політики щодо створення економічних, соціальних та екологічних передумов для сталого розвитку; 2) аналіз інформації про хід виконання заходів і стан фінансування науково- практичних робіт на забезпечення сталого розвитку; 3) підготовка пропозицій, висновків і рекомендацій з питань сталого розвитку, в тому числі з виконання рішень та рекомендацій Комісії сталого розвитку Економічної та соціальної ради ООН.

Міністерство економіки розробило Основні положення стратегії розвитку – "Україна – 2020: стратегія національної модернізації" з метою зменшення негативного впливу світової фінансової кризи на економіку України та створення сприятливих умов для посткризового розвитку економіки шляхом посилення європейської інтеграції та підвищення ефективності урядової політики.

Особливе місце займають **заходи переходу до сталого** соціально-економічного розвитку у посткризовий період (2010–2012 рр.). На цю середньострокову перспективу передбачається розкрити справжній потенціал України за рахунок посилення ролі інвестиційно-інноваційної моделі розвитку, а також підвищення якості інституцій, поглиблення європейської інтегрованості української економіки та поступового досягнення європейських стандартів життя населення (за Б.Данилишиним).

У 2013–2020 рр. буде економічне зростання і сталий розвиток на основі ефективної інноваційної системи заходів та високої адаптованості до зовнішніх збурень. Посеред очікуваних результатів Стратегії має стати кардинальне підвищення ефективності використання людського, виробничого та природного потенціалів, забезпечення конкурентоспроможності національної економіки, досягнення стабільного (сталого) розвитку і підвищення добробуту громадян України.

Указом Президента України В.Януковича від 17.03.2010 утворено Комітет з економічних реформ – консультативно-дорадчий орган при Президентові України з метою впровадження системних економічних реформ, спрямованих на вихід з фінансової та економічної кризи, на забезпечення сталого економічного розвитку України, як передумови зростання добробуту її населення.

Ефективним результом здійснення сталого і ефективного результату розвитку регіону є посилення його конкурентоздатності на внутрішньому і зовнішньому ринках.

Запитання для самоконтролю:

1. Яке значення має стратегічне планування в управлінні регіональним розвитком? Яка роль при цьому діагностики і прогнозування?
2. Які складові методологічної основи стратегічного планування регіонального розвитку?
3. Назвіть головні завдання Державної стратегії регіонального розвитку України на період до 2015 року.
4. Чи розрізняєте Ви поняття "сталий" і "збалансований" регіональний розвиток? Які результати дослідження цих процесів в Україні?
5. Яка роль інвестицій для реалізації державної стратегії регіонального розвитку України?
6. В чому полягає суть нової стратегії "Україна – 2020"?

4. ПРОБЛЕМА СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОЇ ОЦІНКИ ТЕРИТОРІЇ ЯК МАТЕРІАЛЬНОЇ БАЗИ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

1. Поняття "територія" в сучасній суспільній географії. 2. Традиційні чинники процесу регіонального розвитку. 3. Нові чинники регіонального розвитку за ринкових умов. 4. Про генеральну схему планування території України.

1. Поняття "територія" одне з найбільш вживаних у побутовому житті та наукових дослідженнях; в другому випадку воно характеризується міждисциплінарним змістом, багатоаспектністю виконуваних функцій. В географії взагалі і в суспільній географії зокрема це поняття має фундаментальне значення.

В географії його філософською основою є географічний простір, як об'єктивна, всезагальна і пізнавальна форма існування матеріальних і духовних географічних об'єктів та утворень в межах географічної оболонки землі. Географічний простір діалектично пов'язаний з географічним часом – сукупністю відношень тривалості різних станів між об'єктами, що змінюють один другого. Фактично вони формуються взаємодіючими об'єктами природи і суспільства у вигляді географічних процесів. Таким чином геопростір є природно-суспільним утворенням. *Суспільно-географічний простір формується і розвивається завдяки динамічній діяльності людини та потребам цієї діяльності, представлений сукупністю відношень і зв'язків між об'єктами та їх полями.* За змістом він членується на множину просторів з метою пізнання та опису відповідних процесів і явищ: соціальних, виробничих, політичних, культурно-релігійних, мілітарно-оборонних, геополітичних, адміністративно-управлінських, інформаційних тощо.

Територія є конкретним вираженням географічного простору. Її зміст найповніше висловив Е.Б.Алаєв в такій дефініції: **територія** – *це обмежена частина поверхні суші з притаман-*

ними їй природними та антропогенними властивостями, утвореннями і ресурсами, є об'єктом конкретної діяльності чи дослідження. Поєднуючись з "акваторією" та "аероторією", вони описують поняття "геоторія" [1, с. 50-51]. Слід також розрізняти ряд похідних термінів – територіальний, просторовий, регіональний, географічний. Перший з них вживається тоді, коли йдеться про якусь конкретну територію (області, райони, країни) чи точку на ній. Другий – коли слід підкреслити динаміку явища чи процесу, відношення і зв'язки між об'єктами і явищами; третій – коли підкреслюється структурність процесу на цій території, коли територія має адміністративні границі; четвертий – коли йдеться про взаємодію всіх вище вказаних ознак у вигляді сумарного ресурсу.

Територія характеризується такими параметрами: 1) площею з її конфігурацією і протяжністю, це своєрідний територіальний ресурс; 2) місцеположенням в системі географічних та інших координат; 3) фізичною та економічною доступністю; 4) унікальністю природи і людської діяльності, системи внутрішніх і зовнішніх зв'язків, тобто певною просторовою впорядкованістю компонентів.

Важливими поняттями є ємність і потенціал території. За Е.Б.Алаєвим, ємність території – це її здатність здійснювати розширене відтворення на основі наявних ресурсів шляхом інтенсифікації їх використання, без додаткових капіталовкладень (сучасний потенціал).

Насправді потенціал території – це її максимальна можливість при додаткових затратах,організаційних заходах, відкритті нових ресурсів і використанні науково-технічного прогресу. Потенціал території – це ефективний засіб свідомого регулювання (управління) регіональним, стратегічним, соціально-економічним та екологічним розвитком.

За функціональною ознакою у складі інтегрального потенціалу території виділяють: суспільно-географічне положення, природно-ресурсний, демографічний, працересу-

рсний, міграційний, виробничий, соціальний, науково-технічний, інфраструктурний, інвестиційний, інтелектуальний, бюджетно-фінансовий, транзитний, експортний та інноваційний частковий потенціали.

Як бачимо, територія є не тільки субстанційною основою для всіх сфер життєдіяльності людей, а й універсальним природно-суспільним ресурсом, середовищем людського буття.

Територіальність (регіоналізм) для суспільного географа є базою географічного мислення, сумою внутрішніх територіальних чинників; їх територіальна диференціація є особливою цінністю. Категорію **територіальна організація людської діяльності** слід вважати фундаментальною закономірністю суспільної географії, складовими змістовними частинами якої є розміщення досліджуваних об'єктів, їх територіальна структура, зовнішні і внутрішні зв'язки між ними, рівні розвитку і реструктуризація підприємств та особливості управління.

Таким чином, територія є складним, системним утворенням природного, соціально-економічного, екологічного і правового змісту, яке має адміністративні і соціально-економічні межі (границі) і призначена для вирішення питань комплексно-гармонійного її розвитку в інтересах населення і держави. Принципову схему комплексної оцінки території на основі розвитку внутрішніх функціональних зв'язків див. на рис. 7.

2. Вплив території на регіональний розвиток, перш за все на розміщення продуктивних сил, проявляється у взаємодії умов і системи різноманітних чинників (факторів). Якщо умови (передумови) є загальними і зовнішніми для можливості розміщення ряду об'єктів людської діяльності, то чинники здійснюють конкретну дію на вибір місця (локацію) та ступінь ефективності розміщення об'єкта.

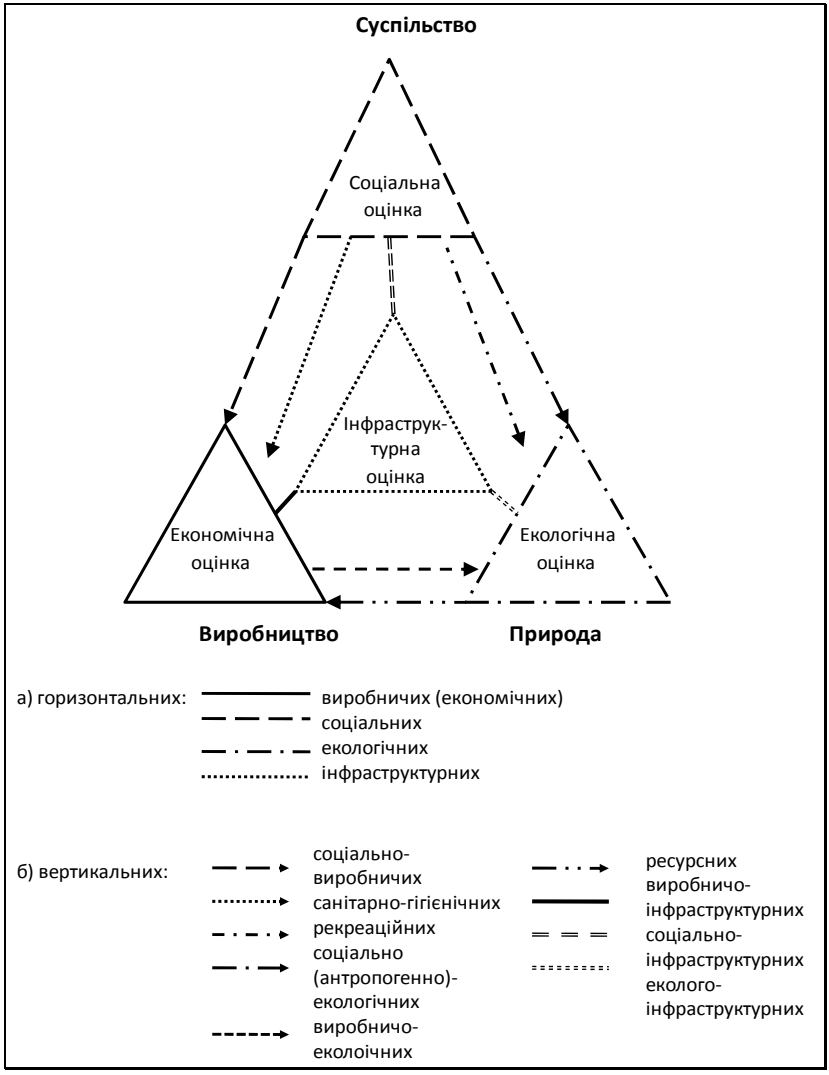

Рис. 7. Принципова схема комплексної оцінки території на основі розвитку внутрішніх функціональних зв'язків

Вся система чинників поділяється на природно-географічні (екологічні), суспільно-географічні (традиційні та нові ринкові), а також інші (історичні, техніко-технологічні, науково-технічні тощо). Природно-географічні чинники є більш стабільними (базовими), суспільно-географічні є, як правило, визначальними і мають динамічний характер.

Природно-географічні чинники характеризують кількісні запаси і якісний склад природних ресурсів, геолого-орографічні умови їх стану, тобто весь природно-ресурсний потенціал (ПРП), що використовується в народному господарстві фактично чи потенційно. Природно-екологічний чинник у другій половині XX ст. набрав глобального значення, його вплив на регіональний розвиток має інтегруючий характер. Тому економічний ефект у виробництві має поступитись екологічному на основі використання сучасних мало-відходних техологій і утилізації цих відходів.

Для суспільного географа ПРП використовується у вигляді сировинного, паливно-енергетичного, земельного, водного, лісового, фауністичного та рекреаційного чинників; фізико-географи аналізують його з позиції видів ресурсів та особливостей походження. Комплексна багатоаспектна суспільно-географічна оцінка ПРП України здійснена В.П.Руденком, в його узагальнюючій монографії [41].

Традиційні **суспільно-географічні** чинники включають економіко-географічні, соціально-демографічні, історичні, науково-технічні, політичні, управлінські тощо.

До економіко-географічних господарських чинників відносять:

- потребу населення в продуктах і послугах;
- величину досліджуваної території, її суспільно-географічне положення, включаючи важливі об’єкти. Головним результатом є комплексна оцінка території, в т.ч. бальна чи грошова.

Взагалі суспільно-географічне положення є важливою категорією, а в контексті процесу регіонального розвитку – складним чинником територіальної організації людської діяльності. *Воно є сукупністю істотних просторових відношень і зв'язків якогось об'єкта ойкумени до інших об'єктів і явищ важливих для його функціонування. Інтенсивність цих відношень і зв'язків між об'єктами залежить від економічної відстані між ними, ступеню їх сусідства та характеру границь.*

Суспільно-географічне положення класифікують за масштабом охоплюваної території; за місцем розміщення досліджуваного об'єкту; за змістом (функцією) цього об'єкта тощо. Новими його видами є рентне та інвестиційно-привабливе. Сукупна дія цих часткових положень складає інтеграційний його потенціал. Складним завданням є методика кількісної оцінки положення, зокрема великих міст, агломерацій, господарських вузлів та інших складних територіальних об'єктів. Схематичну оцінку транспортно-географічного положення областей України див. рис. 8. Суспільний географ при оцінці географічного положення України не повинен забувати про її геометричний центр (поблизу м. Добровеличківки Кіровоградської області) та географічний центр Європи (поблизу м. Рахова Закарпатської області), який характерезує центральноєвропейське положення України. Оцінюючи нинішні особливості суспільно-географічного положення території України, слід мати на увазі не достатнє врахування принципу центральості – у схемі транспортних магістралей і зв'язків, коли північно-південний напрямок різко переважє східно-західний. Тобто більшість магістралей сходяться «пучком» в Києві, що розміщений у північній частині України (рисю. 8, с. 70). Є потреба посилити зі стратегічно-господарських позицій східно-західне залізничне сполучення через Центральну Україну (через м. Черкаси, яке може в майбутньому стати дублерм м. Києва).

- рівень економічного (господарського) розвитку досліджуваної території, зокрема оцінку територіальної концентрації основних виробничих фондів; територіальну

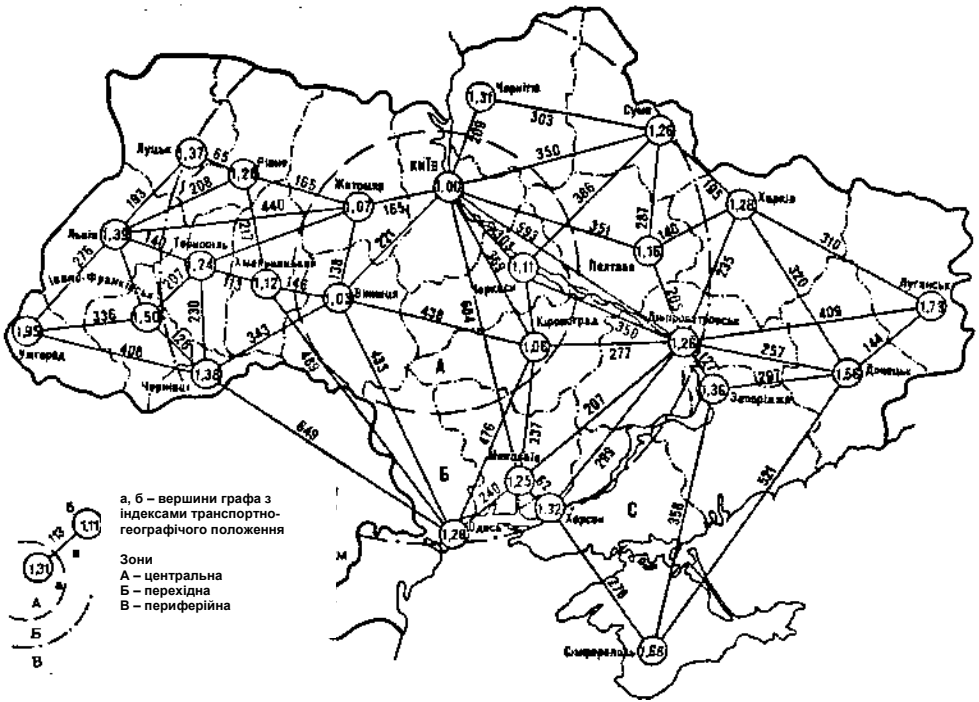

Рис. 8. Транспортно-географічне положення областей України

спеціалізацію та територіальну ефективність виробництва продукції, її призначення та якість для внутрішнього і зовнішнього ринків; рівень розвитку об'єктів виробничої інфраструктури, зокрема транспортної, яка регулює і посилює дію інших чинників, зокрема сировинного чи споживчого.

Завершальним результатом дії цього чинника в цілому є картографічні моделі рівнів розвитку, районування або зонування та структури виробництва.

До демо- і соціально-географічних чинників належать:

- чисельність і густота (щільність) населення, характер і особливості його розселення, кількісна та якісна оцінка трудових ресурсів, які через працеємну та споживчу функції суттєво впливають на розміщення продуктивних сил.

До функції працеємності примикає функція наукоємності виробництва. Споживча функція наближує виробництво до місць споживання готової продукції. На основі показників рівня споживання товарів і послуг слід визначати регіональні рівні соціального розвитку.

Культурно-історичні фактори дозволяють прослідкувати розвиток досліджуваних об'єктів і господарства відповідної території в часі. Інколи політична ситуація, зокрема розстановка класових і партійних сил, стан міжнаціональних відносин, центр управління цими процесами теж можуть мати вплив на розміщення продуктивних сил. Важливими допоміжними чинниками є науково-технічний, технологічний та управлінський.

За ринкових умов традиційні чинники збагатилися новими ознаками та якостями, появились нові, власне ринкові.

Так екологічний та соціально-географічний чинники стали пріоритетними , бо вони стосуються підвищення якості життя людей. До нових видів суспільно-географічного положення слід віднести рентне, яке характеризує підприємства, що перебувають у кращих природних умовах і мають переваги (вигоди) порівняно з середньообласними показниками. Сукупність рент-

них полів та об'єктів інфраструктури суттєво посилюють сумарний ресурс суспільно-географічного положення. У ринкових умовах посилюється значення природно-ресурсного чинника за рахунок включення в обіг нових природних ресурсів, орієнтації на енерго- і ресурсозберігаючі технології, максимальне використання вторинних ресурсів тощо. Економічна ефективність виробничої діяльності посилюватиметься за рахунок структурних і трансформаційних зрушень. Дія працересурсного чинника супроводжується наявністю ринків праці – міждержавного, національного, регіонального та місцевого. Ширше використовуватиметься історичний досвід розміщення і організації продуктивних сил другої половини XIX - початку XX ст.

3. До власне ринкових чинників регіонального розвитку належать:

- **кон'юнктура внутрішнього і зовнішнього ринків**, яка характеризує конкурентні умови реалізації виробленого продукту, співвідношення попиту і пропозиції на певну споживчу вартість (ціну товару, послуги, робочої сили тощо).

Регіональний ринок є сукупністю високо локалізованих процесів і відношень у сфері обігу, що формується під впливом попиту і пропозиції кожного адміністративно-територіального утворення. За територіальним масштабом територіальні ринки поділяються на поселенські (в населених пунктах сільської місцевості), районні, міжрайонні, міські, обласні, загальнодержавні і міждержавні. За змістом товарів ринки поділяються на споживчі, засобів виробництва, капіталу, цінних паперів і праці. Рух товарів повинен здійснюватись з районів виробництва через оптові організації, розміщення яких більш сприятливе відносно районів споживання. Товари вищої якості і вищого ступеня складності мають підвищений попит, ціни на них зростають, вони дають змогу підтримувати високі темпи господарського розвитку відповідної території, успішно вирішувати соціальні проблеми. Але вільного, нерегульованого руху товарів не повинно бути. Суспільно-географічною суттю є вибір оптимального

місця розміщення об'єктів регіонального ринку. Ринок в плані розміщення продуктивних сил має інтегральний характер дії, який синтезує традиційні чинники. Інфраструктура регіонального ринку включає матеріально-технічну базу оптової і роздрібної торгівлі, базу вивчення попиту та інформаційного забезпечення, кредитно-розрахункові структури (комерційні банки).

Механізм ринкового регулювання не в змозі розв'язати довгострокові стратегічні завдання соціально-економічного розвитку, бо ринкові відносини зумовлюють протистояння між населенням і низкою суб'єктів ринкових зв'язків. Ринок – це лише стимул для структурних і трансформаційних перетворень на відповідній території. Хоча термін "ринок" є категорією економічної науки, але велика різноманітність його регіональних форм засвідчують правомірність його розгляду з позиції суспільної географії. Тому в Україні почали активно вивчатись регіональні ринки продовольства, експортного потенціалу, туристичних послуг, промислових систем (Г.В.Балабанов, О.Кобзев, С.П.Запотоцький, І.І.Ранця, В.І.Стафійчук, І.Й.Кавецький, І.Г.Савчук, О.О.Любіцева, В.І.Захарченко та ін.).

Необхідним елементом управління ринком є маркетинг – система заходів щодо його вивчення і активного впливу на попит споживача; це наука про управління виробничо-збутовою діяльністю підприємств. На його основі формується маркетингова і комерційна географія як напрямки суспільної географії;

- **інноваційно-інвестиційний** чинник є провідним у економічному та технологічному зростанні держави, головним засобом стратегічного розвитку України. Автором терміну "інновації" є Торд Хагерстранд. Інновації означають нововведення в господарство ("ноу-хау") різного змісту – технологічні, наукові, сировинні, фінансово-побутові, енергетичні, управлінські та ін.; це рушії науково-технічного прогресу. Інноваційна політика у світі сформувалась ще в кінці 60-х – на початку 70-х рр. XX ст. В Україні наукові дослідження інноваційних процесів припадають

на кінець XX – початок XXI ст. Тут вони називались науково-технічним прогресом, складовою його частиною був показник наукоємності як фактор розміщення продуктивних сил. Перше суспільно-географічне дослідження цієї діяльності було виконане О.Хановою у 2002 році.

Інноваційна діяльність в сьогоднішніх умовах базується на інвестиціях (внутрішніх і зовнішніх), є чинником розвитку, конкурентоздатності, ефективності виробництва регіонів; її організаційною формою є технополіси, технопарки, інноваційні центри, спеціальні економічні зони та єврорегіони.

Регіональний розвиток найтісніше пов'язаний з інвестиціями, створенням інвестиційного клімату[10], вибором пріоритетних напрямів інвестування. *Інвестиції – довгострокові вкладення капіталів у власній країні або за кордоном у підприємства різних галузей, соціально-економічні програми, підприємницькі та інноваційні проекти.* Інвестиційна діяльність є чинником стійкого розвитку, трансформаційних процесів, розміщення об'єктів ряду секторів економіки. Найвагомішим сегментом є інвестиції в основний капітал та фондовий ринок; пріоритетна роль належить приватним інвестиціям поряд з державними та іноземними. Регіональні відміни в інвестиційній діяльності в Україні успішно досліджують Ю.Д.Качаєв, Л.Г.Руденко, С.П.Запотоцький, В.Д.Олійник та ін. Вони виявили основні тенденції та головні реципієнти цього процесу, здійснили розрахунки рейтингів інвестиційно-кредитної привабливості регіону, інвестиційно-географічне районування, регіони пріоритетного стимулювання, відміни в рівнях інвестування.

Україні для реформування національного господарства потрібно понад 40 млрд. доларів США;

- **інфраструктура** є забезпечуючим чинником регіонального розвитку. Довідникові джерела стверджують, що "інфрастру-

[10] Концепцію інвестиційного потенціалу і ризику опрацювала вперше Гарвардська школа бізнесу ще в середині 60-х рр. XX ст.

ктура" є сукупністю галузей та видів діяльності, що обслуговують як виробничу, так і невиробничу сферу економіки (транспорт,зв'язок, комунальне господарство, освіта, охорона здоров'я тощо). На нашу думку, ця дефініція не є чіткою, бо не розрізняє процесу певного виду людської діяльності і об'єктів, які його забезпечують; якраз інфраструктура включає сукупність об'єктів різних галузей народного господарства, які є умовами для здійснення людської діяльності в цих галузях.

Об'єкти інфраструктури за функціями бувають виробничі, соціальні та ринкові. Головне завдання об'єктів ринкової інфраструктури полягає в доведенні товарів від виробників до споживачів. Суспільних географів цікавить перш за все такі об'єкти в складі регіональних стратегій розвитку базових і пріоритетних галузей господарства, а також при застосуванні кластерного аналізу, коли об'єкти інфраструктури є ядром окремих кластерів. Прогноз розвитку об'єктів територіальної інфраструктури здійснюється на основі відновлення і створення нових об'єктів, сіток, модернізації і ремонту.

На державному рівні управління об'єкти інфраструктури та засоби інформації є синтетичним показником особливостей конкретного географічного середовища, які відображають дії агломераційних чинників. На мезорівні управління першоосновою є об'єкти виробничої, транспортної та соціальної інфраструктури, інформаційного зв'язку;

- **інституційний** чинник має глибинну дію, бо впливає на довгострокові соціально-економічні поліпшення регіонального розвитку. Він характеризує удосконалення процесів управління і регулювання окремих сфер, вплив нових форм власності і нових власників, процес децентралізації влади, створення недержавних інституцій; заходи з поліпшення статистичної та кадрової забезпеченості, з удосконалення правового поля, фінансової забезпеченості місцевого самоврядування, з ліквідації депресивних територій, з

організації малого підприємництва, з модернізації туристсько-рекреаційного потенціалу, з детінізації економіки, з можливостей подальшого розвитку при – і транскордонного співробітництва, з пріоритетів екологічної політики;

- **геокультурний** чинник розглядає духовний досвід суспільства, його інтелектуальний, морально-емоційний та естетичний розвиток. Адже періодично посилюється соціальна функція культури. Вона стає реальним механізмом соціального управління і економічного регулювання. Тому культурна спадщина є необхідною умовою стійкого регіонального розвитку, бо характеризує відповідну суспільну чи соціальну групу людей. Культурна спадщина включає пам'ятки історії і художньої творчості, їх ансамблі і знамениті місця, які мають видатну, універсальну цінність з точки погляду культури, науки і естетики. Тому суспільно-географічне дослідження повинно визначати і охарактеризовувати рівень культурного розвитку регіону;
- **геоінформаційний** чинник позитивно впливає на регіональний розвиток завдяки створенню потужних загальнодержавних і регіональних запасів інформації, яку можна постійно доповнювати і використовувати; створення спеціальних баз даних на основі ГІС або інших технологій про регіони; здійснення комплексного аналізу (в т.ч. територіального) даних, на основі якого можна визначати пріоритетні напрями і доцільність методів регіональної політики; надання можливості вільного доступу до інформації науковцям за допомогою INTERNET або інших сіток глобального, регіонального чи локального характеру;
- **політичний** чинник розкриває рівень *політичного розвитку території, зокрема територіальну організацію політичних установ і політичної влади та політичних партій. З ним пов'язаний* ***національно-поведінковий*** *чинник, який діє через рівень національної свідомості населення та врахування громадської думки, мобільного зв'язку населення тощо.*

Усю сукупність територіальних чинників поділяють на міжрайонні, міжгалузеві та внутрішньо-поселенські. До міжрайонних належать: спеціалізація людської діяльності міст і регіонів на виробництві продуктів та наданні послуг; удосконалення транспортних потоків; розвиток міжрегіонального кооперування матеріальних ресурсів , зокрема сировини, палива, науково-технічного прогресу та організації управління господарством, що забезпечують ефективнішу взаємодію чинників виробництва та надання послуг.

Оцінка внутрішніх суспільно-географічних чинників повинна закінчуватись виявленням відмінностей у рівнях антропогенного навантаження на досліджуваній території.

До зовнішніх чинників регіонального розвитку слід віднести **геополітичний**, який дозволяє оцінити і використати зовнішні вектори міждержавних відносин, зокрема транспортні коридори, важливі види ресурсів (перш за все енергетичні), ширше включення у систему зв'язків, зокрема торгових, фінансово-кредитних. Їх прикладний аспект називають геостратегією, яка розглядає конкретні умови і чинники прийняття оптимальних політичних рішень на перспективу.

Нині найбільшої вигоди від зовнішньоекономічної діяльності отримують ресурсні і сировинні регіони; райони що виробляють високотехнологічну продукцію на експорт і міста – столичні центри, до яких надходять прибутки від концентрації в них об'єктів інфраструктури і послуг; прибуткові види діяльності і запровадження технологічних інновацій.

Новим інтегральним зовнішнім чинником регіонального розвитку є оцінка сучасних **глобалізаційних** процесів**,** які неоднозначно позначаються на розвитку міжнародних зв'язків, на конкурентоспроможності продукції регіону, на використанні трудового потенціалу, на стані культури держави та її регіонів, на розвитку національної свідомості. Головну функцію у цих процесах відіграють потоки капіталів та інформації. Все це є загрозами в процесі реалізації стратегії регіонального розвитку України!

Отже, **інтегральний** суспільно-географічний потенціал території включає як саму територію – поле взаємодії всіх вище згаданих чинників (їх ресурсів), так і результати діяльності людини (система галузей, видів діяльності чи секторів господарства), а також елементи функціонально-територіальної структури цього господарства (райони, зони, агломерції, вузли, регіональні кластери, центри та пункти).

4. Коли йдеться про наукові засади комплесного використання території України у процесі людської діяльності, то вони концептуально викладені у "Генеральній схемі планування території України", яку схвалив уряд 24.10.2001 р. та прийнято 07.02.2002 р. відповідний закон.

Головною метою схеми є визначення стратегічних пріоритетів раціонального використання території України та механізмів її реалізації. Вона обгрунтовує оптимальне взаєморозміщення населення, природних об'єктів та виробництва з екологічної, соціальної та економічної точок зору, допустимі види і масштаби використовуваних територій, дає змогу узгодити інтереси центрів і регіонів, фізичних та юридичних осіб. На локальному і місцевому рівнях управління ця схема детермінується міськими поселеннями та елементами територіальної структури людської діяльності.

Структура цього унікального в суспільно-географічному плані документа включає в окремих розділах такі питання: загальні положення, сучасний стан використання території України та основні напрями цього процесу (визначення видів діяльності, оцінку урбанізаційних зон, систем розселення і забезпечення сталого розвитку населенних пунктів, виявлення територій, що потребують державної підтримки і подальшого розвитку об'єктів соціальної та інженерно-транспортної інфраструктури).

Завершується схема розробкою головних заходів з практичної їх реалізції в розрізі етапів та конкретних механізмів [18, с. 196 – 210].

Конкретні проблемні території України (старопромислові регіони України, депресивні та відсталі території) будуть розглянуті у окремій лекційній темі.

Запитання для самоконтролю:

1. Розкрийте сутність поняття "територія" з позицій суспільної географії.
2. Які особливості території мають найбільший вплив на її соціально-економічний та екологічний розвиток?
3. Назвіть два найголовніші суспільно-географічні чинники за умов ринкової економіки.
4. Які нові внутрішні і зовнішні чинники впливають на регіональний розвиток України?
5. Яке значення має Закон України "Про Генеральну схему планування території України"?

5. ПРОБЛЕМА СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОГО РАЙОНУВАННЯ УКРАЇНИ

1. *Єдина теоретико-методологічна концепція – основа всіх конструктивних рішень. 2. Сучасний стан інтегрального суспільно-географічного районування України, його перспективна схема. 3. Конструктивне значення суспільно-географічного районування*.

Проблема суспільно-географічного районування України залишається актуальною на початку XXI ст., не зважаючи на те, що вчення про економічне районування як у

дореволюційний, так і за радянський періоди мало світове значення і широко використовувалось у практиці управління процесом розміщення продуктивних сил.

Причиною такого стану є дві обставини: 1) відсутність схвалених на державному рівні схем макро- і мікросоціально-економічного (точніше суспільно-географічного) районування країни і, як наслідок, використання у практиці управління регіональним розвитком лише схеми обласного адміністративного поділу; 2) неузгодженість на рівні суспільних географів питання щодо сутності району взагалі, його відмінностей від зони та ареалу.

1. Традиційно вживаний метод економічного районування, у зв'язку з розширенням (ускладненням) предмету вивчення суспільної географії, у 70-80-х рр. XX ст. набрав соціально-економічного, а у 90-х рр. суспільно-географічного змісту. Видно, цієї аксіоми не враховують нинішні керівники міністерських департаментів, що відповідають за реалізацію регіональної політики і її прикладного аспекту – регіонального розвитку.

Суспільно-географічне районування і нині є могутнім методом наукового аналізу і синтезу складних територіальних явищ і об'єктів, їх прогнозування, стратегічного планування і управління; це складний процес просторового впорядкування інформації, вид географічної таксономізації, що дозволяє виявити елементи територіальної структури, глибше пізнати особливості розміщення досліджуваних явищ і об'єктів; це наукова база формування адміністративно-територіального устрою. За оцінкою М.М.Баранського, районування в географії є таким же важливим, як періодизація в історії.

Район, на відміну від ареалу – невеликої ділянки території, однорідної (гомогенної) за певною ознакою і від зони – значної території з ділянками різної інтенсивності певної ознаки, *є територією з цілісною системою зв'язків, він внутрішньо не є однорідним, тобто має певну функціонально-територіальну структуру і внутрішню організацію; повинен бути поєднан-*

ням різноякісних частин на основі врахування ефекту його суспільно-географічного положення. Він є об'єктивним утворенням, характеризується ознаками єдності і специфіки спеціалізації, комплексності і пропорційності життєдіяльності людей, особливостями управління цією діяльністю.

Суспільно-географічне районування, з одного боку, синтезує всі основні сфери людської діяльності, а з другого – розкриває їх просторову диференціацію, як важливу форму існування об'єктивної дійсності.

Матеріально-речовинною базою суспільно-географічного району є відповідний **суспільно-географічний комплекс** зі своїм "ядром" (центром), і прилягаючою територією.

Процес суспільно-географічного районування є суб'єктивною практичною діяльністю з метою виявлення системи (сітки) відповідних районів, може означати вже виявлену схему районів, або схему перспективних (програмних) районів. Здійснювати нині лише економічне районування є недоцільним за умов соціально-орієнтованої економіки і територіальної інтеграції всього суспільного життя.

Близьким за змістом до суспільно-географічного району є категорії "еколого-економічний район", "господарський район".

Отже, суспільно-географічний район є значною ділянкою території, відносно цілісною ланкою суспільства, яка характеризується певною системою зв'язків, спеціалізацією і комплексно-пропорційним розвитком людської діяльності, особливостями місцеположення.

Процес суспільно-географічного районування є дуже складним, бо передбачає аналіз чинників, врахування принципів і критеріїв, а також розрахунок системи показників, що характеризують просторову диференціацію людської діяльності.

Головними **факторами** процесу районоутворення є: а) рівень розвитку географічного поділу праці, господарська вигода від нього, характер внутрішніх і зовнішніх зв'язків, їх територі-

альна локалізація; б) рівень розвитку матеріально-технічної бази і науково-технічної озброєності праці; в) наявність трудових ресурсів з певними трудовими навиками, кваліфікацією праці, національними та етнічними особливостями; функціональними типами населених місць; г) наявність необхідних природних умов і ресурсів (рівень освоєності території); д) рівень урбанізації території; е) рівень розвитку об'єктів соціальної інфраструктури; є) національні та етнічні межі; ж) специфіка місцеположення; з) рівень інноваційно-інвестиційного забезпечення.

До головних **принципів**[11] процедури суспільно-географічного районування відносяться такі: а) об'єктивна суспільна цілісність території, що базується на взаємопов'язаності усіх компонентів суспільства; б) вигідність місцеположення; в) перспективність людської діяльності з метою обґрунтування програмних районів; г) ефективна міжрайонна спеціалізація цієї діяльності; д) комплексно-пропорційний її розвиток на основі внутрішніх зв'язків; е) єдність суспільно-географічного районування і політико-адміністративного устрою; є) соціальна та екологічна ефективність процесу життєдіяльності населення.

Конкретними **критеріями**[12] процесу районування повинні бути: а) наявність вузлової проблеми як єдності природи, виробництва і волі людей; б) врахування районоформуючого значення міст як "ядер" господарських вузлів, центрів і пунктів; їх взаємодія з оточуючою територією; в) ефективність функціонування енерговиробничих циклів, їх просторова локалізація; г) рівень сформованості та інтенсивність зв'язків, перш за все транспортних вантажо- та пасажиропотоків; д) рівень і якість життя населення, е) ймовірність великих новобудов, експлуатації нових видів

[11] Принципи – керівні положення, що відображають об'єктивні потреби соціально-економічного і екологічного розвитку певної території.

[12] Критерії – конкретні змістовні положення, які відображають потреби регіонального розвитку.

природних ресурсів; є) вплив історичних особливостей розвитку людської діяльності чи природних характеристик території (заболоченість, залісненість, гористість тощо); ж) рівень ринкових перетворень. Згідно цих принципів і критеріїв розробляється система показників.

Основний зміст суспільно-географічного району характеризується функціональною структурою – сукупністю суттєвих зв'язків між його компонентами, внутрішніми властивостями предметів і явищ. Функціональна структура має три основні і допоміжні аспекти: компонентний, територіальний та управлінський, які доповнюються соціальним, економічним та екологічним.

Для суспільного географа результуюче значення має функціонально-територіальна структура, яка характеризує співвідношення і взаємне розміщення форм територіального зосередження людської діяльності.

Кожен суспільно-географічний район характеризується стадією свого розвитку, відноситься до певного виду (інтегральних, галузевих і міжгалузевих) і типу (макро-, мезо- і мікрорайонів).

Найбільше уваги в науковому, прикладному і навчальному аспектах заслуговує макрорайонування, яке включає основні (великі) райони, їх групи, мегаполіси з прилягаючими високо урбанізованими територіями. **Макрорайон** *включає значну частину території країни (декілька областей), є цілісною ланкою її господарства, що характеризується загальнодержавною спеціалізацією і комплексно-пропорційним розвитком людської діяльності, специфікою місцеположення, наявністю організаційного центру.*

Мезорайон – *частина макрорайону (автономна республіка, область, великі агломерації) зі своїм адміністративним центром.* **Мікрорайон** – *це локальне утворення (адміністра-*

тивний район, вузол, центр, пункт, місцевість), що сформувалось на базі середніх чи малих міст та інших населених пунктів.

2. Найбільш невідкладною практичною потребою в Україні є необхідність посилення рівня управління за рахунок використання сітки макрорайонів, яка досі не схвалена урядом. Після проголошення незалежності України і ліквідації в її межах трьох імперських основних районів СРСР, Кабінет Міністрів та окремі науково-дослідні інститути регіонального профілю не користуються схемами інтегральних макрорайонів нашої держави, напрацьовані українськими суспільними географами (М.Паламарчук, Ф.Заставний, В.Поповкін, М.Пістун, А.Голіков, О.Шаблій та ін.). Проте ці схеми успішно використовуються в навчальному процесі при викладанні суспільної географії України у середній і вищій школі.

На основі аналізу суспільно-географічної і регіонально-економічної літератури та власного досвіду, нами в межах України виявлено дев'ять макросуспільно-географічних районів (рис.11), які відображають їх участь у загальнодержавному

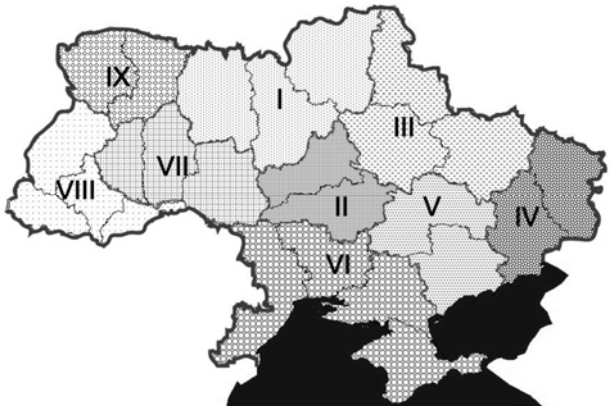

Рис. 9. Суспільно-географічні макрорайони України (прогноз)

Назва і склад макрорайонів: I – Столичний (Київська, Житомирська, Чернігівська обл.); II – Центральний (Кіровоградська, Черкаська обл.); III – Північно-Східний (Харківська, Полтавська, Сумська обл.); IV – Донецький (Донецька, Луганська обл.); V – Придніпровський (Дніпропетровська, Запорізька обл.); VI – Причорноморський (АР Крим, Миколаївська, Одеська, Херсонська обл.); VII – Подільський (Вінницька, Тернопільська, Хмельницька обл.); VIII – Карпатський (Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Чернівецька обл.); IX – Північно-Західний (Волинський): Волинська, Рівненська обл.

і міжрайонному поділі праці, розкривають основні риси територіальної диференціації сучасного стану людської діяльності, тобто характеризують основні макроелементи її територіальної структури.

Вони ґрунтовно узагальнені на конкретному матеріалі у новому навчальному посібнику для вузів [21] та в частині 2 оригінальної монографії відділу суспільно-географічних досліджень Інституту географії НАНУ (48), в розділі 3 навчального посібника "Регіональна економіка" (2007).

Макрорайони є інструментом довгострокового прогнозування, стратегічного планування і нового розміщення продуктивних сил, основою вирішення міжобласних та міжмакрорайонних проблем; засобом виконання загальнодержавних і регіональних цільових програм; базою удосконалення адміністративно-територіального устрою і основою для вивчення особливостей територіальної структури соціально-економічного розвитку України у вищих навчальних закладах.До найголовніших особливостей перспективних макросуспільно-географічних районів України можна віднести таке:

1. **Столичний**[13] (Київський) – головний програмний макрорайон держави, історичне її ядро – центр Київської агломерації з розвинутими столичними функціями, теперішній "фокус" державотворення і управління. Характеризується знач-

[13] Адміністративний склад цього та інших макрорайонів див. на рис. 9.

ною нерівномірністю територіального розвитку: потужний господарський вузол в центрі доповнюється територією з агропромисловою спеціалізацією. Його багатогалузева промисловість тут поєднується зі сферою обслуговування; транспортним господарством та приміським АПК. Київський промисловий вузол за допомогою транспортних магістралей взаємодіє з Житомирським, Чернігівським та Білоцерківським центрами.

2. Другим програмним макрорайоном України є **Центральний**, який займає центральне положення, має недостатню вираженість основного центру (м. Черкас). Це аграрно-промисловий район з високим рівнем розвитку агропромислового комплексу, є значною продовольчою базою держави. Значними господарськими центрами є Черкаси, Кіровоград, Олександрія та Умань. Великі потенціальні можливості для свого розвитку має м. Черкаси.

У Столичному і Центральному макрорайонах головна увага надаватиметься структурним зрушенням в господарстві, посиленню соціальної орієнтації і прискореному розвитку машинобудівних галузей – літакобудування, виробництва сільськогосподарських машин, радіотехніки і електроніки, галузей АПК, сфери послуг, легкої і харчової промисловості. Здійснюватиметься реконструкція і технічне переоснащення підприємств хімічної промсловості, розвиватимуться наукоємні виробництва на основі науковотехнічного і кадрового потенціалу м. Києва.

Реалізовуватимуться заходи, спрямовані на розв'язання еколого-економічних і соціальних проблем, ліквідацію наслідків аварії на ЧАЕС.

3. **Північно-Східний** макрорайон є високоіндустріалізованим із значним розвитком агропромислового і транспортного комплексів та розвинутою сферою обслуговування. Має вигідне положення на шляху до Росії, значні енергетичні, залізорудні та земельні ресурси. Це давня українська земля, міста Глухів та Хар-

ків – колишні столиці України. Нині м. Харків – великий індустріальний, культурно-освітній центр, ядро агломерації. Значними господарськими центрами є Полтава, Суми та Кременчук. У Північно-Східному районі головним повинно бути технічне переоснащення підриємств таких галузей, як тракторне і сільськогосподарське машинобудування, автомобільна, електронна, електротехнічна і харчова промисловість. Продовжуватиметься конверсія частини виробничих потужностей підприємств ВПК, дальший розвиток АПК, ефективніше буде використовуватись наявний науково-технічний потенціал та переваги прикордонного розташування окремих адміністративних районів.

4. **Південно-Східний** (Донецький) макрорайон є найпотужніший в Україні індустріальний і високоурбанізований район з вигідним транспортно-географічним положенням та унікальними природними ресурсами. Край міських і промислових агломерацій з центрами електроенергетики, кам'яновугільної, металургійної та машинобудівної, хімічної та будівельної індустрії з приміським агропромисловим комплексом.

Центрами великих вузлових утворень є міста Донецьк, Макіївка, Маріуполь, Луганськ, Краматорськ та ін.

5. **Придніпровський** макрорайон розміщений на перетині дніпровської артерії з сухопутними шляхами, має великий ресурсний потенціал (залізні і марганцеві руди, запаси водної енергії й вугілля, чорноземи), високу урбанізацію території з трьома міськими агломераціями.

Районоформуюче значення електроенергетики забезпечило розвиток металургії, важкого машинобудування, хімії та будівельної індустрії. АПК має зональну і приміську спеціалізацію. Залізничні і автомобільні вузли доповнюються портами.

Потужними господарськими центрами є Дніпропетровськ, Запоріжжя, Кривий Ріг, Мелітополь та ін.

Для Донецького і Придніпровського макрорайонів галузями спеціалізації промисловості залишаються паливно-

енергетична, чорна і кольрова металургія, хімічна, автомобільна, аерокосмічна, важке машинобудування та виробництво авіадвигунів. Здійснюватиметься комплексна реконструкція і технічне переоснащення підприємств, збалансування розвитку базових галузей і сільського господарства. Значна увага надаватиметься поліпшенню екологічної ситуації із впровадженням у виробництво безвідходних і маловідходних технологій, перепрофілюванням окремих підриємств, ліквідацією тереконів, хвосто- і шлакосховищ, відстійників, проведенням рекультивації порушених земель.

6. **Причорноморський** макрорайон з приморським положенням, транспортно-транзитними функціями, агроресурсним і рекреаційним потенціалами сприяли розвитку територіально-аквального господарського комплексу із складним поєднанням галузей "суходільного" і "морського" господарства: складним машинобудуванням, в т.ч. виробництвом суден, хімічною, харчовою і легкою промисловістю, портово-паромним господарством, потужним АПК та рекреаційним комплексом.

Крупними господарськими центрами є Одеса, Херсон, Миколаїв, Сімферополь та Севастополь.

Основними напрямами розвитку Причорноморського макрорайону повинні бути галузі морегосподарського комплексу – суднобудування та судноремонт, рибне та портове господарство, а також галузі машинобудування для потреб АПК, освоєння нафтогазових родовищ шельфової зони Чорного моря. Дальшого розвитку набуде сільське господарство, легка та харчова промисловість, відтвориться виноградарство. Важливим буде також комплексне використання рекреаційних ресурсів, створення ефективної індустрії туризму та мережі оздоровчо-лікувальних закладів цілорічного функціонування. Реалізовуватиметься комплекс заходів щодо розселення кримських татар і депортованих осіб інших національностей.

7. **Подільський** макрорайон з потужним природно-ресурсним потенціалом, енергетичним господарством

сприяли створенню АПК загальнодержавного значення, технологічного устаткування для харчової і хімічної промисловості, які працюють для потреб цього комплексу.

Лікувальні мінеральні води та природні ландшафти є основою для розвитку рекреаційно-оздоровчого комплексу.

Значними господарськими центрами є Вінниця, Хмельницький, Тернопіль та Кам'янець-Подільський.

Галузями спеціалізації Подільського макрорайону в промисловості залишається енергетика, сільське господарство, машинобудування, приладобудування, електронна та харчова галузі. Ряд підприємств буде перепрофільовано на випуск техніки для АПК і медицини, товарів широкого вжитку. Забезпечуватиметься пріоритетний розвиток агропромислового комплексу, легкої промисловості, виробництва будівельних матеріалів, скляних та фаянсових виробів. Зростатиме значення рекреаційно-оздоровчого комплексу.

8. **Карпатський** макрорайон є західними "воротами" України, виділяється різноманітними ландшафтами: природними ресурсами (мінеральними, лісовими та рекреаційними), високою густотою населення, значною кількістю міст і "містечок"; значним розвитком освіти, науки і культури.

Це індустріально-аграрний з багатогалузевою промисловістю, будівельною індустрією та АПК, густою сіткою шляхів сполучення. Тут є ряд сформованих господарських центрів – Львів, Івано-Франківськ,Чернівці,Ужгород та ряд інших.

Структурна перебудова промислового комплексу Карпатського макрорайону повинна бути спрямована на підвищення частки сільськогосподарського машинобудування, електронного та електротехнічного виробництва, з використанням сучасних технологій. Повинна бути здійснена реконструкція і технічне переоснащення підприємств хімічної та нафтохімічної промисловості, лісового господарства і лісопромислового комплексу, легкої та харчової промисловості. Належну увагу

слід надати розвитку сільського господарства та інфраструктури високорозвинутого рекреаційно-туристського та оздоровчо-лікувального комплексу загальнодержавного значення. Надалі слід активізувати регіональне транспортне і прикордонне співробітництво у рамках єврорегіонів.

9. **Північно-Західний** (Волинський) макрорайон теж має вигідне положення, незначні природні ресурси, значні рекреаційні можливості Шацьких озер. Характеризується аграрно-промисловою спеціалізацією (харчова і легка промисловість, сільськогосподарські машини, прилади, азотні добрива, продукція будівельної та деревообробної галузей), діють транспортні вузли в Ковелі, Сарнах та Здолбунові. Важливими господарськими центрами є Рівне, Луцьк і Ковель.

Північно-Західний макрорайон і надалі спеціалізуватиметься на сільськогосподарському машинобудуванні, приладобудуванні, видобутку і переробці мінералів, легкій та харчовій промисловості. Надалі повинно розвиватись інтенсивне сільське та лісове господарство, деревообробна промисловість, промисловість будівельних матеріалів, а також відновлення природних угідь, що зазнали радіоактивного забруднення.

У нинішніх умовах єдиним діючим типом інтегрального районування є **мезогосподарське**, основу якого становлять суспільно-географічні комплекси 24 адміністративних областей і АР Крим. До цього типу слід також відносити окремі конурбації і великі агломерації на "чолі" з їх містами.

Мезосуспільно-географічні райони переважно є добре сформованими господарськими утвореннями, які включають міжгалузеві і галузеві центри, агропромислову діяльність, об'єкти виробничої і соціальної інфраструктури та місцеве господарство. В їх межах існують можливості для маневрування робочою силою, транспортними засобами та матеріальними ресурсами завдяки організаційній ролі державних і місцевих органів влади, ведуться роботи з районного і міського планування.

Якраз на обласному рівні можлива реалізація принципу відносної економічної самостійності, коли задовольняється значна частина первинних людських потреб, хоча більшу частину засобів виробництва може бути створено тільки на основі міжрегіонального обміну.

Уточнити в майбутньому границі мезогосподарських районів може аналіз територіальної локалізації технолого-економічних, трудових, культурно-побутових і управлінських зв'язків в адміністративних районах.

Другим важливим і невирішеним питанням є **мікросуспільно-географічне** районування України, дуже потрібне для визначення на місцевості границь територіальних громад, для уточнення границь сільських адміністративних районів. Наявність такої схеми забезпечило б створення адміністративно-територіальних передумов для реалізації завдань сфери обслуговування сільського і міського населення. Інтегральні мікрогосподарські райони – це внутріобласні (локальні) утворення – комплекси адміністративних районів, їх груп, окремих місцевостей, центрів і пунктів, що сформувались на базі середніх і малих міст та інших населених пунктів. У локальних районах тісно переплітаються галузеві і територіальні аспекти розвитку соціуму. Тут вирішуються питання раціонального використання всіх видів ресурсів території, основних виробничих фондів і об'єктів інфраструктури. Вони є основними об'єктами для складання схем і проектів районних планувань.

Першу спробу так званого внутріобласного районування України здійснив Ф.Д.Заставний, правда без достатнього обґрунтування теоретико-методологічних засад і мотивації щодо його практичного використання.

На нашу думку, матеріальну основу мікросуспільно-географічних районів складають вузлові, промислові і агропромислові утворення, а також важливість їх суспільно-географічного положення, тяжіння до транспортних магістралей, морського узбережжя тощо.

Головними критеріями процесу мікросуспільно-географічного районування є територіальне наближення різноманітних послуг для потреб сільського населення, наявність поселення ("ядра") з доброю транспортною доступністю, 30-хвилинна затрата часу для подолання 10-12 км віддалі від села до центра отримання послуг за допомогою місцевих доріг і транспортних засобів; густота сільського населення і поселень та наявність об'єктів соціальної і виробничої інфраструктури; особливості природних умов і ресурсів. Їх застосування дасть змогу не тільки територіально делімітувати мікрорайони, виявляти їх типи, а також причини можливої зміни в спеціалізації на перспективу. За наявності детальної уніфікованої методики цього процесу, можна залучити до цієї роботи не тільки висококваліфікованих спеціалістів, але й аспірантів і студентів старших курсів, скласти відповідну карту.

Окремі науковці обґрунтовують необхідність і наукову правомірність **топологічного** інтегрального районування. Топорайони є первинними територіальними осередками, де забезпечується суспільно-географічна єдність за рахунок прикладання праці, відпочинку та задоволення потреб найнижчих рангів.

Аналітичне значення для потреб інтегрального районування мають схеми соціального, промислового, аграрного, агропромислового, лісогосподарського районування України.

3. Всі види і типи суспільно-географічного районування вирішують три головні функціональні завдання:

- вони є важливим засобом (методом) **удосконалення регіонального управління** життєдіяльністю населення в процесі стратегічного, комплексного індикативного планування людської діяльності на окремій території, що дозволяє тісніше пов'язати регіональні інтереси із загальнодержавними. Соціально-економічний ефект від застосування цього методу полягає в досягненні вищого рівня взаємопов'язаності виробничого-технологічних і соціальних процесів, раціоналізації внутрірайонних і міжрайонних зв'язків, у кращому використанні трудових ресурсів, природної сировини, удосконаленні процесу природокористування.

У межах макросуспільно-географічних районів створюються міжрайонні господарські бази, забезпечуються поєднання раціональної спеціалізації, комбінування й особливо кооперування виробництва, обґрунтовуються основні пропорції, здійснюються балансові розрахунки. Тут відбувається узгодження природно-ресурсної, виробничої, розселенської, інфраструктурної і адміністративно-політичної підсистем і задається стратегія і загальний темп їх розвитку.

Мезогосподарські райони (підрайони), основу яких становлять сформовані суспільно-географічні комплекси адміністративних областей та інших інтегральних утворень є господарсько-адміністративною цілісністю і об'єктами переважно середньотермінового комплексного прогнозування, стратегічного та індикативного планування і координації людської діяльності. Нині області є головними об'єктами управління регіональним розвитком.

Мікрогосподарські райони використовуються для середньотермінового і особливо поточного планування, оперативного управління життям людей,а також є об'єктами територіального проектування. В їх межах головними галузями спеціалізації є переважно сільське господарство, місцева промисловість та інші місцеві підприємства, сфера обслуговування.

Топорайонування служить для найоперативнішого керівництва життєдіяльністю населення відповідної місцевості. У їх межах забезпечується функціонування сільськогосподарських підприємств та переробних цехів при них (у сільській місцевості) чи промислових підприємств (у міській), а також автотранспортних підприємств, закладів сфери обслуговування найнижчих рангів.

- Другою головною функцією всіх типів інтегрального суспільно-географічного районування є **удосконалення існуючого адміністративно-територіального устрою держави**. Ця задавнена проблема має не тільки наукове, прикладне, але й політич-

не значення. Чіткий науковообгрунтований адміністративно-територіальний устрій України повинен забезпечити на тривалий період ефективний рівень регіональної диференціації влади. Лише за умови побудови унітарно-децентралізованої держави і досягнення високого рівня соціально-економічного розвитку, національної самосвідомості й трудової дисципліни Україна може допустити повний рівень регіонального самоврядування.

- Третьою головною функцією інтегрального суспільно-географічного районування є те, що воно **є засобом глибокого пізнання регіональних відмінностей** у життєдіяльності населення України в процесі навчання студентів та учнів. Для студентів географічних та економічних факультетів вищих навчальних закладів доцільно брати до вивчення дев'ять інтегральних макрорайонів з їх підрайонами і головними містами, а для учнів середніх шкіл, гімназій і ліцеїв – тільки узагальнених шість макрорайонів, як це рекомендовано у новітніх навчальних посібниках [50, розділ. VI].

Запитання для самоконтролю:

1. Що таке суспільно-географічне районування, його відмінність від економічного і соціально-економічного?
2. Для чого потрібна уніфікована теоретико-методологічна концепція суспільно-географічного районування України?
3. Назвіть гострі питання з практики використання напрацьованих сіток суспільно-географічного районування нашої країни.
4. Для чого потрібне інтегральне суспільно-географічне районування України?

ЧАСТИНА ІІ. КОНСТРУКТИВНІ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ПРОБЛЕМИ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ЗА РИНКОВИХ УМОВ

6-7. ПРОБЛЕМА РАЦІОНАЛЬНОГО І ОПТИМАЛЬНОГО РОЗМІЩЕННЯ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ

1. Теоретико-методологічні засади. 2. Регіональний господарський комплекс як об'єкт управління. 3. Нові територіальні форми розміщення та активізації розвитку продуктивних сил. 4. Основні процеси ринкової трансформації господарства регіону.

1. Проблема удосконалення розміщення продуктивних сил є і буде актуальною для всіх етапів життєдіяльності людства. *Особливо гострою вона стає за ринкових умов, коли дії ряду чинників є менш передбачуваними, коли регіональні інтереси не завжди співпадають із завданням центральних органів влади, коли уряди неоднозначно заохочують розвиток регіонів з експортними потенціалами їх територій на основі структуризації і трансформації виробництва, поліпшення якості життя людей.*

Нова, цілісна теорія і практика раціонального[14] розміщення продуктивних сил повинна увібрати в себе все прогресивне з досліджень зарубіжних і вітчизняних вчених, зокрема концепцію просторової економіки з її теоріями "полюсів зростання", взаємодії "центра і периферії", структурної політики і комплексом заходів, спрямованих на її

[14] Раціональне розміщення передбачає максимальну ефективність в галузевому розрізі, а оптимальне означає ефективність в масштабах регіону.

перебудову з метою посилення конкурентоздатності. При цьому не слід забувати вчення вітчизняних науковців про територіально-виробничі комплекси, енерговиробничі цикли і соціально-економічне районування, сучасну систему методів і методик дослідження. Але головна увага повинна бути звернута на обґрунтування перспективних територіальних форм господарської діяльності.

Категорія "розміщення продуктивних сил" серед інших головних суспільно-географічних категорій є найбільш конструктивною, бо конкретизує процес географічного поділу та інтеграції праці, є речовим її виразом.

Це поняття найчастіше використовується в таких значеннях: а) як форма територіальної організації об'єктів; б) як процес зрушень продуктивних сил на відповідній території; в) як сфера управління регіональним розвитком, тобто як один з напрямків регіональної політики; г) як назва нормативного курсу для студентів. Отже, зміст цієї категорії полягає в розподілі по території компонентів суспільно-географічного комплексу і у зв'язках між ними, а форма характеризує їх розмірність, густоту, взаємне розташування, тобто рівень впорядкованості цих компонентів.

За Е.Б. Алаєвим, **розміщення продуктивних сил** – *це динамічний стан, що характеризує їх розподіл на території відповідно до природних, соціальних і економічних умов та факторів, який визначається особливостями географічного поділу праці відповідної соціально-економічної формації. Загальною суспільно-географічною формою їх виразу є функціонально-територіальна структура людської діяльності.*

Що означає поняття "продуктивні сили"? Марксистське його трактування включало такі компоненти: 1) засоби виробництва, за допомогою яких створюються матеріальні блага; 2) людей, які застосовують ці засоби виробництва; 3) матеріальне виробництво і 4) предмети праці. Ці матеріа-

льно-речовинні і духовні компоненти людської діяльності, поєднуючись з конкретною територією, формують такі складні суспільно-географічні процеси, як природокористування, розселення населення і розміщення об'єктів різних сфер людської діяльності, які протікають у відповідних суспільно-географічних комплексах; виробничі відносини між цими компонентами, перш за все власності і розподілу національного продукту, вивчає економічна наука.

Розвиток ринкових відносин, зокрема капіталізація суспільного життя на засадах приватної власності, зумовили розгляд продуктивних сил в складі таких компонентів (за Б.М.Данилишиним [8, с. 19]):

- матеріальний капітал (машини, обладнання, будівлі);
- неречовий капітал (технології, наукові дослідження, розробки, знання);
- людський капітал (майстерність, здоров'я, освіта, вміння, навички);
- навколишнє природне середовище (умови і ресурси);
- суспільно-політичне середовище (законність, безпека, свобода).

Такий підхід значно ускладнює вирішення пізнавально-конструктивних питань територіальної організації, зокрема розміщення продуктивних сил; "поділ праці" між суспільною географією, регіональними економікою і соціологією.

Оптимальне розміщення продуктивних сил, перш за все виробництва, є складним процесом, теоретико-методологічні засади якого напрацьовані ще наприкінці XIX ст. як економіко-географами, так і економістами (Й.Тюнен, А.Вебер, А.Льош, В.Кристаллер, У.Ізард, Дж.Чорлі, П.Хаггет, Т.Паландер, Ф.Перру та інші). Вони, як засновники теорії штандорта, вперше довели, що розміщення окремого підприємства може забезпечити (при однакових умовах) індивідуальному учасникові найбільший

прибуток. Так, штандортна теорія розміщення сільського господарства Й.Тюнена (1826) розглянула цю проблему як єдиний ринок збуту с.г. продукції. Пізніше А.Вебер (1909) сконструював чисту теорію про те, що виробництво розміщується за принципом найменших затрат, а сам процес розміщення промислового підприємства визначається трьома головними чинниками ("орієнтаціями"): транспортною, робочою і агломераційною, виходячи із розміщення джерел сировини і споживачів продукції. А.Льош (1940) обґрунтував цілісну концепцію розміщення виробництва як країни вцілому, так і її економічних районів, при цьому надав більшого значення ринкам збуту готової продукції, максимальному прибутку. Схему А.Вебера удосконалив Т.Паландер, використавши ізолінії транспортних тарифів і вартості сировини. Різновидом теорії "вульгарного" географізму була хорологічна концепція А.Гетнера-Р.Хартшорна, де головним чинником розміщення продуктивних сил є територіальні відміни, їх опис (без врахування причин їх змін).

Соціалістичний підхід до розміщення продуктивних сил полягав у жорсткому плануванні об'єктів розміщення, порушенні впливу ряду чинників (нераціональних транспортних затрат, неефективному розміщенні окремих ТВК і окремих об'єктів).

Коли йдеться про сучасну суспільно-географічну концепцію як раціонального, так і оптимального розміщення продуктивних сил, то вона повинна включати:

- комплексну оцінку як традиційних, так і ринкових **чинників** (розглянутих у попередніх лекціях), другі повинні бути доповнені ще оцінкою регіональних інтересів; цей взаємопов'язаний аналіз (оцінка) вищевикладених чинників регіонального розвитку є головною складовою раціонального і оптимального розміщення як нових окремих підприємств, так і їх угрупувань, комплексів та кластерів;

• за ринкових умов господарювання гостродискусійними є **принципи** розміщення продуктивних сил, що випливають із змісту основних суспільно-географічних **законів** [33, с. 41-42]. На нашу думку, і в ринкових умовах продовжують діяти такі відомі принципи, що відображають об'єктивні потреби соціально-економічного та екологічного розвитку країни в територіальному аспекті: а) соціальної орієнтації процесу; б) максимальної економії суспільної праці; в) науково обґрунтованого природокористування; г) різноманітності форм господарювання на засадах власності; д) обґрунтованого запровадження структурно-трансформаційних процесів у виробництво на території давньоосвоєних регіонів; е) оптимізації нових територіальних форм господарювання на основі гармонійного поєднання ефективної спеціалізації і комплексно-пропорційного розвитку людської діяльності; є) обмеження надмірної концентрації виробництва і людей у великих містах; ж) відносної стабільності територіальних соціально-економічних систем в екстремальних умовах; з) провідної ролі самоуправління з урахуванням державних комплексних і цільових програм; і) зміцнення обороноздатності країни.

• ефективність застосування цих принципів залежить від **критеріїв**, системи показників і використовуваних методів при розміщенні окремих підприємств, фірм і компаній, галузевих, міжгалузевих та інтегральних господарських комплексів та відповідних кластерів, які є найбільш поширеною ринковою формою розміщення продуктивних сил, засобом підвищення конкурентоздатності економіки. Головними із них є висока економічна ефективність (максимальна продуктивність праці, при мінімальних затратах засобів і праці) виробництва, поліпшення умов та якості життя. Ефективність процесу розміщення виробництва повинна сприйматись не лише як сума прибутку, яку отримує регіон в результаті діяльності підприємств, а як оцінка цієї діяльності у співставлені з **цілями** регіонального розвитку. Універсальним показником

суспільних витрат у виробництві є мінімальні приведені затрати ($П_3$), які визначаються за формулою:

$П_3$=С+К*Е, де С – повна собівартість одиниці виробленої продукції (заводська плюс транспортні затрати); К – питомі капіталовкладення; Е – нормативний коефіцієнт окупності капітальних вкладень.

Соціальним критерієм є величина доходів і вартість всіх послуг у розрахунку на одного жителя.

Допоміжними територіальними критеріями є: а) економічна вигода від даного варіанту взаємодії ціни товару в пунктах виробництва і споживання, яка розраховується за формулою: Cv>Cp+t+d, де Cv – ціна товару в місці його продажу; Cp – ціна товару у пункті його виробництва; t – транспортні витрати; d – інші витрати; б) визначення радіусу оптимальних виробничо-збутових зон за формулою А.Пробста: $X=[П_2+LT-П_1] : 2T$, де X – граничний радіус вигідного перевезення товару; $П_1$ і $П_2$ – собівартість виробництва продукції відповідно у пунктах виробництва і пунктах споживання; T – собівартість перевезень одиниці продукції на 1 км; L – відстань між пунктами виробництва і споживання даного виду продукції.

Конкретну систему **показників** як раціонального, такі оптимального розміщення виробничих об'єктів дивись у [31, с.64].

- Добре опрацьованим в суспільній географії є питання відношень – **зв'язків і процесів**, що стосуються розміщення продуктивних сил. Так, Е.Б.Алаєв запропонував три класи економіко-географічних відношень (територія – об'єкт, територія – територія, об'єкт – об'єкт), які були нами доповнені четвертим класом – відношенням між компонентами суспільно-географічного комплексу. Вони були основою виділення 13 часткових випадків розміщення, які суттєво поглибили пізнання цього складного процесу. Під **процесом розміщення** слід розуміти цілеспрямований чи стихійний перерозподіл по території об'єктів та явищ, який супроводжується структурними або функціональними змінами. *А **процес розміщення продуктивних сил** характеризує будь-які структурно-функціональні зрушення*

суспільно-географічного комплексу (ландшафту). В його межах відбуваються такі важливі процеси: комплексоформуючі, територіальної концентрації, спеціалізації, кооперування та комбінування; компонентно-структурні, територіально-структурні, вертикально- і хроноструктурні; інтенсивні, екстенсивні, деструктивні, амеліоративні [1, с.90-92; 33, с. 63-67].

Мірою розвитку процесу розміщення продуктивних сил є територіальне зрушення – ординарне чи кардинальне, а формами його прояву – освоєння території і поширення нововведень (інновацій).

Фактично, процес розміщення продуктивних сил складається з індивідуальних актів **локалізації**, кожен з них включає об'єкт розміщення, мету цього розміщення, аргументацію і обґрунтування цього процесу та локацію (місце розміщення об'єкта).

Недостатньо опрацьованими є гіпотези перспективного розвитку і територіальної організації продуктивних сил, в спеціальній літературі пропонується три таких гіпотези – концентрична, лінійна і змішана, але вони є дуже загальні за змістом; детальніше про них в [31, с. 66-67].

Суспільній географії в Україні властиві два недостатньо опрацьовані питання: глибоко не узагальнено досвід зарубіжних країн з розвинутою ринковою економікою ефективних територіальних форм організації життєдіяльності населення і неувага до них державних управлінських органів, головними у них є питання приватизації об'єктів державної власності. Як в даній ситуації ефективно поєднати зусилля влади і бізнесу для поліпшення якості життя?

2. Перш ніж розглянути концепцію **регіонального господарського комплексу** (РГК) за ринкових умов, віддамо належне теорії і практиці функціонування територіально-виробничих комплексів (ТВК) М.Баранського – М.Колосовського – Ю.Саушкіна, а в Україні М.Паламарчука – А.Ващенка та ін. Важливою складовою цієї теорії було

вчення про ресурсні, виробничі та енерговиробничі цикли, про методики їх практичного застосування.

В Україні традиційно найпоширенішою і ефективною формою розміщення продуктивних сил були територіальні соціально-економічні комплекси (ТСЕК), точніше суспільно-географічні комплекси (СГК) різних типів.

ТСЕК розуміється як взаємозумовлене поєднання підприємств та організацій на компактній території, що дає певний соціально-економічний ефект на основі спільного використання ресурсів території та високої інтенсивності взаємних зв'язків (К.В.Мезенцев, 2004). Ефективність ТСЕК вища за сумарну ефективність його складових, що функціонують ізольовано; вони завжди є основою, базисом формування соціально-економічних (суспільно-географічних) районів. На нашу думку, концепція ТСЕК послужила теоретико-методологічною базою для обґрунтування М.Портером кластерної концепції та адекватної за змістом концепції регіонального господарського комплексу (територіально-економічної системи) В.І. Захарченка [10, p.1]. В його межах можна виділити господарські агломерації, вузли, центри, пункти, а також різні інвестиційні об'єкти, депресивні території, території пріоритетного розвитку тощо.

РГК є регіональним поєднанням об'єктів тісно пов'язаних у процесі виробництва і транспортування до споживачів продукції або послуг. Цілісність РГК забезпечується системою зв'язків (процесів) між природою, населенням і виробництвом (див. рис. 10); вона формується під впливом внутрішніх і зовнішніх факторів. У РГК прийнято виділяти компонентну (галузеву або секторальну), територіальну і організаційно-управлінську структури, які об'єднуючись на територіальній основі, формують інтегрально-функціональну структуру.

РГК типізують за такими ознаками: територіальним рангом, генезисом, провідним технологічним укладом, спеціалізацією людської діяльності, напрямом структурно-

технологічної трансформації, стабільністю розвитку, конфігурацією "опорного каркасу" території.

Умови і фактори трансформації РГК взаємодіють в системі регіональних ринків. Фактори трансформації РГК – це рушійні сили, які викликають якісні зміни в ньому або трансформаційні переходи.

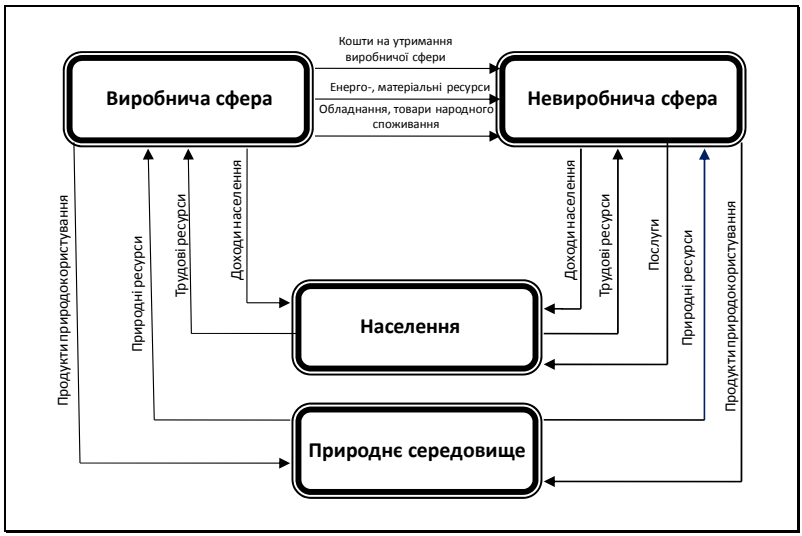

Рис. 10. Модель структурних зв'язків у природно-господарському регіональному розвитку [23, с.12]

До внутрішніх факторів відносять: сировинні і трудові ресурси, споживчий попит, інфраструктурну забезпеченість території. До зовнішніх належать: рівень економічного розвитку країни, спосіб виробництва матеріальних благ, технологічний рівень виробництва та рівень соціального та екологічного розвитку.

Умови трансформації господарства регіону завжди є зовнішніми, вони можуть посилювати або послаблювати дію

факторів трансформації, але самі безпосередньо на виробничу і соціальну підсистеми не впливають. Тому фактори є прямої дії, а умови непрямої; фактори виростають з умов і приводяться ними в дію.

Для розуміння базових процесів трансформації господарства регіонів П.Самуельсон виділяє чотири фундаментальних фактори: **1) людські ресурси; 2) природні ресурси; 3) капітал; 4) інновації** ("колеса соціально-економічного розвитку"). До факторів другого порядку належать ті, що базуються переважно на елементах його споживчої та інфраструктурної підсистем. **Взаємодія** *між різними факторами відбувається* **через ринки** *і буває двох типів взаємодоповнюючою і взаємозалежною.*

Фактори трансформації РГК можна класифікувати і за напрямом дії: фактори – стимулятори і дестимулятори, тобто позитивного і негативного впливу.

Для відображення сили трансформаційного впливу користуються характеристикою "**потенціал фактора**", *який означає граничну його продуктивність і виражається у* **споживчій вартості.** Потенціал факторів розділяється на дві частини – реалізований (сучасний) та нереалізований (прогнозний, максимальний).

Потенціал фактора залежить від швидкості протікання процесів; за **часовим** критерієм *виділяють сучасну і потенційну продуктивність фактора.*

- Фактор **людських ресурсів** виступає у потрійній ролі: як носій робочої сили, як споживач товарів і послуг та як виробник управлінських рішень. Він виступає як **трудовий потенціал**, що в ринкових умовах заново структурується.

Управлінський потенціал характеризується підприємницькою ініціативою та адміністративною якістю прийнятих рішень.

- Другим фундаментальним фактором трансформації РГК є **природно-ресурсний потенціал** – сукупна продуктивність природних ресурсів як засобів виробництва і

предметів споживання, яка виражається в їх суспільній споживчій вартості.

Третім фундаментальним фактором трансформації господарства регіону є **капітал (фізичний** – *сукупність засобів виробництва (основних фондів) і предметів праці (матеріальних ресурсів);* **фінансовий** – *наявність грошових засобів),* включаючи інвестиційний капітал. Серед інших потенціалів регіону виділяють потенціал матеріальних ресурсів.

- Четвертим фундаментальним фактором трансформації РГК є **інноваційний потенціал** ("дифузії нововведень і їх ринок "ноу-хау"), представлений продуктовими, процесними (технологічними), сировинними, організаційними і збутовими формами (видами). Споживчий потенціал включає виробниче й особисте споживання.
- **Еколого-виробничий потенціал** природно-виробничих комплексів та об'єктів екологічної інфраструктури може бути поглинаючим шкідливих речовин з оточуючого навколишнього середовища та очищаючим за допомогою об'єктів екологічної інфраструктури.

Просторове поєднання ресурсних, виробничих, споживчих та інших елементів забезпечують об'єкти виробничої інфраструктури (транспорту, зв'язку тощо); їх поєднання формує потенціал виробної інфраструктури.

Значний трансформаційний потенціал має **соціальна інфраструктура** (об'єкти закладів освіти, охорони здоров'я та соціальної допомоги, готелі, ресторани); внутрішня та зовнішня (загального користування).

- Накінець, дуже важливими є об'єкти **ринкової інфраструктури** ("несучі конструкції" ринків): товарні, валютні і фондові біржі, біржі праці, банки тощо.

Розвинутий ринок інвестиційних послуг забезпечує погодженість виробничо-комерційних зв'язків у системі та їх фінансово-кредитний та маркетинговий супровід (Шніпер, 1995 р.).

Загальною умовою трансформацій РГК є **географічне положення об'єктів людської діяльності** по відношенню до усіх інших елементів системи, в тому числі політико-

географічне, транспортне і прикордонне, що пов'язані з транзитним потенціалом; враховуватиметься геополітичне положення досліджуваної території.

Всі складники – потенціали у певному регіоні людської діяльності формують ***інтегральний трансформаційний потенціал***. Найбільші шанси на успіх матимуть не моноструктурні, а поліструктурні регіони, найуспішні з яких можуть зайняти свою"нішу" в глобальному поділі праці.

В.І. Захарченко під стійкістю РГК – розуміє його здатність повертатися до збалансованого стану за рахунок нагромадження власного потенціалу. Як бачимо, тут застосовано суспільно-географічний підхід до функціонування РГК з використанням деяких ринкових термінів. Традиційне економічне мислення в образі окремо взятих підприємств, галузей, підгалузей і міністерств повинно поступитися регіонально-цілісному підходу, який передбачає розгляд господарства регіону як системного утворення у вигляді комплексу. Нині гострою є необхідність створення замість колишніх галузевих об'єднань – корпоративних регіональних структур.

3. В умовах загострення конкуренції на шляху формування ринкової економіки в Україні ефективним засобом раціоналізації розміщення продуктивних сил є перехід до кластерної моделі господарювання, висунутої М.Портером у рамках теорії національної, регіональної і місцевої конкурентоздатності. **Кластер –** *це група географічно-близьких, технологічно взаємозв'язаних підприємств, які забезпечують виробництво певних товарів чи послуг, постачання сировини, обладнання; будівництво та обслуговування інфраструктурних об'єктів, підготовку кадрів, розробку нових технологій, реалізацію готової продукції*[15] *за єдиного управління*. Іншими словами, ***кластер*** *– територіальне об'єднання взаємозалежних під-*

[15] Л.Г. Руденко. Виробничі системи: від локальних виробничо-територіальних систем до кластерів // Укр. географ. ж-л. – К., 2002. - №1. – с. 77-78.

приємств і установ у межах регіону, сформоване навколо певного сектору промисловості. Це мережа спеціалізованих постачальників, основних виробників і споживачів, з'єднаних між собою технологічним ланцюжком, а також їх взаємодія з наукою, освітою, фінансуванням, стратегією уряду (С.Соколенко, 2009). Світова практика показує: території, на яких утворюються кластери, лідирують в економіці держави.

Застосування кластерів має забезпечити:

- перепрофілювання компаній та організацію нового виробництва у компаніях та корпоративних[16] структурах регіонального базування;
- зростання прибутковості та конкурентоспроможності виробництва, причому як окремих компаній, так і їх альянсів (групувань);
- дифузію інновацій як в самих корпоративних структурах, так і на інноваційному полі навколо полюсів економічного зростання;
- ринкову самоорганізацію господарства на регіональному рівні, що вже проявляється у формуванні регіональної системи ринкових відносин, регіональних ринків та ринкової інфраструктури.

Кластери можуть включати як значну кількість підприємств, так і декілька, можуть об'єднувати як великі, так і малі підприємства. Вони тісно співпрацюють з органами регіональної і місцевої влади.

Економія в кластерах іде від дії зовнішніх чинників, які виникають завдяки агломерації, спеціалізації і розподілу робочої сили між фірмами, утриманню замовників на їх продукцію. В кластерах ідеї та інформація є ключовими факторами нововве-

[16] Корпорація – це багатогалузева організаційна структура із замкнутим циклом виробництва кінцевого продукту (японські "кейрецу", німецькі концерни, американські корпорації).

день, які можуть вільно циркулювати в їх межах.Нові кластерні структури забезпечують маркетинговий супровід діяльності підприємств, розробляють рекламну програму, мережу підприємств, виставки, консультаційні бюро відповідних послуг.

За О.В. Гладким, концепція промислових кластерів набула географічного змісту в працях М. Енрайта, який обгрунтував **регіональний кластер** – географічну агломерацію фірм, що працюють в одній чи декількох споріднених галузях виробництва. Він включає певну територію з малими і середніми виробництвами, надає пріоритет високотехнологічним фірмам, формуванню модульних виробництв, що мають організаційну і фінансову самостійність. Кластери найповніше та ефективніше розвиваються у високоурбанізованому соціальноперетвореному середовищі. Одночасно прибічники кластерного підходу не досліджують значення у конкурентноспроможності виробництва агломераційного ефекту.

Світовий досвід свідчить про створення стратегічних індустріальних кластерів. Так, в США функціонує 380 кластерів, в яких зайнято більше половини робочої сили і виробляється 60% обсягу промислової продукції країни. В Європі кластеризація почалась ще з 2000 року. В Україні піонером кластеризації виступає Хмельницька область, де сформовано кілька виробничих кластерів: швейний, будівельний, харчовий, туристичний. Є певні напрацювання в АР Крим, Івано-Франківській, Рівненській, Полтавській та інших областях. В Україні бюджет держави поки що не торкнувся цього важливого компонента соціально-економічного розвитку?

Зростаюче відставання України від провідних країн, Є.К.Марчук пропонує скоротити шляхом створення територіальних структур випереджуючого розвитку – **соціополісів**. Це особливі соціально-економічні структури, які першими повинні здійснити радикальні суспільні перетворення. Вони повинні стати територіальними корпораціями з надійною економікою, зі сектором гуманітарного розвитку, запровадженими випереджуючими новими інформацій-

ними цифровими технологіями і розвинутим середовищем проживання людей (нові "полюси зростання").

В Україні у результаті здійснення аграрної реформи склалась полімодельна структура сільського господарства: співіснують крупнотоварні та дрібнотоварні сімейні фермерські господарства, напівтоварні приватні аграрні селянські та підсобні господарства населення споживчого типу.

На аграрному ринку домінують чотири типи компаній: 1) вітчизняні підприємства, які збирають земельні паї і вирощують переважно продукцію рослинництва; 2) іноземні компанії, що вирощують непродовольче зерно для виробництва біопалива, з обмеженим розвитком тваринництва; 3) агрохолдинги, що здійснюють переробку сільськогосподарської продукції та мають власну сировинну базу; 4) місцеві середні і великі сільськогосподарські підприємства.

На думку П.О. Сухого, до середини XXI ст. на внутрішньому ринку України залишаться працювати 450-500 великих антрепринерських підпиємств типу латино-американських латифундій, в яких будуть зосереджені не лише сільськогосподарські угіддя, але й сучасна агротехніка. Їм простіше взяти банківський кредит, легше отримати матеріально-технічні ресурси, реалізувати продукцію, повернути кредитні кошти, отримати продукцію нижчої собівартості.

Таким чином, у майбутньому активно впливатимуть на стан сільськогосподарського виробництва найбільші корпрорації й агрохолдинги.

Нині необґрунтовані теоретиками-економістами територіальні ринкові форми функціонування аграрної сфери на землях державної власності. Ми підтримуємо в цьому плані концепцію функціонування **інтегрованих територіальних агропромислових комплексів** (комбінатів), основою яких повинні бути ліцензійні технології вирощування сільськогосподарської продукції, її безвтратного зберігання, промислового виробництва продуктів харчування, комплексної переробки вторинної

сировини та відходів, а також сучасна система маркетингу і збуту продукції на території 2-3 суміжних адміністративних районів з сукупною продуктивністю 100-200 тис. умовних тонн сільськогосподарської продукції на рік. Для цього слід забезпечити відповідні системи енергозабезпечення, маркетингу та збуту готової продукції. Функції та взаємозв'язки підсистем такого комплексу повинні бути зорієнтовані на вимоги внутрішнього і зовнішнього ринків для регіонального розвитку території, підвищення рівня життя сільських людей. Такі проекти заслуговують державної підтримки і можуть бути реалізовані поетапно. З суспільно-географічних позицій важливим є вибір місця розташування центру такого комплексу, який повинен мати наявні і зручні під'їзні шляхи, водні ресурси та вільні площі для розміщення його підрозділів. Реалізація таких проектів матиме позитивний вплив на розвиток економіки і соціальної сфери усієї України.

До інших внутрінаціональних ринкових форм розміщення продуктивних сил і активізації соціально-економічного розвитку слід віднести: **транспортні коридори** – засоби транзиту через територію України, вздовж яких будуть нарощуватись об'єкти обслуговування трас і виробництва; **технопарки** – центри прискорення розробки та застосування досягнень завдяки зосередженню висококваліфікованих спеціалістів та використання сучасної технічної та інформаційної бази; **технополіси** – регіональні центри розробки та освоєння виробництва високотехнологічної продукції світового рівня; **інноваційні центри** (бізнесінкубатори), території пріоритетного розвитку; **єврорегіони** – територіальні приграничні утворення декількох держав з метою спільного узгодженого стимулювання їх соціально-економічного розвитку; **спеціальні економічні зони** – території, на яких встановлюється спеціальний правовий режим економічної діяльності, орієнтований на посилення зовнішньо-економічних зв'язків; вони бувають різних типів за функціональною спеціалізацією.

4. У нинішніх ринкових умовах, поряд з розміщенням нових господарських об'єктів, головними конструктивними напрямами (процесами) регіонального розвитку є **стру-**

ктуризація і трансформація[17] господарства РГК на основі використання інноваційно-інвестиційної моделі і застосування територіальних кластерів.

В Україні концепція ринкової трансформації РГК найповніше опрацьована В.І. Захарченком на основі використання регіонально-цілісного підходу (2004 р.). Конкретний аналіз сучасного стану трансформаційних процесів у господарстві регіонів України здійснено також в монографії відділу суспільно-географічних досліджень Інституту географії НАНУ [48].

За В.І. Захарченком, основними процесами ринкової трансформації РГК є структурна, функціонально-виробнича, організаційно-територіальна та управлінська її види. Основні зміни елементів РГК проявляються у відповідних змінах спеціалізованих та інтегральних виробничо-територіальних систем, а також в їх окремих ланках – ресурсній, виробничій, споживчій та ін.

- **Структурна** трансформація господарства проявляється у процесі зміни видів і потужностей підприємств і обсягів їх виробництва. Першим кроком (заходом) повинна бути диверсифікація людської діяльності, яка дозволить збільшити кількість робочих місць. Їх вираження може бути позитивним (технічне переозброєння застарілих, еконебезпечних, фондо-, матеріало-, енерго- і працеємних виробництв) і негативним (спад виробництва, закриття підприємств, масове безробіття у ряді центрів). Це в свою чергу викликає зміни секторальної і територіальної структури РГК; перша полягає у зміні видів господарської діяльності, в їх співвідношеннях і функціональних характеристиках (спеціалізовані, допоміжні, обслуговуючі, місцеві та інші галузі); друга – у співвідношенні форм зосередження людської діяльності, які базуються на "економічному каркасі"

[17] Технолого-економічне і організаційне поєднання цих термінів можна назвати ринковою трансформацією господарства відповідної території.

території. Ці функціонально-територіальні елементи і їх характеристики можуть бути статичними або динамічними; другі проявляються у виділенні економічних "полюсів зростання" з їх інвестиційним та інноваційним потенціалом. Нова полюсна структура базується на традиційних особливостях розселення. У ринкових умовах виробничо- технологічні зв'язки втрачають свою жорсткість, підтримуються хіба що межами адміністративних одиниць. Нові центри господарської активності здатні перекомбінувати зв'язки не тільки між собою, але й з периферією. В результаті може змінитись не тільки територіальна цілісність, але й новий функціональний тип РГК. Такі нові територіальні елементи господарства повинні стати в управлінні єдиним цілим у нових умовах господарювання [37].

- **Функціонально-виробнича** трансформація господарства проявляється у зниженні ступеня диверсифікації галузевої структури; базовим процесом на перспективу є звуження спеціалізації РГК. Але про повну її зміну, особливо макро- і мезорегіонального типу мова не йде, бо вона базується на об'єктивних регіональних чинниках, які створюють вигоди в системі територіального поділу праці.

Оскільки ринок витісняє неконкурентоспроможні галузі, то спеціалізованими на віддалену перспективу можуть бути однатри галузі. Переспеціалізація галузей РГК обумовлюється зміною технологічних укладів, а також механізмом економічної взаємодії основних його підсистем. Особливо помітним є вплив ринкової кон'юнктури на розміщення спеціалізованого виробництва. Попит визначається обсягами, диференціацією та джерелами формування доходів основних покупців товару. Пропозиція залежить від сукупної потужності підприємств, галузевої структури РГК, рівня граничних витрат.

Сприятлива кон'юнктура (конкурентні переваги) на регіональному ринку виробництва сприяє розміщенню в регіоні виробництв, що випускають високоякісну, наукоміст-

ку, праце- і ресурсозберігаючу продукцію. Одночасно зміни у функціонуванні РГК впливають на процес формування регіональних ринків, на появу нових форм і каналів руху товарів, капіталу, робочої сили, форм постачання, які дозволяють закріпитися на високотехнологічних ринках.

Ринкова трансформація циклів відтворення РГК зорієнтована на інші параметри ресурсозбереження, на підвищення продуктивності праці за рахунок впровадження у виробництво нових технологій, більш кваліфікованої робочої сили – все це дозволяє перейти від екстенсивної до інтенсивної трансформації РГК. Ці процеси часто супроводжуються зростанням безробіття.

- **Організаційно-територіальна** трансформація РГК проявляється в територіальній інтеграції і територіальній поляризації, перш за все промислового виробництва. Територіальна інтеграція – це взаємодія і зв'язки господарських об'єктів, завдяки чому у РГК з'являються нові суттєві властивості, спільні ознаки,формою їх виразу є господарсько-територіальні комплекси. Ринкові зміни в регіональній організації виробництва зумовлюються його територіальною поляризацією, тобто виникненням нових господарських "полюсів зростання" та центрів, в яких появляються висококваліфіковані кадри, університети, транспортні вузли, великі центри обробної промисловості; всі вони зумовлені якимись важливими чинниками (запасами мінерально-сировинних чи рекреаційних ресурсів). Процес поляризованого розвитку означає передусім поглиблення інвестиційного та інноваційного "розриву" між центром (господарськими "полюсами") і периферією (відсталими регіонами), створює ефект Ф.Перру. Для подолання негативних наслідків поляризованого розвитку РГК, слід розвивати зв'язки з територіального кооперування і комбінування між ними. Периферії слід передавати деякі економічні функції,

пов'язані з розвитком малого і середнього бізнесу, виникненням нових виробничо-інноваційних систем.

Зміна комплексності обов'язково позначається на процесах зміни ефективності й конкурентоздатності виробництва. Критерії комплексності, ефективності й конкурентоздатності виробництва є основними в процесі переходу РГК на траєкторію стійкого розвитку. Для стійкого розвитку РГК важливі три складові: стримування дестабілізуючих чинників, достатній трансформаційний потенціал підсистем комплексу і здатність їх до саморозвитку.

Оптимізація траєкторії розвитку РГК повинна базуватись на основі інноваційно-інвестиційної діяльності. Просторове поширення інновацій формує так звану поверхню модернізації, форма якої залежить від господарського каркасу. Охоплення території РГК поверхнею модернізації – це орієнтир, який дозволяє вивести комплекс на магістраль стійкого і збалансованого розвитку.

- **Управлінська** трансформація включає процес переходу до програмування розвитку РГК, яке орієнтується на визначення стратегічних пріоритетів його територіально-комплексного розвитку.

Програмно-цільове планування РГК, хоча є рекомендаційним, але воно передбачає системну ув'язку (за цілями, засобами і строками) галузевих і регіональних планів соціально-економічного розвитку, воно вирішує вужче коло проблем, але є більш конкретним.

Регіональне програмування є найважливішим інструментом державного регулювання РГК, в тому числі й політики ринкової трансформації, включаючи її підпрограми для державних регіонів, територій пріоритетного розвитку. Основу їх повинні складати цільові інвестиції у "локомотивні" галузі.

У процесі зміни форм власності виникають нові форми управління РГК, вдосконалюються старі. Так, пропонується створення регіональних корпорацій-консорціумів, до яких

увійшли б органи регіональної влади, банки і підприємницькі структури (наприклад, діють корпорації "Донбас", "Поділля-2" тощо). В сучасних умовах ефективною управлінською формою є **регіональний кластер**, створений не за галузевою, а функціональною ознакою. Він повинен створюватись за координуючої ролі управлінь економіки облдержадміністрацій, а оперативні управлінські функції могли б взяти на себе торгово-промислові палати чи інші організаційні структури з розпорядними, аналітичними та планувальними функціями, обов'язковою повинна бути служба із маркетингу і замовлень. Всі вони повинні бути наділені правом приймати рішення, які є обов'язковими для підприємств, що входять до регіонального кластера. Утворення регіональних кластерів сприятиме поєднанню галузевих і територіальних інтересів, вирішенню всіх похідних завдань регіонального розвитку України (В.І.Захарченко, 2006 р.).

Ефективним засобом управління матеріальними, фінансовими та інформаційними потоками у кластері є логістика. Рада Європи так трактує суть логістики: вона є процесом ефективного планування, використання і управління потоком сировини, напівфабрикатів та готової продукції – від пункту походження до пункту споживання з низькими витратами, зберіганням запасу і процесом інформації з метою пристосування до вимог споживача. Тобто логістика в бізнесі забезпечує інтегративний підхід до діяльності фірми. Це новий фактор підвищення конкурентоздатності фірм. Все це скорочує витрати на 20-30 % вартості внутрішнього продукту розвинутих країн. Звідси необхідність геологістики, як нового напряму розвитку конструктивної суспільної географії (І.Г. Смирнов).

Таким чином, структурно-трансформаційна перебудова економіки, її інтенсивна капіталізація, модернізація виробництва, створення нових секторів господарства нададуть змогу завершити індустріальний етап розвитку економіки України та перейти до формування постіндустріального суспільства.

Запитання для самоконтролю:

1. Як Ви розумієте проблему розміщення продуктивних сил України за ринкових умов?
2. Які головні компоненти включає теоретико-методологічна база процесу розміщення продуктивних сил?
3. Назвіть основні принципи розміщення продуктивних сил в ринкових умовах.
4. Що слід розуміти під критеріями раціонального і оптимального розміщення продуктивних сил?
5. Які нові територіальні форми розміщення продуктивних сил обґрунтовуються наукою в Україні?
6. Що спільного і відмінного між ТВК, РГК та регіональним кластером?
7. В чому полягає суть структурної трансформації господарства за ринкових умов?
8. Які є особливості функціональної трансформації господарства РГК?
9. Які організаційно-управлінські заходи властиві для РГК?

8. ПРОБЛЕМНІ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

1. Старопромислові регіони. 2. Депресивні сільські території. 3. Асиметричність соціально-економічного розвитку.

Зі суспільно-географічних позицій пріоритетним завданням процесу регіонального розвитку України є допомога проблемним територіям – депресивним старопромисловим і сільським та відсталим регіонам. Терміни "проблемний регіон" чи "проблемна територія" у західноєвропейській чи вітчизняній літературі з регіоналістики вживаються для означення в них негативних тенденцій чи стану соціально-економічного чи екологічного розвитку, нездатно-

сті самостійно вирішувати свої проблеми чи зреалізувати свій потенціал без підтримки з боку держави[18].

Взагалі поняття "депресивні території" вже давно використовується вченими-регіоналістами європейських держав. В науковий обіг в Україні воно ввійшло в середині 90-х рр. XX ст., що було пов'язано з активізацією регіональних досліджень. Найбільш грунтовні здобутки у вивченні депресивних територій мають Ф.Д. Заставний, В.С. Коломійчук, Я.В. Шевчук та М.О. Барановський. Останній серед них під **депресивним регіоном** розуміє частину території країни, яка характеризується низькими показниками соціально-економічного розвитку, негативною їх динамікою, недосконалою структурою економіки, низькими інвестиційною привабливістю та рівнем життя населення і неспроможна забезпечити самовідтворення [2,с. 30].

Відмінністю депресивних регіонів від слаборозвинених (відсталих) є те, що вони колись були провідними в господарстві країни, а згодом втратили ці позиції під впливом світового і внутрішнього ринків та науково-технічного прогресу.

До проблемних західноєвропейські автори відносять чотири типи територій: промислові, сільські, міські та залежні від рибальства. В Україні за останні роки термін "проблемна територія" набирає все більшого поширення.

Проблемність розвитку вище згаданих територій проявилась у розвинених державах світу ще у XVIII ст., що було пов’язано переважно з першою промисловою революцією. У наступні технологічні періоди в Європі сформувалась своєрідна індустріальна "вісь", базовими елемента-

[18] Ми поділяємо думку М.О. Барановського про те, що поняття "проблемний регіон" є родовим, узагальнюючим, а "депресивний", "кризовий", "слаборозвинений" (відсталий) є видовим [2,с. 30].

ми якої є старопромислові регіони, що простяглися від Великобританії до Уралу.

Виникнення та загострення соціальних, економічних і екологічних проблем у регіонах нашої держави викликані значною мірою безсистемністю державної регіональної політики та втратою певних важелів управління.

1. Враховуючи регіоноформуюче значення промисловості у всіх розвинутих країнах світу, **старопромислові регіони** в Україні є головними проблемними об'єктами процесу регіонального розвитку, зумовлені довготривалим періодом їх активного господарського освоєння. Вони характеризуються високим рівнем концентрації промислово-виробничого потенціалу та інфраструктурної забезпеченості території і в той же час наявністю численних соціально-економічних та екологічних проблем.

Серед суспільних географів України найбільший внесок у вивчення старопромислових регіонів зробили Г.П. Підгрушний, В.І. Захарченко, О.В. Мрінська, І.В. Гукалова, О.В. Гладкий та інші, їх результати досліджень цього складного феномена покладені в основу змісту даної лекції.

Незважаючи на широке використання терміну "старопромислові регіони", у вітчизняній та зарубіжній науковій літературі, досі немає чіткого та однозначного трактування цього поняття. Відносячи регіони до цієї категорії, дослідники оперують лише критерієм довготривалості розвитку промислового виробництва. Продуктивним, на думку Г.Підгрушного, є застосування структурно-генезисного підходу.

Старопромислові регіони на території України зародились лише на початку XIX ст. і були представлені видобутком вугілля, виплавкою металів, виробництвом тканин, тоді як в країнах Західної Європи цей процес припав на 70-і роки XVIII ст. До них в Україні відносять Донбас, Придніпров'я та Прикарпаття, а також численні промислові центри на Заході, в Центрі та північному Сході. Під впливом технолого-

організаційних інновацій та структурно-галузевих пріоритетів наступних періодів старопромислові регіони зазнавали змін, зумовлених здатністю державних та регіональних управлінських структур адекватно здійснювати реструктуризацію виробництва, його трансформацію у напрямку зростання частки нових прогресивних галузей.

Нині в господарстві старопромислових територій є структуризовані, помірно структуризовані та слабо структуризовані галузі.

Більшість старопромислових регіонів Східної та Центральної Європи опинились на початку 90-х рр. XX ст. під особливим "тиском" трансформаційних процесів. Перед містами і територіями, які протягом багатьох десятиліть були двигунами розвитку цих країн, постала низка екологічних і соціально-економічних проблем з трансформації господарства. З метою їх вирішення в Європі були вирішені спеціальні проекти "FOCUS", "EUREK", що здійснювались у рамках загальноєвропейської програми INTERREG II C.

Головним завданням фахівців у галузі суспільної географії є обґрунтування стратегії розвитку старопромислових регіонів у нашій державі. Найбільш яскравим прикладом старопромислових регіонів України є Донецька та Луганська області Донецького макросуспільно-географічного району. В них найбільш гостро стоять соціально-економічні та екологічні проблеми, пов’язані з потужним пресингом на навколишнє середовище.

- **Донецька область** нині посідає одне з провідних місць в Україні. Так, сумарна величина її природно-ресурсного потенціалу більше як у 3 рази перевищує середньообласний показник і складає понад 12% від сумарного потенціалу країни. Майже 73% в його структурі належить мінеральним ресурсам, тоді як у середньому по країні він складає 28,3%. В області зосереджено близько 20% промислового потенціалу країни, виробляється понад 11% її ва-

лової доданої вартості, що є найвищим показником в Україні. За чисельністю всього, в тому числі й міського населення, їй належить перше місце серед інших областей. Область залишається привабливою для іноземних інвесторів, до неї надійшло близько 8% всіх іноземних інвестицій в країні (3 місце серед інших регіонів країни).

В структурі виробництва переважає важка промисловість, яка зазнала значного зниження обсягів виробництва і скорочення зайнятого населення. Диспропорцією є низька частка соціальної сфери та сільського господарства.

До головних особливостей, проблем і перспектив розвитку господарства Донецької області слід віднести наступне:

1. Тривалий період (бл. 200 років) господарського використання мінерально-сировинних ресурсів (зокрема кам'яного вугілля) призвів до вичерпності їх найбільш доступних високоякісних запасів. Цей процес супроводжувався зменшенням капіталовкладень у розвиток вугільної промисловості Донбасу, ускладненням процесу реструктуризації галузі, скороченням робочих місць.

2. Потужний розвиток галузей важкої промисловості (металургії, хімічного виробництва, важкого машинобудування) забезпечив області надіндустріальний характер, де промвиробничий потенціал більш як у 5 разів перевищував середньообласний показник по країні. Працюючи на потреби СРСР і держав РЕВ, структура виробництва на понад 85% була представлена ресурсно-, енергоємними, екофобними, низько технологічними галузями, яка слабко піддавалась інноваційним впливам, підвищенні якості і конкурентоспроможності продукції. Одночасно це спричинило недостатній розвиток галузей споживчої сфери, зростання ввозу споживчих товарів, відток капіталу за межі області, погіршило структуру зайнятості населення.

3. Зношеність основних промислово-виробничих фондів у паливній промисловості складає близько 55 %, а в чорній металургії понад 70%. Такий стан виробництва посилює

техногенний пресинг на навколишнє середовище. В області накопичилось бл. 3 млрд. $м^3$ твердих відходів.

Зросла смертність населення, знизилась народжуваність, дитяча смертність у 2000 р. дорівнювала 13,9 осіб на тисячу народжених. Появилось масове безробіття, зокрема приховане сягнуло 30%. Скоротилось металургійне і машинобудівне виробництво за рахунок зниження попиту на їх продукцію.

Міністерство економіки України ще наприкінці 90-х років розробило Програму соціально-економічного розвитку Донецької області, що передбачала призупинення падіння в сфері металургійного виробництва і створення передумов для вирішення соціальних проблем. Реалізація заходів повинна здійснюватись переважно за рахунок власних ресурсів. З метою реалізації цієї програми була прийнята Постанова КМ України "Про заходи щодо створення СЕЗ та запровадження спеціальних режимів інвестиційної діяльності в Донецькій області". Реалізацію цього закону та відбір інвестиційних проектів здійснює Рада з цих питань. У структурі освоєних інвестицій понад 70% складає обладнання. На 27 підприємствах за 36 інвестиційними проектами розпочато виробництво продукції, значно зріс експорт товарів і послуг. У рамках реалізації проектів створено 2,7 тис. нових і збережено 4,1 тис. робочих місць.

До головних перспективних напрямків структурної трансформації господарства Донецької області слід віднести:

- збільшення обсягів і частки високотехнологічних наукоємних галузей машинобудування (обладнання та засоби контролю технологічних процесів у профільних галузях промисловості) та хімічної промисловості ("тонка хімія");
- випереджаючий розвиток та збільшення частки в структурі господарства виробництв з випуску товарів широкого вжитку та продуктів харчування;
- використання транспортно-комунікаційних можливостей транспортних коридорів, модернізації аеропорту в Донецьку та надання йому статусу міжнародного;

• здійснення комплексу заходів із впровадження на підприємствах екофільних технологій, рекультивації території, формування екологічної мережі тощо.

Порівняльний аналіз Луганської області, Мерсісайду (Великобританія) та регіональної політики Польщі здійснила О.В. Мрінська [24, 10-12]. За її результатами досліджень, Луганська область, незважаючи на відносно сильні позиції в Україні щодо обсягів виробництва національного продукту, в тому числі промисловості, обсягів експорту, низького рівня офіційно зареєстрованого безробіття, є однією з найбільш проблемних областей України. У 2001 р. вона посідала останнє місце за індексом людського розвитку серед областей України. Тут була низька якість життя, несприятлива екологічна ситуація, високий рівень смертності, низькі реальні доходи населення. Регіональна політика щодо Луганської області в сучасних умовах не відповідає реальним потребам населення регіону. Не розроблено радикальних заходів з реформування виробничої бази і диверсифікації структури економіки, не визначено пріоритетів у розвитку сфери послуг, що впливає на інвестиційну привабливість регіону. Функціонування тут режиму територій пріоритетного розвитку (ТПР) негативно позначається на фінансуванні проектів з розбудови об'єктів інфраструктури, оскільки скорочуються бюджетні надходження. Політика стосовно Луганської області, що застосовується нині, подібна до британської регіональної політики у 70-80 – х роках XX ст.,коли надавались пільги окремим підприємствам, однак не враховувалась їх ефективність для розвитку регіону в цілому.

На Луганській ТПР передусім підтримується розвиток традиційних галузей виробництва (видобувної, металургійної, хімічної), що є шкідливими для навколишнього середовища та здоров'я населення. Не передбачено заходів з рекультивації промислових земельних ділянок, відбудови застарілої комунальної і створення транспортної інфраструктури. Недостатньо стимулюється розвиток малого і середнього бізнесу, а також самозайнятості населення. В умовах вивільнення великої кількості трудових ресурсів з видобувних та інших підприємств важливим є

перепрофілювання та перекваліфікація кадрів. Однак все це не знайшло відображення в заходах регіональної політики.

2. Сільські депресивні території є різновидом проблемних регіонів, сільською місцевістю адміністративних районів чи їх частин, які в цілому характеризуються явищами депопуляції, архаїзацією економічної бази, втратою властивих їм соціальних функцій, низьким рівнем життя та відсутністю власних резервів для соціально-економічного відродження.

Засадничі основи розвитку сільських територій, дослідження сільської депресивності знаходимо у працях таких суспільних географів як А. Доценко, Ф. Заставний, В. Куценко, В.Нагірна, В. Семенов, А. Степаненко, О. Топчієв, Т. Гринюк та ін., а також у працях ряду представників регіональної економіки. Піонерне і системне монографічне дослідження депресивності сільських територій здійснив М. Барановський [2], результати дослідження якого покладені в основу висвітлення цієї проблеми.

Законодавчими документами з вирішення проблем сільських територій є "Загальнодержавна програма соціально-економічного розвитку українського села на період до 2015 р.", ухвала Мінекономіки "Щодо стану і перспектив депресивних регіонів, міст та селищ України" та Закон України "Про стимулювання розвитку регіонів" (2006 р.), який ґрунтовно доопрацьовується.

Оцінка чинників депресивності сільських територій, здійснена М.О.Барановським на основі 19 показників у розрізі 490 адміністративних районів, дозволила виділити шість головних факторів депресивності – демографічний, фінансовий, рівень середньомісячної зарплати, безробіття, недосконала структура економіки, низькі доходи населення та периферійність географічного положення.

Делімітація сільських депресивних територій України здійснювалась на основі величини інтегрального показника депресивності, контрастність якого становила 3,2 рази. Близько 75% районів України були віднесені до категорії депресивних і від-

сталих у такому співвідношенні – 39:35,5%. Найбільшим представництвом депресивних територій виділяються Вінницька, Чернігівська, Одеська, Сумська, Хмельницька та Миколаївська області (інтервал від 83,3% до 61,5%).

Територіальний аналіз інтегральних індексів з використанням кластерного аналізу дав підставу виділити три типи сільських депресивних районів.

Практика ототожнення сільських територій та аграрного сектора виявилась малоефективною і потребує заміни. На зміну їй має прийти концепція багатофункціональності села, головними положеннями якої є : 1) поліфункціональність сільських територій (економіка, рекреація, соціальний контроль над територією, відтворення населення); 2) різнопрофільність сільського господарства (аграрний сектор, переробна промисловість, сфера послуг тощо); 3) різноукладність аграрного виробництва (селянські господарства товарного і споживчого типів, крупнотоварні виробництва); 4) високі стандарти життя сільського населення. Тобто пріоритетними суб'єктами підтримки села слід визнати сільський соціум, соціальні функції села, сільські території загалом, а не лише аграрний сектор чи об'єкти господарювання. Більш конкретно систему заходів зі стимулювання розвитку сільських депресивних територій див. на рис. 11.

У 2015 р. загальна сума коштів, які можна буде скеровати на вирішення проблем сільської депресивності складе 4,7 млрд.грн.

Розробка конкретних програм подолання стану депресивності сільських територій має базуватись на паспортизації сільських поселень та їх SWOT-аналізі. Конкретні заходи подолання стану депресивності сільських районів необхідно розробляти на рівні адміністративних районів,

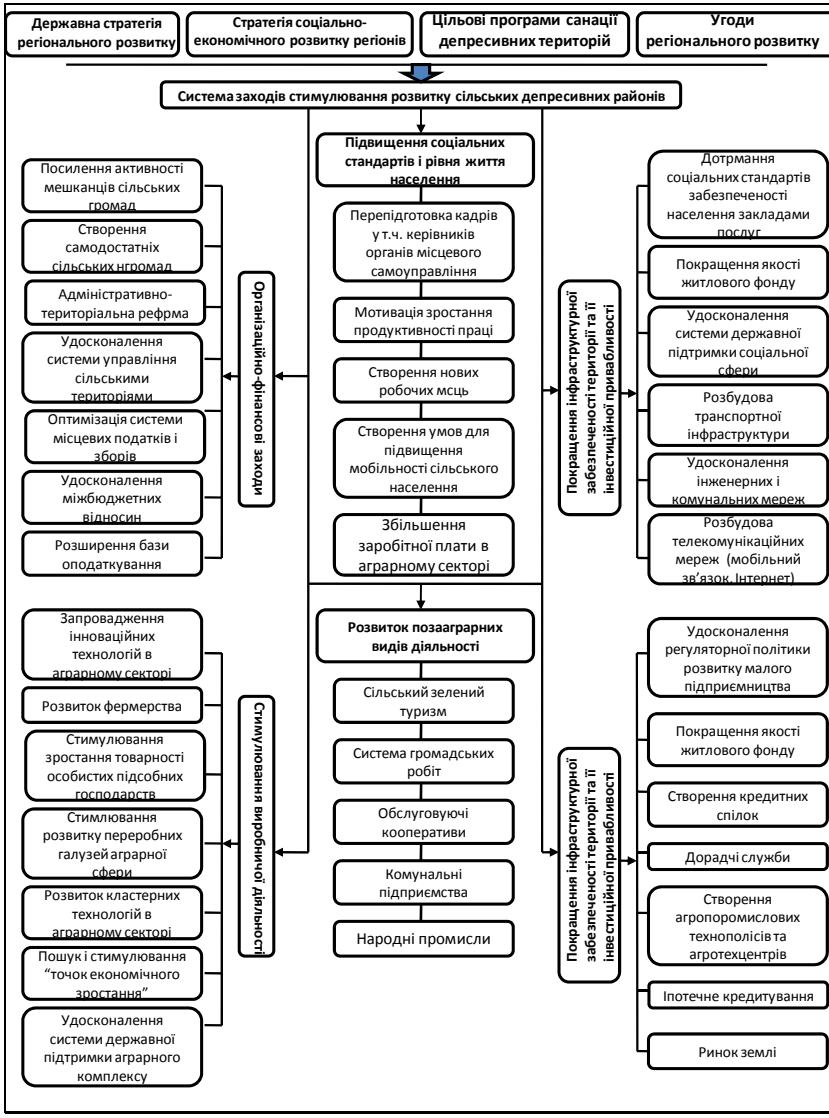

Рис. 11. Система заходів стимулювання розвитку сільських депресивних територій (*за М.О. Барановським*)

а не обласних регіонів, для територій з подібними проблемами та тенденціями розвитку. Важливо також усвідомити, що успішне вирішення проблем не лише депресивних, а й усіх сільських територій, є можливим лише за умови поєднання зусиль центральних, регіональних та місцевих органів влади та ініціативи мешканців сільських територіальних громад.

Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 03.02.2010 р. схвалено Концепцію Державної цільової програми сталого розвитку сільських територій на період до 2020 р. Метою Програми є забезпечення сталого розвитку сільських територій, підвищення рівня життя сільського населення, охорона навколишнього природного середовища, збереження природних, трудових і виробничих ресурсів, підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарського виробництва.

3. Однією з ознак проблемності території України є нерівномірність регіонального соціально-економічного та екологічного розвитку, яку в зарубіжній літературі з регіоналістики називають **асиметрією** (асиметричністю) **розвитку**. У суспільно-географічному плані вона характеризує різні рівні, поляризацію, диспропорційність, контрастність у розвитку регіонів (областей). Проблема вирівнювання (зближення) цих рівнів є "вічною", бо була властива всім суспільним формаціям і ґрунтувалася на об’єктивних відмінностях природи і залежної від неї людської діяльності; вона ще більш загострюється за ринкових умов.

Пізнання цих регіональних відмінностей людської діяльності нашої держави, пізнання їх причин та розроблення заходів з їх зближення є одним із головних завдань суспільної географії.

Теоретико-методологічні засади дослідження рівнів соціально-економічного розвитку областей України опрацювали М.М. Паламарчук, Б.М. Данилишин, М.І. Фащевський, Л.Г. Руденко, І.О. Горленко, Н.Н. Коцан, І.В. Гукалова та інші.

Співробітники Інституту географії НАНУ вважають найзагальнішим критерієм оцінки економічного розвитку України та її регіонів є виробництво валового внутрішнього продукту (ВВП) або валової доданої вартості (ВДВ). Аналіз динаміки цих показників характеризується поглибленням диспропорції в економічному розвитку регіонів під впливом різних факторів. Серед них об'єктивними є конкретні види природних ресурсів, своєчасна реструктуризація підприємств, пристосування функцій економіки до ринкових умов. Слаборозвинуті регіони вимагають все більшої допомоги від держави, яка витрачається не стільки на їх розвиток, скільки на підтримку рівня соціального захисту населення.

Якщо співставити виробництво ВДВ в розрахунку на одну людину (в фактичних цінах) в найменш і найбільш розвинутих регіонах (Тернопільська область і м. Київ) у 2004 р., то воно складає **6,1 рази** [Укр.географ.ж-л., 2006. – №4 – с. 45]. Якщо порівняти цей показник з 2000 роком (5,8 рази), то нерівномірність економічного розвитку зросла.

У 2009 р. Кабінет Міністрів прийняв постанову "Про запровадження оцінки міжрегіональної та внутрішньо регіональної диференціації соціально-економічного розвитку", в якій стверджується, що на міжрегіональному рівні диспропорція ВДВ на душу населення в Україні дорівнює 3,6 раза, в той час як в країнах ЄС ВВП на душу населення між максимальним рівнем у Люксембурзі (54 тис. доларів США) та мінімальним у Латвії (9,8 тис. доларів США) становив 5,5 раза. Ухвалою також передбачено затвердження переліку показників, за якими здійснюватиметься оцінка міжрегіональної і внутрішньо регіональної диференціації та методика її проведення. Мінекономіки здійснюватиме оцінку на рівні регіонів (АР Крим, області, міст Київ і Севастополь), а міст республіканського і обласного значення, районів АРК і областей, міст Києва та Севастополя – відповідні державні адміністрації. Це дасть змогу ввести у практику роботи центральних та місцевих органів виконавчої влади єдину методику оцінки дифе-

ренціації соціально-економічного розвитку регіонів з метою запобігання поглибленню територіальної неоднорідності економічного простору України, яка створює загрозу економічної та соціальної стабільності у розвитку держави, а також вчасно реагувати на негативні процеси у регіонах та приймати відповідні управлінські рішення на всіх рівнях – державному, регіональному та місцевому.

У серпні 2009 р. прийнято постанову Кабінету Міністрів **"Про затвердження Державної цільової програми розвитку внутрішнього ринку на період до 2012р.",** яка повинна підвищити його ефективність, збільшити частку конкурентоспроможної вітчизняної продукції, вдосконалити його регулювання і наповнити високоякісними товарами, роботою і послугами. Це також сприятиме подальшому зближенню рівнів соціально-економічного розвитку областей України.

Для подолання проблем депресивності окремих територій Мінекономіки, Мінрегіонбуд та Держкомстат здійснюватимуть моніторинг показників розвитку областей, районів, АР Крим тощо. На основі оперативних даних розроблятимуться програми, спрямовані на підтримку і розвиток таких територій. Ефективності цієї роботи мають сприяти зміни до чинного закону "Про стимулювання розвитку регіонів", які ініціює уряд.

Протягом 2010 р. області і автономія зобов'язані розробити місцеві програми підвищення енергоефективності на 2010–2014 роки.

У 2010 р. центральна влада та місцеві владні структури і органи місцевого самоврядування приділятимуть увагу реалізації проектів, котрі мають на меті підвищення рівня економічного розвитку прикордонних територій, поліпшення їхнього екологічного стану, розбудову прикордонної інфраструктури, розвиток туризму – для цього виділяються цільові кошти – субсидії.

Будуть підтримані шахтарські регіони. Йдеться про реалізацію інвестиційних проектів з технічного переоснащення підприємств вугільної галузі, залучення недержавних

інвестицій для розвитку виробничого потенціалу шахтарських міст і селищ та прискорення передачі в комунальну власність територіальних громад об'єктів соціальної інфраструктури вуглевидобувних підприємств державного сектору задля забезпечення їхнього належного утримання та підвищення ефективності функціонування.

До цієї роботи, окрім центральних органів влади, залучатимуться місцеві виконавчі структури та органи місцевого самоврядування, Фонд сприяння місцевому самоврядуванню, Асоціація міст України, Українська асоціація місцевих і регіональних влад, Асоціація малих міст України, Всеукраїнська асоціація сільських та селищних рад (серпень 2009 р.), яка працюватиме відповідно до Закону України "Про асоціації органів місцевого самоврядування".

Запитання для самоконтролю:

1. В чому полягають відміни між депресивними і відсталими регіонами?
2. Назвіть види депресивних регіонів в Україні та в країнах ЄС.
3. Вкажіть основні риси старопромислових районів України.
4. Які риси депресивності сільських територій в Україні?
5. Чи асиметричність соціально-економічного розвитку областей України можна віднести до ознак депресивності?

9. ПРОБЛЕМА РЕГУЛЮВАННЯ РЕГІОНАЛЬНИМ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯМ

1. Еколого-соціально-економічна система – об'єкт регулювання природокористуванням. 2. Принципи, форми і засоби регулювання природно-господарською збалансованістю. 3. Напрями регулювання процесу регіонального природокористування. 4. Еколого-господарський маркетинг регіону.

1. Природокористування в суспільній географії є базовим конструктивним і складним процесом, від якого в значній мірі залежать просторові форми людської діяльності. Поняття "природокористування" означає весь вплив суспільства на природу, в тому числі і на її охорону, освоєння, відтворення та раціональне використання в процесі життєдіяльності людей. Тому екологічний імператив у цій діяльності буде надалі в центрі уваги.

Нинішня критична екологічна ситуація є результатом всезростаючого антропогенного пресу на навколишнє середовище, який порушив його регенераційний механізм і створив реальну небезпеку виникнення необоротних глобальних процесів, створив загрозу існування людства. *Суспільні географи в процесі комплексної оцінки території мають справу як з її цілісністю, так і з трьома основними аспектами: екологічним, економічним та соціальним.*

Перший із них визначає можливості організації виробничих потужностей з погляду ресурсної їх забезпеченості, другий – з насиченням території виробничими об'єктами без шкоди для природного середовища, третій – розкриває

взаємодію виробництва і розселення населення з іншими компонентами навколишнього середовища. Тому правомірним є використання поняття "еколого-соціально-економічний збалансований розвиток", яке зобов'язує співставляти потреби суспільства з можливостями територій.

Науковий аналіз регіонального розвитку повинен базуватись на вивченні такого об'єкта дослідження, як "еколого-соціально-економічна система" (рис. 12)[19], яка складається відповідно з трьох підсистем, вони взаємодіючи на території формують еколого-соціально-економічну обстановку.

Екологічна підсистема включає основні компоненти ландшафтної структури, визначає рівень зміни якості навколишнього середовища перебування людей. Особливої уваги заслуговують гранично допустимі антропогенні навантаження на конкретні компоненти ландшафту.

Ця підсистема, взаємодіючи з соціальною та економічною підсистемами, формує складні утворення глобального, регіонального та локального рівня.

Територіальна система регулювання цією обстановкою включає такий триєдиний процес: моніторинг, експертизу та прогнозування.

2. До головних **принципів** регулювання природокористування відносяться:

1) стадійність освоєння окремих природних ресурсів;

2) територіальна диференціація вимагає врахування впливу регіональних чинників на розвиток господарства регіону;

3) комплексності в обґрунтуванні природоохоронних заходів;

[19] Цей об'єкт і його графічна модель функціонування системно осмислені у начальному посібнику [23, с. 277– 278].

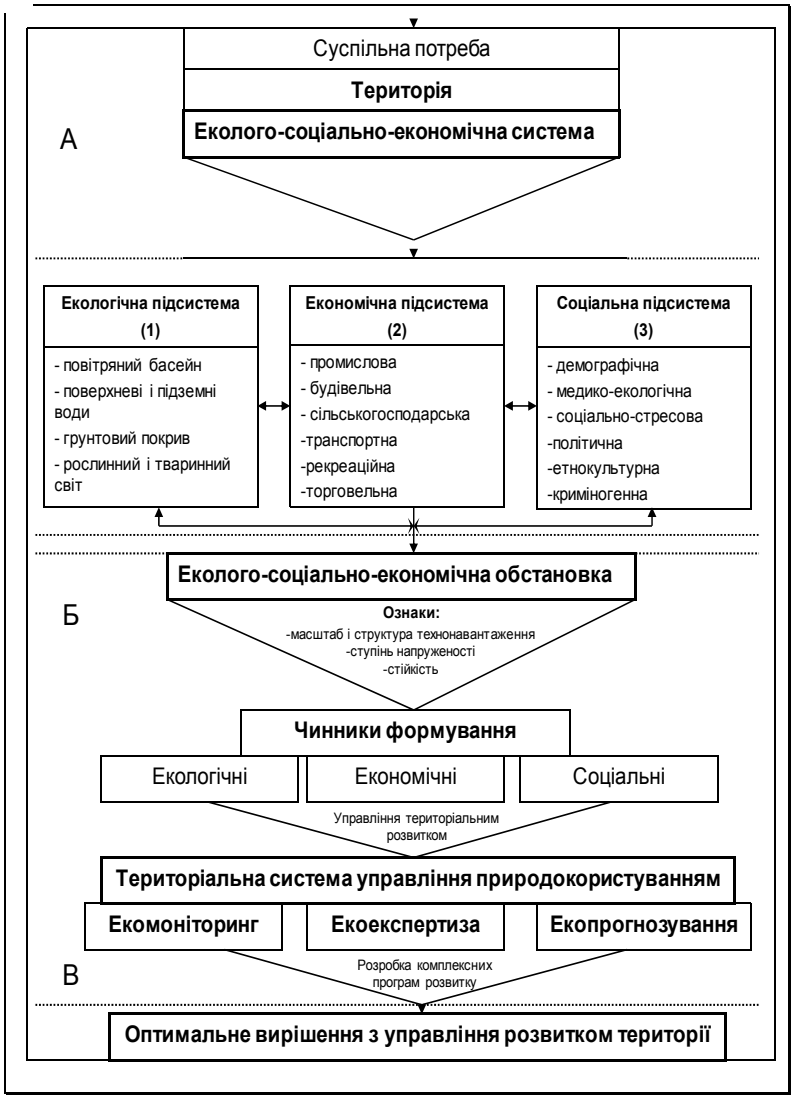

Рис. 12. Логіко-графічна модель еколого-соціально-економічної системи

4) збалансованості, яка передбачає узгодження програм підтримки рівноваги в системі;

5) оптимальності обміну речовин між виробництвом і навколишнім середовищем;

6) належного фінансово-кредитного забезпечення природокористування як самостійної галузі;

7) ресурсозбереження на основі економічних важелів за екологічно чисту продукцію.

На жаль, нині відсутня потужна система стимулювання економічної зацікавленості підприємств у зростанні витрат на природоохоронні цілі.

Відповідно до Закону України "Про охорону навколишнього середовища" основою фінансування природоохоронних заходів є кошти регіональних бюджетів, підприємств і установ, організацій і позабюджетних фондів. На жаль, за відсутності нормативних актів їх виконання і цільового використання.

Мобільність і дієвість фінансово-кредитного механізму у природокористуванні заснована на системі регулятивно-управлінських важелів як адміністративного, так і ринкового характеру.

Крім державного регулювання важливими **формами** управління навколишнім середовищем є екологічна стандартизація, нормування, дозволи на використання, еколого-економічний облік, контроль і нагляд, належна організація цих процесів. Методи управління природними ресурсами є правові, адміністративні та економічні (прогнозування та програмування).

Науковими **методами** регулювання природокористуванням є аналітичний, нормативний (ресурсомісткості, обсягів відходів, рівнів забруднення), статистико-обліковий, балансовий, госпрозрахунковий, економіко-математичний, програмно-цільовий і системний; правове, фінансове та організаційне забезпечення. Нині реалізація регулятивно-

управлінської функції на регіональному рівні покладено на місцеві органи влади й передбачає регулювання фінансово-кредитних відносин шляхом використання законодавчих, юридично-правових і контрольних інструментів, що визначають компетенцію і повноваження органів управління.

Серед недоліків існуючого регіонального механізму фінансування є незначне стимулювання товаровиробників щодо здійснення природоохоронних заходів за рахунок власних коштів, а також відсутність оперативного реагування на хід і динаміку еколого-економічних процесів.

Найголовніше – потрібна інтеграція регулятивно-управлінської природоохоронної і господарської діяльності, яка передбачає включення природоохоронних рішень до загальної програми розвитку промисловості, сільського і лісового господарства, енергетики, транспорту з метою зниження таким чином обсягів сукупних витрат і ефективнішого їх використання. Державі слід мати резервний фонд охорони природи на різних регіональних рівнях управління.

3. Комплексний підхід до оцінки напрямів природокористування включає два взаємодіючі аспекти – ландшафтний (з земельними, водними, лісовими, повітряними та мінеральними ресурсами) і соціально-виробничий (з різними видами діяльності людини – промислової, транспортної, агропромислової та рекреаційної).

- Охорона і раціональне використання **земельних ресурсів** за ринкових умов є найважливішим природним ресурсом. Земля згідно 14 ст. Конституції України є основним національним багатством, що знаходиться під охороною держави. Земельна площа України становить понад 60 млн. га, в тому числі сільськогосподарські вгіддя близько 50 млн. га, а найцінніша їх частина – орні землі – понад 30 млн. га; все це показники загальноєвропейського значення.

Тому раціональне використання земельних ресурсів - один з найважливіших заходів підвищення ефективності суспільного виробництва. Програма комплексного розвитку господарства регіону повинна містити заходи, щодо поліпшення використання сільських, міських та промислових територій.

Управління охороною земельних ресурсів у регіонах спрямовується на вирішення таких завдань: а) підвищення ефективності землекористування та естетичної цінності земель; б) оптимізацію структури земельних ресурсів; в) збереження і раціональне використання с/г угідь; г) проведення робіт з рекультивації земель та їх залучення до господарського обігу; д) захист ґрунтів від деградації і перетворення їх у джерела забруднення. Управління земельними ресурсами здійснюється у відповідності із земельним, лісовим та іншими кодексами і законами України.

Важливою формою управління земельними ресурсами є **програмування** та **планування**, в тому числі стану використання земельного фонду, на основі оцінки земельного балансу регіону, який відображає трансформацію земельних ресурсів протягом року, потреби різних галузей (сільського господарства, будівництва, рекреації тощо). На основі балансу орних земель визначається структура посівних площ і плануються меліоративні і охоронні заходи (створення лісосмуг, залісення ярів, балок, терасування крутих схилів, будівництво протиерозійних і протисельових споруд). Важливим документом при цьому є схема землевпорядкування території та земельний кадастр.

Напрямами поліпшення використання міських і промислових територій є: збільшення щільності житлово-цивільного і промислового будівництва за рахунок збільшення кількості поверхів, знесення старих малоповерхових будівель, забудова методом групового розміщення підпри-

ємств, впорядкування промислових майданчиків на основі планувальних проектів, рекультивації земель.

- Охорона і використання **водних ресурсів** регіонів у всіх галузях господарства та забезпеченні життєдіяльності людини. Управління водними ресурсами передбачає вирішення таких завдань: 1) розподіл їх між водоспоживачами з урахуванням першочергового задоволення потреб населення у воді для життя і побутових потреб; 2) раціональне їх використання, скорочення споживання води з водних джерел та її втрат при транспортуванні та використанні; 3) запобігання негативного впливу господарської діяльності на водні об'єкти, дотримання благополучного стану водних ресурсів; 4) збереження і поліпшення біологічної продуктивності та рекреаційно-оздоровчої цінності водного фонду; 5) зниження негативного впливу вод на оточуюче середовище (підтоплення, заболочення, руйнування берегів тощо); 6) належний технічний стан і благоустрій водних об'єктів.

Розрахунок показників водоспоживання та водовідведення здійснюється за допомогою нормативного методу. Потрібний обсяг **водоспоживання** ($О_{в.с.}$) обчислюється за формулою: $О_{в.с.} = Н_{вв} \times В_{п} \times Н$, де $Н_{вв}$ – норматив витрат води на одиницю продукції, робіт, послуг чи на одну особу; $В_{п}$ – обсяг виробництва продукції, робіт та послуг в натуральному та грошовому вимірі; Н – чисельність населення регіону.

Другим показником при плануванні водокористування є **водогосподарський баланс** – кількісні порівняння водних ресурсів та потреб у воді всіх галузей господарського комплексу відповідної території; це основний інструмент управління водокористуванням регіону. Для його складання використовують дані водного кадастру, інвентаризації джерел шкідливих викидів і виробничих відходів, дозволів на спеціальне водокористування, потреб споживачів. У **ресурсну** частину балансу входить поверхневий стік, підземні води, води повторного

використання, а у **витратну** – потребу у воді промисловості, сільського господарства, комунально-побутового споживання з урахуванням збереження у річках транзитного стоку для забезпечення екологічних вимог, необхідного санітарно-гігієнічного стану водойм, гарантованих потреб гідроенергетики, водного транпорту, рибного господарства. Розрахунок проводиться на рік та найбільш напружений місяць.

При регулюванні споживання особливу увагу звертають на зворотне та послідовне використання води як найбільш доступний і постійний його резерв. Водовідведення дозволяє повторно використовувати стічні води шляхом біологічної, хімічної та механічної очистки, зокрема, для зрошування с/г угідь. З метою охорони вод від забруднення встановлюється завдання зі створення **водоохоронних зон** визначених Водним кодексом України. Водоохоронні заходи спрямовуються також на відтворення рибних запасів та розведення водоплавної птиці, а там де можливо, і на організацію перевезення вантажів та пасажирів водним транспортом, забезпечення роботи ГЕС.

- У тісному зв'язку з планами охорони і раціонального використання земель знаходяться плани використання **лісових ресурсів** та забезпечення їх охорони від шкідників і хвороб. Враховуючи їх господарське призначення та рекреаційну цінність, управління лісокористуванням спрямоване на вирішення таких завдань: 1) підвищення лісистості території та продуктивності лісових насаджень; 2) зростання ефективності лісокористуванням, поліпшення використання деревини, ягід, грибів та інших продуктів лісу; 3) забезпечення переваги площ лісопосадок над площами вирубок; 4) проведення заходів з лісоустрою, лісоміліорації, охорони та захисту лісів; 5) задоволення усіх потреб господарства і населення в лісоматеріалах і лісовій продукції та охороні оточуючого навколишнього середовища, створення оптималь-

них умов для відтворення корисних видів диких тварин, залісення водних об'єктів, впорядкування зелених зон навколо міст, а також санітарної охорони курортів тощо.

В Україні площа лісів становить понад 10 млн. га (14-15 % площі), вони діляться на три категорії залежно від господарчого призначення, місця розташування та інших функцій: 1) ліси першої категорії водоохоронного, захисного та оздоровчого призначення, ліси заповідників, національних парків, заказників; 2) другу категорію складають ліси у густонаселених регіонах та з недостатніми лісосировинними ресурсами; 3) третю – ліс багатолісних регіонів, що має переважно лісоексплуатаційне значення. Науково обгрунтована лісистість території України повинна становити 21 – 22%.

Можливий обсяг вирубки (в тис. $м^2$) називають лісологічним фондом, який визначається розрахунковою лісосікою, тобто за лісогосподарською нормою річного користування лісом для заготівлі лісоматеріалів. Ця норма не перевищує природний приріст деревини, характеризує рівень використання лісу.

Лісоохоронні заходи мають забезпечити також захист лісів від пожеж та шкідників, що здійснюються за допомогою авіації. Важливим є створення умов для збереження природних комплексів, генетичного фонду рослин і диких тварин, а також для вирішення актуальних наукових і практичних завдань природокористування.

- Охорона **атмосферного повітря** – життєво важливий елемент навколишнього природного середовища, тому ще у 1992 р. був прийнятий Закон України "Про охорону атмосферного повітря". Заходи щодо охорони повітряного басейну спрямовуються на максимальне зменшення у ньому кількості шкідливих речовин, які викидаються з газами та аспіраційним повітрям. Це стосується передусім районів і міст, де концентрація хімічних та інших речовин в надземному шарі атмосфери особливо висока. Цю концентрацію

забруднюючих речовин в атмосферному повітрі можна визначити як суму їх фактичної концентрації віднесеної до гранично допустимих показників забруднення атмосфери.

Основними формами управління в цій галузі є **стандартизація та нормування**, які здійснюються Міністерствами екобезпеки та охорони здоров'я, а контроль за дотриманням стандартів і нормативів покладається на їх органи самоврядування та місцеві державні адміністрації.

Планування розміщення, забудова і розвиток міст та інших поселень повинні враховувати екологічну ємність території. З метою охорони атмосферного повітря в районах житлової забудови, масового відпочинку й оздоровлення населення створюються санітарно-захисні зони.

Викиди шкідливих речовин транспортними засобами обчислюють за обсягами споживання ними палива і середніми показниками виділення шкідливих речовин при згоранні цього палива. Так само визначають забруднення повітря від комунальних котелень і пічного опалення.

Основним економічним механізмом охорони повітря є ліміти викидів забруднюючих речовин і нормативи плати за них і за їх перевищення, а також надання користувачам повітря податкових, кредитних пільг при здійсненні природоохоронних заходів.

- Охорона надр і раціональне використання **мінеральних ресурсів** – важливий напрям природокористування. Видобутку і споживанню мінеральних ресурсів передують геологорозвідувальні роботи. Частка видобутку корисних копалин (у відсотках до розвіданих запасів) показує ступінь і напрямки використання сировинних ресурсів. Цей показник потрібен органам управління для програмного обґрунтування розширення чи скорочення певного виробництва. Кількість використаних корисних копалин (на виробництво продукції, капітальне будівництво, поліпшення ґрунтів тощо) або вивезених за межі регіону порівняно з обсягом їх видобутку показує рівень їх раціонального викорис-

тання. Економічній оцінці підлягають також супутні породи, які залежно від складу можна використовувати як будівельні матеріали, мінеральні добрива і паливо. Питання щодо їх розробки і використання родовищ вирішують місцеві органи.

Загальноекономічна ефективність природоохоронних витрат (E_c) обчислюється як відношення річного економічного ефекту (прибутку) до суми приведених експлуатаційних витрат і капіталовкладень згідно з нормативом ефективності:

$$E_c = \frac{\sum_{i=1}^{n}\sum_{j=1}^{m} E_{ij}}{C_н + E_н + K_н},$$ де E_{ij} – повний економічний ефект і-го виду від зменшення витрат на j-му об'єкті; $C_н$ – річні експлуатаційні витрати основних фондів природоохоронного призначення; $E_н$ – нормативний коефіцієнт економічної ефективності капітальних вкладень природоохоронного призначення (0,12); $K_н$ – капітальні вкладення у створення цих фондів.

Розраховані показники ефективності природоохоронних витрат порівнюють з нормативними і фактичними за попередній період; вони мають бути вищі за нормативні і за показники попереднього періоду.

Регіональний рівень управління охороною природи і природокористуванням здійснює такі головні функції: 1) регулює використання природних ресурсів регіону; 2) визначає нормативи забруднення природного середовища і розміщує відходи; 3) впроваджує економічний механізм і моніторинг, веде облік об'єктів природокористування і забруднення довкілля; 4) виконує державну екологічну експертизу і контролює дотримання природоохоронного законодавства; 5) досліджує стан навколишнього середовища, розробляє програми впровадження природоохоронних заходів, визначає та реалізує інвестиційну політику.

Основні важелі механізму управління природокористування показані на рис. 13.

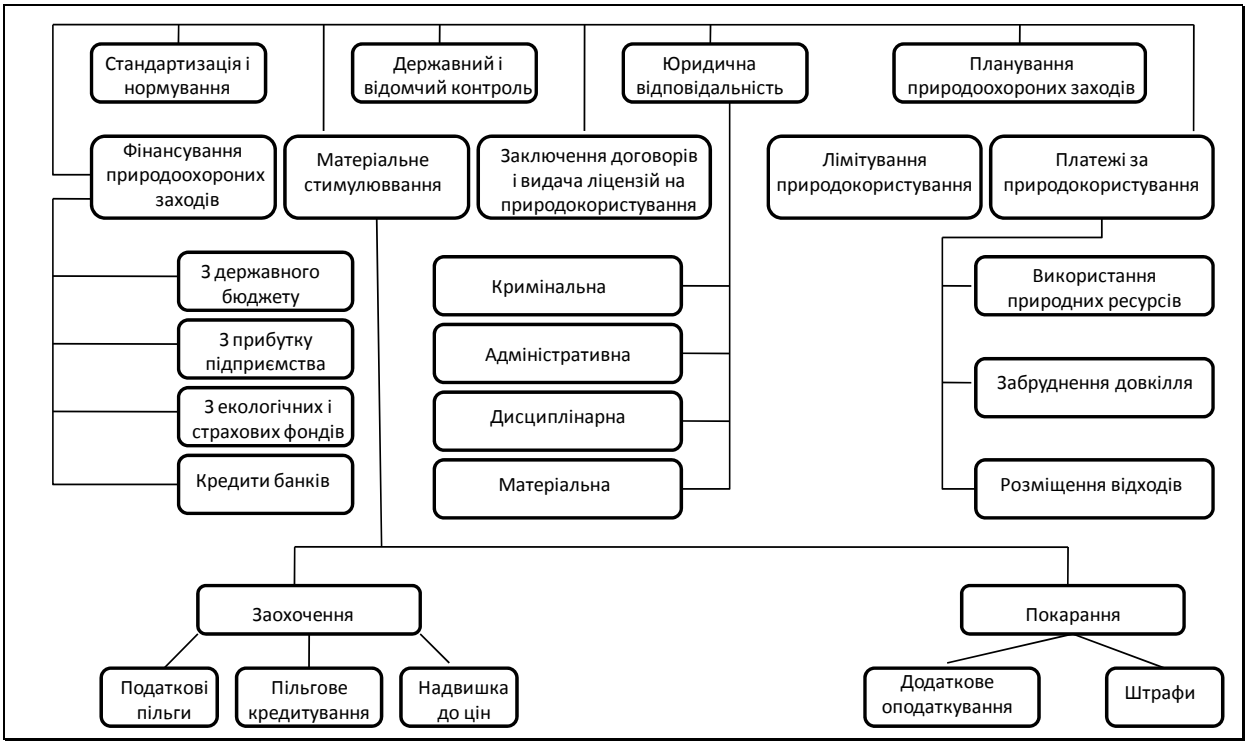

Рис. 13. Основні важелі механізму управління природокористуванням

Регіональний рівень управління передбачає складання і практичне використання територіальних комплексних схем раціонального використання територіальних природних ресурсів та охорони навколишнього середовища (Терксоп). Терксоп повинні запобігати забрудненню довкілля регіонів, вони складаються по окремих містах і великих промислових об'єктах.

В полі зору суспільних географів повинні бути маловідходні технології, комплексне використання сировини, біотехнології та розроблення і освоєння принципово нових технологій і вдосконалення існуючих, спрямованих на ресурсозбереження (матеріаломісткість, енергомісткість процесів виробництва).

Місцеві органи влади здійснюють переважно контроль за використанням природоохоронного законодавства.

4. В умовах ринкової економіки повинна діяти нова концепція економіко-екологічного розвитку, побудована на довгостроковій і поточній маркетинговій стратегії. Адже колишнє управління регіональним розвитком, яке було покликане узгоджувати галузеві і територіальні інтереси, насправді були механічним зведенням галузевих розробок і не відображали необхідних внутрішніх пропорцій регіональної системи. Всі необхідні ресурси перебували в руках галузевих міністерств і відомств, а регіональні органи влади відігравали пасивну роль у затверджені планів.

Все це викликало потребу впровадження нових методів управління регіональним розвитком на основі маркетингових технологій, що передбачають можливість орієнтації регіонів на одержання максимального економічного ефекту.

Серед основних механізмів удосконалення еколого-соціально-економічного розвитку регіонів виділяються **екологічний маркетинг**, що є системою заходів, спрямованих на оптимізацію екологічної складової регіонального розвитку, тобто на врахування екологічних переваг території (чисті джерела питної води, відсутність забруднення повітря тощо). Така екологічно-чиста територія виступає екологічно-чистим товаром, що має свою вартість і екологічну корисність.

Відтворювальні цикли створюють можливості формування основи еколого-соціально-економічного розвитку регіону. Вони мають свої стадії і залежать від структурної, інвестиційно-інноваційної, природо-охоронної, соціальної, фінансової і зовнішньоекономічної діяльності. Обмін екологічно-чистою продукцією й технологіями, перерозподіл регіональних ресурсів, інформаційні потоки і створення єдиної програми з охорони навколишнього середовища й раціонального використання природних ресурсів, – усе це спричиняє формування й впровадження **екологічного маркетингу** території.

Функціонування системи екологічного маркетингу можливе на основі використання об'єктів ринкової інфраструктури, зусиль посередницьких фірм, комерційних центрів, які сприяють утворенню регіональних ринків екологічно-чистої продукції, ресурсів, організації аукціонів, заходів з комерційної інформації. Вони стають сполучною ланкою між підприємствами і торгівлею, виконують координуючу роль. Результатом повинні бути розроблення еколого-економічного кадастру території.

Запитання для самоконтролю:

1. Яка відмінність еколого-соціально-економічної системи від власне екологічної?
2. Назвіть головні принципи, форми і засоби регулювання природно-господарською збалансованістю території.
3. Який оптимальний науковий підхід забезпечує глибоке пізнання процесу регіонального природокористування?
4. Розкрийте головні особливості регулювання процесів охорони і використання землі, води і лісів.
5. Назвіть управлінські заходи з раціонального використання атмосферного повітря і мінеральних ресурсів.
6. Як можна визначити економічний ефект від конкретного виду природокористування?
7. Що таке екологічний маркетинг території?

10. ПРОБЛЕМА УПРАВЛІННЯ ТРУДОВИМИ РЕСУРСАМИ ТА РОЗСЕЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ РЕГІОНУ

1. Основні завдання і показники цього процесу. 2 . Вплив головних регіональних чинників на використання трудових ресурсів. 3. Засоби управління регіональним ринком праці. 4. Вплив міждержавних міграцій населення на ринок праці в Україні

1. Працересурсний потенціал і в ринкових умовах є одним з найважливіших чинників регіонального розвитку; це головна продуктивна сила регіону. В умовах України проблема раціонального використання трудових ресурсів виявилась дуже складною, неадекватною до світової практики, завдала значних економічних і соціальних збитків.

Трудові ресурси – працездатна частка населення, що володіє фізичними та інтелектуальними можливостями до трудової діяльності, здатна виробляти матеріальні блага або послуги. В Україні працездатним віком вважається 16 – 60 років включно для чоловіків та 16 – 55 років у жінок. До трудових ресурсів належать також працюючі підлітки та пенсіонери. Поряд із поняттям "трудові ресурси" використовуються поняття "трудовий потенціал" і "робоча сила". Найширший за змістом є поняття "трудовий потенціал", яке включає такі головні ознаки як кількість і якість трудових ресурсів. Поняття "робоча сила" характеризує сукупність здібностей людини, які можуть бути продуктивно використані в процесі праці. В ринкових умовах формується нова модель трудових ресурсів, яка визначає їх відповідність вимогам виробництва, що динамічно розвивається, та потребам науково-технічного прогресу, власність на робочу силу та купівлю-продаж її на ринку праці.

Співвідношення між економічно активною та неактивною часткою населення залежить від соціально-демографічних, політичних та економічних умов. За роки становлення ринкових відносин в Україні намітилася тенденція до скорочення

економічно активної частки трудових ресурсів. Так, в Україні за 9 місяців 2009 року середньомісячна чисельність активного населення віком 15–70 років становила 22,3 млн. осіб, з яких 20,4 млн. були зайняті економічною діяльністю. Тому відтворення трудових ресурсів і їх раціональне використання є одним з найважливіших напрямів регіональної політики і передбачає вирішення таких основних завдань:

- Створення умов для повного здійснення громадянами конституційного права на працю;
- Забезпечення рівних можливостей у виборі професії та роду трудової діяльності;
- Розробка та реалізація програм професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб;
- Створення належних, безпечних і здорових умов праці;
- Встановлення оптимальних пропорцій у розподілі трудового потенціалу між галузями регіонального господарського комплексу;
- Збалансування регіонального ринку праці, чисельності трудових ресурсів і робочих місць та здійснення поселенських заходів;
- Соціальний захист неконкурентоспроможних на ринку праці верств населення.

Реалізація цих завдань за ринкових умов значно ускладнена у зв'язку із загостренням суперечностей в українському суспільстві. Адже значна частина господарюючих суб'єктів під виглядом комерційної таємниці ухиляється від надання необхідних відомостей.

Обґрунтування прогнозних демографічних показників повинно здійснюватись у відповідності з динамікою виробництва товарів і послуг, розвитком мережі підприємств, установ і організацій усіх форм власності та підпорядкування з основними пропорціями в галузях матеріального виробництва й невиробничих галузях.

З управлінською метою суспільний географ повинен здійснити розрахунок ряду показників: чисельність населення на перспективу (S_n) – визначають з урахуванням аналізу демографо-економічних процесів на основі останнього перепису методом вікового пересування за коефіцієнтами народжуваності, дожиття та механічного приросту за формулою: $S_n = S + S_1 – S_2$, де S – чисельність однорідної вікової групи населення в базисному періоді; S_1 – передбачуване сальдо міграції однорідної групи; S_2 – передбачувана смертність населення однорідної групи;

- чисельність зайнятого населення у формі балансової таблиці з такими розділами демографічних показників: 1) населення; 2) трудові ресурси; 3) розподіл зайнятих за сферами і галузями господарства. Вона визначається на основі статистичної інформації та демографічних прогнозів;
- трудові ресурси регіону визначаються за формулою: $ТР = Н_п – (П_н + І_н) + (П_п + М_п)$, де ТР – кількість трудових ресурсів у прогнозному періоді; $Н_п$ – чисельність населення у працездатному віці; $П_н$ – непрацюючі пенсіонери у працездатному віці; $І_н$ – непрацюючі інваліди I і II груп інвалідності у працездатному віці; $П_п$ – працюючі особи пенсійного віку; $М_п$ – працюючі підлітки віком до 16 років. Якісними характеристиками трудових ресурсів є освіта, професійна і кваліфікаційна структури, частки міського і сільського населення, його статево-вікова структура, культурний рівень, етнічна структура, здоров'я, міграційна мобільність. Одним з основних інструментів регулювання використання трудового потенціалу є баланс трудових ресурсів;
- чисельність працездатного населення ($Ч_п$) є різницею між чисельністю населення в працездатному віці і кількістю інвалідів I та II груп працездатного віку та осіб, що одержують пенсії на пільгових умовах, тобто: $Ч_п=Н_п-(П_н+І_н)$;
- розподіл трудових ресурсів передбачає визначення числа зайнятих у галузях господарської діяльності (за ме-

тодикою Держкомстатистики). Сучасний стан суспільного розвитку характеризується відносним зменшенням числа працюючих у галузях матеріального виробництва та відповідним його зростанням у невиробничих галузях під впливом науково-технічного прогресу;чисельність безробітних – населення, яке звернулося до служби зайнятості;

- рівень безробіття за обстеженням (відношення кількості безробітних до економічно активного населення) відповідної вікової групи;
- продуктивність праці зайнятих у народному господарстві – результативність корисної, конкретної праці, яка визначає ефективність виробничої діяльності у певний відрізок часу, ефективність використання трудових ресурсів. У масштабах суспільства вона визначається розміром національного доходу, доданої вартості, ВВП в розрахунку на одного зайнятого. На локальному рівні (тобто підприємства) або галузевому вона визначається кількістю продукції або обсягом послуг, вироблених працівником за одиницю робочого часу, або витратою часу на виробництво одиниці продукції.

Прогнозна оцінка трудового потенціалу потрібна для того, щоб забезпечити повну зайнятість працездатного населення, корисний (обґрунтований) розподіл трудових ресурсів по регіону і галузях господарства, а також їх раціональне використання.

2. Темпи розвитку господарства зумовлюються перш за все станом відтворення та використання трудового потенціалу регіонів. В Україні останнім часом спостерігаються негативні демографічні та соціальні тенденції: смертність перевищує народжуваність (за незначними вийнятками), скорочується тривалість життя жінок і, особливо, чоловіків, погіршується співвідношення між ними в окремих статево-вікових групах, збільшується кількість пенсіонерів у загальній чисельності населення, зменшується кількість трудових ресурсів (особливо в індустріально розвинутих регіонах), зростає безробіття. Згід-

но з теорією ринкової економіки "безпечний" для суспільства рівень безробіття повинен становити 2-6 %. Офіційне безробіття в Україні у 2009 р. становило близько 2%. За даними Держкомстату, на 10 робочих місць претендує 82 людини, тобто 8 кандидатів на одну посаду. Показник чисельності зайнятих залишився найбільш стабільним індикатором у період кризи. Статистичні дані щодо стану ринку праці за підсумками 2009 р. свідчать, що найскладніший період розвитку пройдено.

Наприкінці 2009 р. кількість незайнятих громадян, які перебували на обліку в державній службі зайнятості, становила 532 тис. осіб, що на 37,1% менше ніж наприкінці 2008 р. і становило 1,9% від загальної кількості населення працездатного віку проти 3% у грудні 2008 р. Динаміку безробіття по місяцях 2008 і 2009 років див. на рис. 14.

Найвищий рівень зареєстрованого безробіття спостерігався у Полтавській і Черкаській областях (3,4%), а найнижчий у м. Києві (0,4%). Одночасно кількість вакантних посад на кінець грудня 2009 р. становила 63,8 тис. Із фонду державного соціального страхування на випадок безробіття у грудні на допомогу по безробіттю було витрачено 346,7 млн. грн. Середній розмір допомоги був 655,56 грн., що дорівнює 88,1% законодавчовизначеного розміру мінімальної заробітної плати (744,2 грн.). В цілому в господарстві щомісяця спостерігається тенденція до поступового зменшення загальної кількості працівників, що перебували в умовах вимушеної неповної зайнятості.

Починаючи з березня 2009 р. відбулося зростання чисельності зайнятого населення віком 15-70 років до 20,4 млн. осіб (безробітні у цьому віці у грудні становили 1,9 млн. осіб).

Найбільшого скорочення зайнятості на початку кризи зазнали промисловість та будівництво, погіршення динаміки зайнятості наприкінці 2009 р. в сільському господарстві пов’язане з сезонністю праці.

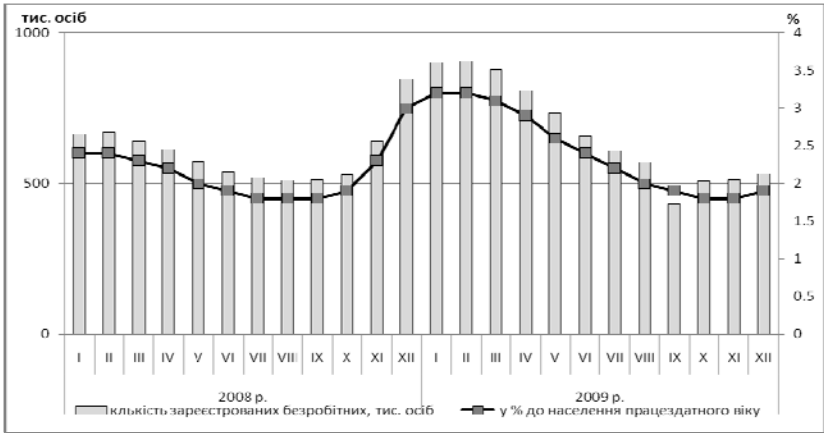

Рис. 14. Динаміка безробіття в Україні

Цікаво, що рівень безробіття в Україні за 9 місяців 2009 р. є нижчим, ніж аналогічний індикатор по країнах ЄС (8,8%), де найвищий рівень безробіття зафіксовано в Іспанії (17,7%), Латвії (16,2%), Естонії (13,2%). Вище згадані два відсотки безробітних в Україні – це фактично некоректна цифра, насправді вона складає близько 15%, тому що не відображає зайнятість у "тіньовій" економіці (близько 6 млн. зайнятих), які взагалі випадають із статистики незайнятих. Держкомстат також не враховує декількох мільйонів людей, що знаходяться із-за кризи в неоплачуваних відпустках.

Скорочення економічно активної частки трудових ресурсів в Україні обумовлено станом демографічної бази відтворення трудового потенціалу, знеціненням національної робочої сили, незабезпеченням умов її повноцінного відтворення , недосконалістю оплати праці, втратою мотивації до продуктивної праці, скороченням попиту на робочу силу, зростанням захворюваності осіб працездатного віку, незадовільним станом

охорони праці, підвищенням ризику втрати здоров'я і життя працюючих на виробництві[20].

Всі ці процеси ускладнились дією фінансово-економічної кризи 2009–2010 рр.

Другим класичним суспільно-географічним чинником, матеріальною основою формування ринків праці, є розміщення трудових ресурсів у відповідних системах розселення – регіональних, субрегіональних (обласних) та локальних. На основі цього розміщення формується система виробничих, трудових, культурно-побутових та рекреаційних зв'язків, а також взаємозв'язків міст і сільських поселень.

Система регіонального розселення – це сукупність поселень, об'єднаних цілісністю наявних господарських і соціальних зв'язків у межах декількох адміністративних областей, основою якого часто виступає міська агломерація. Ефективною територіальною формою розселення трудових ресурсів і всього населення є обласна (субрегіональна) система. Велике місто області завжди відчутно впливає на формування транспортної мережі, яка в сучасних умовах стає вирішальним чинником розвитку всієї внутріобласної системи розселення. Це виявляється в концентрації сільського населення у приміських зонах та вздовж транспортних шляхів, у регулюванні розвитку середніх і малих міст, у формуванні **локальних** систем розселення. Особливостями останньої є невеликий масштаб території, добова контактність населення, годинна доступність до центра; вона є об'єктом районних планувань.

Регулювання формування **обласних систем розселення** дає змогу:

- забезпечити комплексну територіальну організацію і збалансованість розвитку виробництва та розселення з раціональним розміщенням підприємств у містах і районах;

[20] 100 термінів і понять соціально-трудової сфери. Енциклопедичний словник / під. ред. С.В. Мельника. – Луганськ, 2005. – с. 209.

- підвищити рівень концентрації виробництва і разом з тим уникнути надмірного зосередження підприємств у великих містах та забудови на цінних сільськогосподарських землях;
- поліпшити структуру демографічного відтворення населення у великих містах, створення можливостей для більш вільного перерозподілу населення великих міст;
- стимулювати процес створення в малих і середніх містах, що входять до обласних систем, філій підприємств, які функціонують у великих містах, а також розміщення в них винесених з великих міст і створення нових наукових інститутів, навчальних закладів, щоб істотно стримувати зростання великих міст;
- забезпечити доступний різноманітний вибір місць прикладення праці, культурного дозвілля, побуту і відпочинку насамперед для населення малих і середніх міст та сільських поселень;
- створювати для жителів малих і середніх міст можливості для підвищення освітнього рівня і кваліфікації;
- підвищити ефективність використання капітальної виробничої, транспортної, інженерної і соціально-культурної інфраструктури;
- краще забезпечити регулювання навантажень на ландшафт, збереження і ефективне використання природного середовища;
- раціонально використовувати житловий фонд населених місць;
- знизити в результаті стримування зростання великих міст витрати на освоєння земель у містах і тим самим підвищити ефективність капітальних вкладень у міське будівництво.

Важливим напрямом удосконалення розселення є поліпшення умов життя сільських жителів через формування мережі великих упорядкованих селищ, проведення в них

капітального, житлового і виробничого будівництва, а також через введення сільських поселень в обласні системи населених місць усіх рангів.

Пропорційність, збалансованість розвитку мережі населених місць передбачають раціональне розміщення виробництва, насамперед у центрах малих і середніх групових систем, і заборону будівництва нових містоутворюючих підприємств у великих містах із збільшенням у них обсягів виробництва переважно за рахунок інновацій без істотного збільшення кількості працюючих. Особливого значення це набуває при вивченні питань забезпеченості трудовими ресурсами галузей господарства окремих областей, які розвиваються високими темпами.

В межах **локальних** систем розселення формуються групові форми поселень, які є функціонально-просторовою організацією сукупності міських і сільських населених місць, об'єднаних єдиною економічною базою з розвиненими компонентами господарського комплексу регіону, загальною інфраструктурою та зоною тяжіння місто-центр, спільним використанням територій між поселеннями і навколишнього природно-ландшафтного середовища в цілому. До них належать міжрайоні і районні системи розселення.

Особливої уваги заслуговують **міста** як рушії науково-технічного прогресу, що забезпечують рівновагу між соціальною, екологічною і природною підсистемами. Міські органи влади забезпечують раціональне використання території, її інженерну облаштованість, а населення – соціальними послугами, безпекою і зайнятістю, створенням біржі праці, організації центра зайнятості і громадських робіт, створенням відповідної фінансової бази, інформаційно-методичної служби. Тут здійснюється взаємодія місцевих органів влади з підприємствами з метою регулювання розвитку міста в інтересах підвищення якості життя.

Регулювання розвитку **сільських населених місць** повинно здійснюватись з урахуванням агропромислових комплексів, які взаємодіють між собою з міськими господарськими комплексами. Ця взаємодія виявляється насамперед у розподілі трудових ресурсів між сільськогосподарським і промисловим виробництвами; міграційних зв'язках між міськими і сільськими поселеннями; розподілі земельних ресурсів між сільським господарством і промисловістю; у динаміці соціальної структури сільського населення, яку зумовлюють відповідні процеси в містах; обміні матеріально-технічними ресурсами між промисловим і сільськогосподарським виробництвами на території; формуванні системи розселення на території, до якої входять як міські, так і сільські поселення.

Наступним важливим чинником зайнятості трудових ресурсів регіону є рівень господарського розвитку і глибина структурно-трансформаційних його перетворень, які формують нові робочі місця, стимулюють підвищення кваліфікації робочої сили, сприяють росту продуктивності праці. Його складовою є інвестиційний потенціал.

Вплив соціально-географічного чинника проявляється в рівні (вартості) заробітної плати, вартості всіх видів послуг на кожного громадянина та їх якості. Недооцінка державою якості праці і здешевлення її оплати викликали еміграцію висококваліфікованої робочої сили середнього і молодшого віку, значно посилили частку пенсіонерів у віковій структурі всього населення, зумовили вже дефіцит висококваліфікованих працівників інженерно-технічних професій. В економічно-розвинених країнах висока вартість робочої сили і, відповідно, її якість розглядаються як головна передумова досягнення інтенсивного типу розвитку. У зв’язку з цим постійно забезпечуються випереджуючі темпи зростання вкладу в робочу силу порівняно з витратами на основний капітал. Тут під постійною увагою повинні бути **умови праці** – сукупність чинників ви-

робничого середовища і процесів праці, які впливають на здоров'я та працездатність людини під час цього процесу.

Зважаючи на особливості системи економічного розвитку ринок праці в Україні набирає специфічних ознак, яких не мають країни зі стійкими ринковими відносинами. До цих особливостей належать:

- довгострокове існування суспільства в умовах гарантованого, а то й примусового залучення до праці;
- неготовність державних управлінських структур бачити в безробітному об'єкт захисту та піклування з боку держави;
- нездатність частини громадян оцінити пропоновану роботу як вищу соціальну гарантію і їхні прагнення будь-якою ціною "відпочити" за рахунок допомоги по безробіттю;
- залежність роботодавця (здебільшого керівника державного підприємства) від суспільного погляду, згідно з яким негативно трактується стан безробіття та становище безробітного. Це негативно впливає на державну політику зайнятості в Україні, специфічно позначається на проблемі безробіття та її соціальних наслідках.

3. Виходячи із вищесказаного, проблема управління трудовими ресурсами в ринкових умовах, є надзвичайно складною як в науковому, так і особливо, у практичному відношеннях. Конкретною формою розв'язання цієї проблеми є **ринок праці** – соціально-економічна підсистема ринкових відносин, що базується на збалансованості попиту і пропозиції робочої сили, де основним засобом регулювання є ціна робочої сили. Основним показником оцінювання ринку праці є співвідношення між наявними вільними робочими місцями та кількістю осіб, які шукають роботу.

Ринок праці потребує регулювання з боку держави через правові, адміністративні та економічні засоби ("важелі"). **Правові** засади управління трудовими ресурсами регіонів визна-

чені Конституцією України, Законом "Про зайнятість населення" й іншими законодавчими актами. Йдеться про внесення змін до цих актів про працю, закріплення заробітної плати, як ціни робочої сили, відповідність рівня заробітної плати рівню цін на споживчому ринку. До **адміністративних важелів** регулювання ринку праці та зайнятості належать:

- впровадження активної та пасивної політики на ринку праці в Україні та її регіонів через організацію громадських робіт;
- створення страхових фондів на випадок безробіття;
- перекваліфікація робітників на потребу ринку і виплати допомог і кредитів безробітним та членам їхніх сімей;
- створення центрів з підготовки кадрів при центрах сприяння зайнятості.

Економічними важелями регулювання ринку праці й зайнятості населення є пільги підприємствам, що створюють додаткові робочі місця для громадських робіт, а також оптимізація заробітної плати робітників з урахуванням ціни мінімального споживчого попиту, допомоги по безробіттю на рівні фізіологічного мінімуму споживання та рівня заробітної плати й ціни робочої сили. Ще одним напрямком державного впливу на ринок праці є державні контракти з підприємствами, спрямовані на створення додаткових робочих місць і пом'якшення наслідків безробіття за рахунок громадських робіт регіонального масштабу.

Для суспільного географа важливими є **регіональний і локальний** ринки праці, які тісно пов'язані з особливостями впливу територіальних чинників. Серед них виділяються дві їх групи: перша передбачає загальне пожвавлення економічної ситуації та інвестиційної активності, створення умов для динамічного руху капіталу, що сприятиме розвитку нових робочих місць і зростанню потреби в робочій

силі; друга – піднесенню споживчого попиту населення через можливості отримання додаткових доходів.

Регіональний ринок праці – це резерв навичок і людського капіталу, це творче середовище з навчанням та інноваціями включно, це соціальна інфраструктура та комунікації. До речі, дефіцит чи надлишок трудових ресурсів можуть мати структурний характер впливу на господарство регіону.

Сучасне господарство України потребує створення **змішаної регулюючої системи**, яка поєднувала б елементи суто ринкового регулювання з державним. На регіональних ринках праці з динамічною рівновагою між попитом на робочу силу та її пропозицією важливо підтримувати потребу в робочій силі (з боку господарюючих суб'єктів) за умов диверсифікації та перепрофілювання виробництва, освоєння конкурентоспроможної продукції. Активний вплив на ринкову ситуацію слід здійснювати в регіонах з моногалузевим характером виробництва і недостатніми власними ресурсами а також там, де потреба населення в робочих місцях значно перевищує їх наявність.

Вибір конкретних шляхів досягнення збалансованості регіональних ринків праці має цілком визначатися ринковою кон'юнктурою, причинами і формами неузгодженості попиту і пропозиції робочої сили. Можливості збалансованого розвитку регіональних ринків праці значною мірою залежить від комплексності розв'язання нагальних проблем та узгодженості дій на різних рівнях управління.

Нині в сучасних умовах в Україні сформувалось п'ять типів регіональних ринків праці. Найсприятливіший тип ринку праці характерний для м. Києва, Запорізької і Харківської областей. Йому властивий інтенсивний рух робочої сили, достатня пропозиція працевлаштування населення, висока працеємність ринку праці.

Наступний тип ринків праці утворюють причорноморські області та АР Крим з високою орієнтацією працездат-

ного населення на різні форми самостійної зайнятості у сфері як офіційної, так і неофіційної економіки.

Окремий тип ринку праці сформувався в індустріальних областях – Дніпропетровській, Донецькій та Луганській – з досить високо мобільною робочою силою та глибоким кризовим станом усієї сфери прикладання праці через їх високу залежність від економічного стану галузей видобувної та важкої промисловості. Ці області володіють значним компенсаційним потенціалом, спроможним покращити ситуацію у сфері зайнятості населення.

До передостаннього типу слід віднести Вінницьку, Київську, Кіровоградську, Львівську, Сумську, Полтавську, Черкаську та Чернівецьку області, де ознаки депресивності та застійності господарства не чітко простежуються, тут дещо нижчі темпи падіння обсягів промислового виробництва та більш суттєві структурні зміни.

Останній тип має чітко окреслені ознаки працедепресивності як у промисловому, так і в аграрному секторах господарства і цим же формує екстремально складні умови відтворення робочої сили. До нього належать області з низьким індустріальним рівнем розвитку: Волинська, Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька та Чернігівська. Як наслідок для них характерна надзвичайно низька мобільність робочої сили. Це потребує диференційованих заходів щодо подолання такого стану.

Для реалізації державної політики зайнятості населення, професійної орієнтації, підготовки і перепідготовки, працевлаштування та соціальної підтримки тимчасово непрацюючих громадян в Україні створена **державна служба зайнятості,** діяльність якої здійснюється під керівництвом Міністерства праці та соціальної політики.

На державну службу зайнятості покладена розробка **регіональних програм** зайнятості. Їх мета – забезпечення поступового переходу до здійснення активної політики продуктивної зайнятості, запобігання масовому безробіттю. Зміст програми

включає такі розділи: 1) аналіз сучасної ситуації на ринку праці; 2) прогноз розвитку ринку праці; 3) основні завдання і пріоритетні напрями програми; 4) механізм управління програмою.

Управління програмою і контроль за її виконанням покладається на заступника голови держадміністрації, управління праці та соціального захисту населення і регіональні центри зайнятості.

Для обґрунтування управлінських заходів спрямованих на ефективне використання трудових ресурсів регіону, необхідно насамперед передбачити напрямки розвитку регіонального господарства, відповідно до яких мають визначитись попит і пропозиція на ринку праці. Управлінські заходи повинні спрямовуватись на забезпечення відповідності між наявними трудовими ресурсами і робочими місцями. З цією метою розробляються баланси трудових ресурсів і робочих місць.

4. Важливою складовою ринку праці в Україні є міждержавні міграції[21] населення як до Росії, переважно зі східних областей, так і до країн Західної та Центральної Європи – із західних областей.

Взагалі, головними причинами (факторами) міграцій людей є умови (рівні) життя (бідність), війни, голод, репресії, демографічні проблеми, обмежені ресурси, зростаюча урбанізація, відсутність перспектив зайнятості, борги країни, громадянство, етнічний склад, географічне положення, природні умови, наявність об'єктів соціальної інфраструктури, глобалізація тощо.

Відомими дослідниками міграції населення в Україні є О.У. Хомра, М.І. Фащевський, В.О. Джаман, А.І. Доценко, В. Позняк, М.П. Немченко, О.Малиновська, С.О. Западнюк та ін.

[21] Міграція як соціально-економічний та демографічний процес є сукупністю переміщень, що здійснюються людьми між країнами, районами і поселеннями.

Більшість осіб молодого та середнього віку, які виїхали до вище названих країн, не мають наміру повертатися. Тому для України втрачається не тільки найбільш працездатний контингент робочої сили, але й звужується дамографічний потенціал. Нині переважаючими сферами зайнятості емігрантів із України є транспорт і будівництво (для чоловіків), торгівля і послуги (для жінок). При цьому для них не створюються належні умови для продуктивної праці та її оплати, а також соціального захисту; виняток становлять науковці. Проблемою є законодавче вдосконалення міграційної політики в Україні.

Окремою проблемою є стан статистичного обліку і моніторингу мігрантів. Нині Держкомстат України до офіційного обліку мігрантів включає лише зареєстровані особи, нелегальна двостороння міграція та неофіційні поїздки в межах України випадають з поля зору.

Сучасний стан формування ринку праці в Україні відображає загальний стан економіки, де дуже гострим є дисбаланс між попитом і пропозицією робочої сили.

Якщо у 2006 році кількість зареєстрованих незайнятих громадян становила 903,5 тис. осіб, то потреба підприємств досягала лише 187 тис. осіб. Загальне навантаження на одне вакантне робоче місце вже тоді склало 5 осіб, а в Житомирській, Івано-Франківській, Львівській та Чернівецькій областях становило 10–17, а в Рівненській, Тернопільській та Черкаській областях – понад 20 осіб. Безробіття тривало від 6 місяців до більше року.

Причинами такого стану ринку праці були слабкий розвиток промисловості у Західному регіоні і скорочення галузей – у східних. У результаті формуються потоки міждержавних мігрантів. Збільшення попиту на робочу силу на українському ринку праці сприятиме надалі скороченню відтоку економічно активного населення.

Вступ України до СОТ, відкриття внутрішнього ринку для товарів і послуг іноземного виробництва в умовах відсутності

конкретної програми захисту національного товаровиробника може викликати спад виробництва і зростання безробіття, що у підсумку сприятиме зростанню еміграції населення.

Проблема майбутнього ринку землі немає обгрунтованих прогнозів соціально-економічних наслідків його функціонування: можлива нова хвиля безземельних сільських емігрантів як це було у царській Росії. Вже нині з обліку знято декілька десятків сіл за відсутності в них жителів (найбільше у Чернігівській і Кіровоградській областях).

Реалізація в Україні принципу "самостійності" переїзду до іншої держави, приплив і транзит через Україну мігрантів з країн Південно-Східної і Центральної Азії впливатимуть на етнічний склад населення України?! Треба стимулювати зворотні процеси зовнішньої міграції науковців та викладачів з метою створення технополісів і наукових центрів, перш за все українського походження.

Рада національної безпеки і оборони України своєю ухвалою від 29.12.09 р. – "Про стан соціально-демографічної ситуації, охорони здоров'я і ринку праці в Україні" зобов'язала підготувати та внести на розгляд Верховної Ради України "Загальнодержавну програму збереження і розвитку трудового потенціалу України до 2017 р."; внести зміни до Закону України "Про зайнятість населеня" щодо розширення переліку сфер, у яких можуть виконуватися загальнодержавні оплачувані громадські роботи; розробити та затвердити до 01.04.2010 р. за участю Національної академії наук України систему прогнозу трудових ресурсів у державі та регіонах на період до 2020 р.; опрацювати питання щодо вдосконалення механізмів працевлаштування випускників ВНЗ, підготовка яких здійснюється за державним замовленням. Розробити систему державних гарантій щодо надання таким випускникам першого робочого місця та забезпечити реалізацію цих гарантій.

Запитання для самоконтролю:

1. Для чого здійснюється управління трудовими ресурсами та їх зайнятістю?
2. Назвіть головні регіональні чинники раціонального використання трудових ресурсів.
3. Що таке ринок праці та його основні функції?
4. Назвіть основні важелі управління трудовими ресурсами та їх зайнятістю.
5. Для чого створена державна служба зайнятості трудових ресурсів?
6. Яка роль міждержавної міграції у формуванні ринку праці в Україні?

11. ПРОБЛЕМА УПРАВЛІННЯ МІЖГАЛУЗЕВИМ РЕГІОНАЛЬНИМ ВИРОБНИЧО-ІНФРАСТРУКТУРНИМ КОМПЛЕКСОМ

1. Міжгалузеві господарські комплекси – ефективна форма територіальної організації виробництва. 2. Управління виробничо-інфраструктурними комплексами. 3. Управління інвестиційно-будівельним комплексом. 4. Організація управління регіональним індустріальним кластером.

Важливість даної проблеми зумовлена декількома обставинами. Головною серед них є непосильність ринкової економіки вирішувати питання **міжгалузевої та територіальної пропорційності** соціально-економічного та культурно-екологічного розвитку регіону. Свідченням цього є недоліки сучасного стану територіальної організації ряду міжгалузевих комплексів, які в ринкових умовах залишаються ефективною формою територіальної організації виробничої діяльності; вони разом із регіональними класте-

рами повинні "наповнювати" регіон (регіональний господарський комплекс).

По-друге, у суспільній географії є гостра потреба посилення комплексоформуючої ролі об'єктів виробничої інфраструктури як складової виробничо-інфраструктурних комплексів.

По-третє, в контексті теми даної лекції, є необхідність доповнення питання організації функціонування регіональних кластерів.

1. Для практики територіального управління матеріальним виробництвом важливе значення мають методологічні основи міжгалузевих регіональних комплексів. За О.І. Шаблієм, міжгалузевий комплекс – це об'єктивно існуюче явище, яке виступає у формі пов'язаних у певному відношенні галузей (підгалузей, видів діяльності) окремої території. Це складні за структурою і зв'язками об'єкти. Отже, **міжгалузевий комплекс,** є об'єктивно існуючою сукупністю самостійних підприємств, об'єднаних між собою виробничо-технологічними зв'язками; якщо ці зв'язки доповнити інфраструктурними і управлінськими, тоді це будуть сучасні міжгалузеві кластери. Міжгалузеві регіональні комплекси є основою формування суспільно-географічних районів, інтегрованих агломерацій, вузлів і центрів; такі сформовані територіальні поєднання забезпечують максимальний господарський ефект при найменших витратах.

Вони формуються на базі використання мінерально-сировинних, сільськогосподарських, лісових, рибопромислових, трудових та інших ресурсів у вигляді комплексів відповідних типів: промислових, агропромислових, транспортно-економічних, лісогосподарських, туристсько-рекреаційних тощо.

Виділення в адміністративній області міжгалузевих регіональних комплексів потрібно для посилення цільової

спрямованості програм-прогнозів, узгодженості дій усіх учасників виконання комплексного завдання.

До виділення міжгалузевих комплексів використовуються три підходи:

- **цільовий**, який передбачає поєднання галузей господарського комплексу однією програмою і єдиною метою розвитку. Його недолік полягає у непостійності і нестійкості галузевого складу через вузьку спеціалізацію комплексів та різночасову реалізацію господарських цілей;
- **технологічний** передбачає групування галузей, які пов'язані між собою послідовністю переробки і використання вихідного матеріалу та однаковим призначенням виробленої продукції. Він ґрунтується на методах ресурсно- і енерговиробничих циклів, їх виробничих стадій;
- **відтворювальний** поєднує цільову спрямованість і технологічну послідовність переробки сировинних матеріалів. Йому властива відтворювальна цілісність комплексів на всіх стадіях (виробництво, розподіл, обмін, споживання) та об'єднання підприємств і організацій виробничої та невиробничої сфер господарства.

Управління різними міжгалузевими комплексами передбачає: різні структури і рівні пропорційності виробництва; рівні їх розвитку і територіальної концентрації; виробничо-територіальних зв'язків; оптимальних сировинних зон; економічно-виправданих зон збуту і споживання готової продукції; перспектив розвитку і напрямів перспективного використання капітальних вкладень.

Знання структури і типів міжгалузевих комплексів дає змогу скласти **модель районного виробничого комплексу**. За допомогою такої моделі можна врахувати і оцінити ефект територіальної спеціалізації, концентрації, комбіну-

вання та кооперування виробництв різних міжгалузевих комплексів, ефект внутрішньовузлових і внутрішньорайонних зв'язків з огляду на зони сировинних ресурсів і збуту готової продукції, визначити обмеження, зумовлені локальними ресурсами, врахувати суміжні капіталовкладення, визначити економічний ефект від взаємодії суміжних виробництв. Структуру галузей сфери матеріального виробництва і невиробничої сфери дивись на рис. 15.

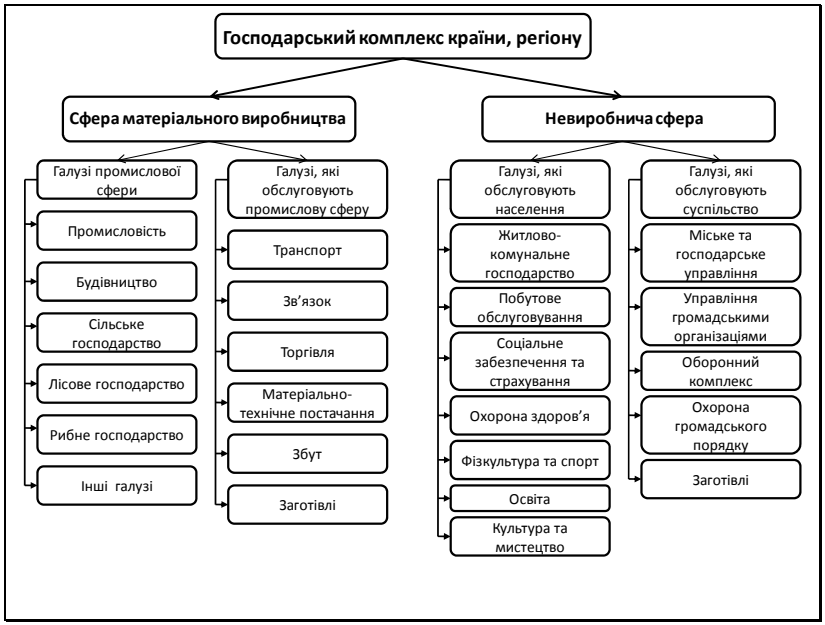

Рис. 15. Структура галузей сфери матеріального виробництва та невиробничої сфери

Аналіз пропорційності виробництв у комплексі виявляє сутність раціональності освоєння території регіону, відповідність спеціалізації комплексу існуючим поєднанням природних і економічних умов. На основі цього аналізу

можна намітити необхідні змін на перспективу і виявити роль кожного з міжгалузевих комплексів у системі географічного поділу праці.

Важливими функціональними складовими міжгалузевих комплексів є регіональні промислові комплекси (системи), переведені на рейки стійкого розвитку за допомогою інноваційної діяльності, впровадження нових технологічних процесів, застосування нових машин і матеріалів, освоєння нових видів продукції, комп'ютерних методів і проведення патентно-ліцензійної роботи. В суспільній географії зусиллями О.В. Гладкого грунтовно розробленою є концепція промислових агломерацій [3], добре вивченими є промислові вузли (Л.М. Корецький) та центри.

Використання міжгалузевих комплексів як об'єктів територіального управління сприяє більш ефективному поєднанню загальногосподарських та регіональних інтересів, більш глибокому науковому обґрунтуванню прогнозів і розробці довгострокової концепції розвитку виробництва регіону.

Програмно-цільовий підхід до регулювання розвитку міжгалузевого регіонального комплексу передбачає визначення системи **цілей, головної мети** і проміжних результатів (кількість галузей спеціалізації, виробництва продукції в заданому обсязі, терміни поставок, пріоритети).

Завдання міжгалузевих комплексів регіону розкриваєтьс ся такими цілями:

- науково-технічними (створення нових машин і устаткування, інновацій та автоматизованих виробничих процесів, якість, надійність та довговічність виробів);
- виробничо-економічними (підвищення рівня спеціалізації та організації виробництва у головних галузях, випуск кінцевої продукції високої якості, поновлення виробничих фондів);
- соціальними (виявлення резервів соціально-економічного розвитку трудових колективів у межах комплексів та регіонів).

Реалізація соціальних цілей у повному обсязі можлива на загальногосподарському та регіональному рівнях;

- природно-екологічними (раціональне природокористування та відтворення природних ресурсів на основі ресурсозберігаючої стратегії);
- організаційно-управлінськими (заходи з розробки високоефективної організаційно-економічної структури, з перебудови існуючих організаційних форм і методів управління розвитком регіональних підсистем).

На основі цих цільових установок розробляють **виробничі програми** міжгалузевих регіональних комплексів (завдання, строки їх використання та виконавців). Для забезпечення збалансованості комплексів необхідно:

- визначити об'єми виробництва кінцевої продукції з урахуванням потреб держави;
- визначити пріоритети і міжгалузеві пропорції розвитку;
- узгодити розвиток і розміщення в регіоні відповідних виробничих потужностей;
- збалансувати ланки суспільного виробництва в межах міжгалузевого регіонального комплексу;
- обґрунтувати потреби комплексу в ресурсах і послугах, що надаються допоміжними виробництвами і підрозділами, які не входять до складу міжгалузевого регіонального комплексу;
- визначити обсяг капітальних вкладень, збалансований з будівельною базою.

Основним завданням управління будь-яким типом міжгалузевого комплексу є розробка **спеціалізованих виробництв** при мінімальних сукупних витратах на обслуговування виробництва і транспортування готової продукції з дотриманням природоохоронних вимог. Виконання цього

завдання вимагає ув'язування масштабів спеціалізованих виробництв з ресурсною базою та суміжними підрозділами, розробки балансів продукції в межах міжгалузевого комплексу, забезпечення його матеріально-технічними засобами з метою встановлення раціональних зв'язків між постачальниками продукції та її споживачами як у середині комплексу, так і в межах регіону.

2. Ефективний розвиток міжгалузевого комплексу регіону можливий тоді, коли високому рівню концентрації і спеціалізації основного виробництва відповідає такий же рівень концентрації і спеціалізації підрозділів, які забезпечують загальні умови господарської діяльності, які є **об'єктами виробничої інфраструктури**. Виробнича інфраструктура – це сукупність організаційно відокремлених об'єктів, які забезпечують матеріальне виробництво послугами з спеціалізації технологічних процесів, обміну результатами діяльності між підприємствами, сприяють підвищенню його ефективності.

До виробничої інфраструктури відносяться об'єкти енергетичного господарства, транспорту і зв'язку, водозабезпечення, складського господарства, ремонтно-будівельного комплексу, інформаційної служби.

Орієнтація та інтенсифікація виробництва вимагає комплексного підходу до регулювання розвитку виробничої інфраструктури в регіоні, тобто формування **виробничо-інфраструктурних комплексів**. Собівартість експлуатації об'єктів виробничої інфраструктури при відомчому її управлінні в 1,5–2 рази вища, ніж при територіально-міжгалузевому.

Регіональні органи управління повинні забезпечити: а) випереджаючі темпи нарощування мережі інфраструктурних об'єктів щодо галузей основного виробництва та оптимізацію міжгалузевих регіональних пропорцій; б) раціональне розміщення інфраструктурних об'єктів та поліп-

шення внутрірегіональних зв'язків; в) ефективне функціонування об'єктів виробничої інфраструктури.

Головними **методами** управління виробничою інфраструктурою є технолого-економічні. Вони застосовуються при складанні районних планувань, генеральних планів, схем розвитку і розміщення продуктивних сил і реалізуються за допомогою цільових програм розвитку окремих галузей і виробництв та програм соціально-економічного розвитку регіонів. Узагальнюючими **показниками** в них є обсяги капіталовкладень, основні фонди, виробничі потужності, мережа підприємств. Вони використовуються для обґрунтування пропорцій між розвитком основних та інфраструктурних галузей регіону і визначення параметрів розвитку останніх відповідно до завдань регіоналізації структурної політики.

Об'єкти **енергетичної** інфраструктури є невід'ємною частиною господарського комплексу територій, вони здійснюють виробництво, розподіл і ефективне використання паливно-енергетичних ресурсів території. До неї належать об'єкти і споруди електро-, тепло- і газопостачання а також проектні, монтажні, пусконаладжувальні, ізоляційні, ремонтні і збутові підприємства. У результаті їх експлуатації забезпечуються потреби господарства у певних видах енергії.

Відомче регулювання енергетичної інфраструктури не повною мірою враховує функціональне призначення енергетичної діяльності. Підвищити її ефективність можна при регіональному підході в процесі регулювання і управління.

З метою удосконалення оптимального співвідношення між попитом і пропозицією на регіональному паливно-енергетичному ринку складається паливно-енергетичний баланс регіону, що включає відповідні матеріальні баланси (енергії, вугілля, нафтопродуктів тощо). Потреби в окремих видах паливно-енергетичних ресурсах визначається методами: нормативним, експертних оцінок, опитування споживачів та іншими.

Розробка балансів паливно-енергетичних ресурсів використовується для вибору напрямів розвитку продуктивних сил регіону та здійснення структурної перебудови його господарства.

Найефективнішим способом реалізації регіонального підходу є розробка цільової комплексної програми розвитку енергоінфраструктури в країні, основою якої є удосконалена організаційна структура управління з її підрозділами з посилення регіонального підходу.

До складу провідних галузей виробничої інфраструктури відносяться об'єкти і споруди **регіонального транспортного комплексу**: автомобільні, залізничні та водні шляхи, авіалінії, нафто-, газо- та продуктопроводи, транспортні підприємства, автозаправні станції, ремонтні та інші обслуговуючі підприємства. На їх основі продовжується процес виробництва у сфері обігу, представленого переважно товаро- і пасажироперевезеннями.

Об'єкти транспортної інфраструктури є загальнодержавного, регіонального і місцевого значення.

Управління транспортним комплексом регіону здійснюють центральні (Міністерсво транспорту України) та місцеві органи, діяльність яких спрямовується на перевезення вантажів і пасажирів, розвиток транспортної мережі, на оптимізації транспортних зв'язків у часі і просторі та координацію роботи всіх видів транспорту.

Потреби у перевезенні вантажів можна визначити кількома методами: нормативним, балансовим та прямими розрахунками (на основі заявок підприємств і громадян). Головним показником є обсяг вантажообороту (- обігу) – добуток обсягу вантажних перевезень на відстань, на яку вони здійснюються (в тонно-кілометрах).

Обсяги транспортної роботи, визначені з урахуванням міжрайонних зв'язків, покладаються в основу розміщення транспортної мережі та планування обсягів її будівництва.

Транспортні шляхи одночасно забезпечують перевезення пасажирів у містах і селах, між містами і регіонами.

Відносну забезпеченість території шляхами можна визначити за коефіцієнтом Енгеля (К): $K=L/\sqrt{P*S}$, де L – приведена довжи-

на транспортних шляхах; P – чисельність населення; S – господарськи освоєна територія. Для того, щоб цей показник був більш конкретним, потрібно проаналізувати розміщення продуктивних сил в регіоні, рівень кооперативних зв'язків, обсяг і напрями вантажопотоків, можливості різних видів транспорту.

3. Одним з провідних елементів виробничої інфраструктури кожного регіону є об'єкти **інвестиційно-будівельного комплексу**. Його утворюють підприємства будівельної індустрії та будівельні організації разом з пересувними і стаціонарними установками, базами технічного обслуговування, власним енергетичним, транспортним та складським господарством. З ним пов'язане введення в дію основних фондів у всіх галузях регіонального господарства, тобто зміцнення матеріально-технічної бази країни. Управління об'єктами цього комплексу спрямоване на вирішення таких завдань:

- забезпечення пропорційного розвитку регіонального господарства;
- нарощення потужностей комплексу та їх ефективне використання;
- своєчасне введення в експлуатацію об'єктів капітального будівництва виробничого і невиробничого призначення;
- задоволення потреб економіки регіону в будівельних матеріалах та конструкціях.

Основною формою управління інвестиційно-будівельним комплексом є програмування. Інвестиційна програма соціально-економічного розвитку регіону розробляється місцевою державною адміністрацією (управлінням економіки і капітального будівництва) і передбачає виконання таких показників:

1) загального обсягу капітальних вкладень за рахунок всіх джерел фінансування; 2) обсягів капітальних вкладень на будівництво об'єктів виробничого і невиробничого призначення; 3) завдань з введення в дію об'єктів соціальної сфери; 4) обсягів виробництва місцевих будівельних матеріалів. Потреби в об'єктах соціальної сфери визначаються за принципом додаткової потреби з урахуванням існуючої мережі об'єктів.

Засобами перевірки стану комплексу слугують баланси виробничих потужностей та баланси місцевих будівельних матеріалів.

Розрахунки прогнозних показників середньорічної потужності та коефіцієнти її використання ($К_{в.п.}$) дозволяють визначити можливий обсяг будівельно-монтажних робіт ($О_{б.р}$): $О_{б.р}=ВП_с * К_{в.п.}$, де $ВП_с$ - середньорічна потужність цих робіт.

Складовою регіонального інвестиційно-будівельного комплексу є промисловість місцевих будівельних матеріалів. Для збалансування попиту з пропозицією в будівельних матеріалах на регіональному ринку обласні управління економіки розробляють баланси місцевих будівельних матеріалів за їх окремими видами (цегла, вапно, пісок) та групами (стінові, покрівельні, упоряджувальні та ін.). Спочатку оцінюються можливості забезпечення внутрішніх потреб за рахунок власних джерел, головним із них є виробництво. Потім аналізується стан міжрегіональних зв'язків з продукції будівельної індустрії, можливості його поліпшення з урахуванням економічної ефективності встановлюються розміри завозу і вивозу будівельних матеріалів.

4. Індустріальний кластер[22] не є статутним об'єднанням, функціонує на договірних засадах з метою науково-технічного та виробничо-торговельного розвитку, здійснення учасниками спільної діяльності на основі добровільної координації з питань управлінських рішень інвестиційної, фінансової, зовнішньоекономічної діяльності учасників, його склад та систему зв'язків див. на рис. 19.

Головним завданням індустріального кластера є об'єднання його членів з метою захисту та представлення їх інтересів у відносинах з державою, міжнародними не-

[22] Концепція організації і управління індустріальним кластером сформульована В.І. Захарченком [10, с. 263–291].

державними організаціями, діловими колами України та інших держав через відповідні структури.

Предметом діяльності кластера є:

- виробництво та реалізація продукції (робіт, послуг) в рамках спільної діяльності
- організація виробничого, комерційного, консультаційного, інформаційного, технічного обслуговування його учасників;

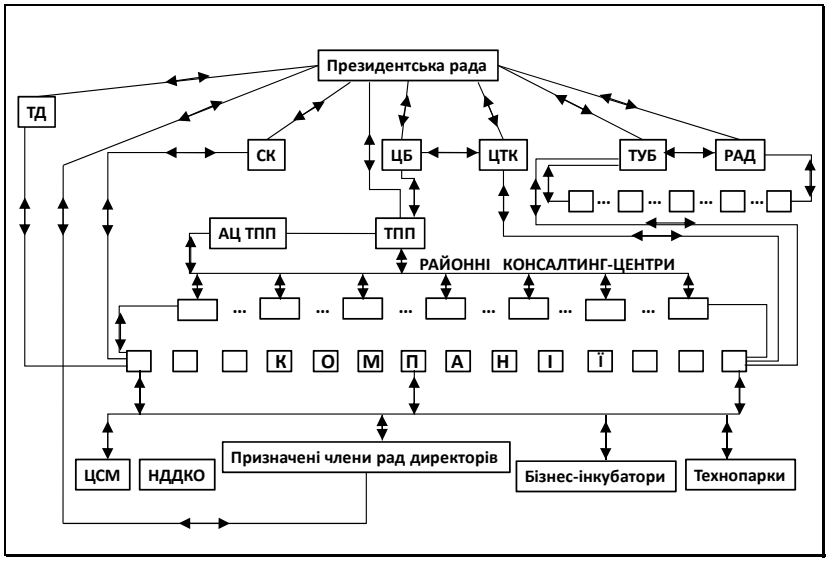

Рис. 16. Схема регіонального індустріального кластера "Науковий виробничо-торговельний альянс":
ЦБ – центральний банк; ЦТК – центральна торговельна компанія; СК – страхова компанія; ТУБ – товарна універсальна біржа; РАД – районні агроторгові доми; ТД – торговий дім; ТПП – торгово-промислова палата; АЦ ТПП – аналітичний центр торгово-промислової палати; ЦСМ – центр стандартизації і метрології; НДДКО – науково-дослідні і дослідно-конструкторські організації (за В.І. Захарченком).

- здійснення інвестиційної діяльності і проведення маркетингових досліджень кон'юнктури ринку, рекламної роботи;

- проведення наукових досліджень та організація постачання і збуту;
- координація діяльності учасників та пошук потенційних партнерів на території України та за її межами.

Органами координації діяльності кластера є президентська рада та призначені члени рад директорів , які складаються з керівників підприємств-учасників.

Промислові та інші підприємства кластера (компанії) здійснюють:

- виробництво значних обсягів товарів і послуг високої якості та широкого асортименту;
- впровадження базисних інновацій, залучення інвестицій з різних джерел;
- кооперацію і співпрацю з іншими підприємствами та організаціями з метою збагачення ідеями, знаннями, досвідом, передачі ноу-хау тощо;
- перехід на новітні системи менеджменту та маркетингу, продуктивності праці та ефективності виробництва;
- впровадження торгових знаків та міжнародних стандартів;
- участь у промислових виставках, ярмарках тощо.

Центральний банк кластера надає компаніям короткострокові (до 1 року), середньострокові (1-3 роки) та довгострокові (понад три роки) кредити.

Центральна торговельна компанія координує діяльність групи компаній з усіх аспектів торгівлі.

Товарна універсальна біржа надає послуги з укладання біржових угод, виявлення товарних цін, попиту і пропозицій товарів, вивчення, впорядкування і полегшення товарообігу і пов’язаних із ним торговельних операцій.

Торговий дім індустріального кластеру забезпечує високу координацію і налагодження довготермінових виробничо-

торговельних стосунків між учасниками та найбільш ефективного використання сировинних, матеріальних і товарних ресурсів. Районні торгові доми здійснюють купівлю-продаж продукції (товару) відносно невеликими блоками (лотами) товарів.

Центр стандартизації і метрології бере участь у розробці та впроваджені системи якості, підготовці до сертифікації товару з метою просування продукції і послуг на міжнародні ринки.

Торгово-промислова палата сприяє розвитку економічних і торговельних зв'язків регіону із зарубіжними країнами.

Страхова компанія здійснює страхування майна та відповідальності, автострахування у добровільній і обов'язковій формі, сільськогосподарських ризиків, особистого, екологічного та авіастрахування.

З метою забезпечення прибутковості і конкурентоспроможності промислових і сільськогосподарських підприємств регіону розробляються необхідні заходи зі створення агроіндустріальних кластерів, які повинні забезпечити стратегічну реструктуризацію підприємств за допомогою нарад-семінарів з обговорення проблемних питань з підприємствами, комерційними банками, страховими компаніями, товарними біржами з метою їх входження до структур індустріальних кластерів.

У разі згоди зацікавлених структур щодо створення індустріальних кластерів розробляється інформаційна база активів нових агроформувань і фермерських господарств, зокрема їх фінансового і техніко-економічного стану, можливостей розробки моделей (варіантів) нових індустріальних кластерів, відпрацювання організаційно-правових і фінансово-кредитних документів, організації навчання менеджерів, використання прямого фінансового лізингу тощо.

Впровадження цих рекомендацій і заходів можливе лише за умови підтримки на державному рівні і буде ефекти-

вним за умови широкомасштабної підготовки (перепідготовки) кадрів, причетних до вирішення нагальних проблем.

Запитання для самоконтролю:

1. Чому міжгалузеві комплекси і регіональні кластери є головними формами територіальної організації виробництва за ринкових умов?
2. Яка перевага виробничо-інфраструктурних комплексів порівняно з виробничими комплексами?
3. Які Ви знаєте дуже важливі виробничо-інфраструктурні комплекси та їх головні функції?
4. Яку роль відіграє в господарстві країни інвестиційно-будівельний комплекс регіону?
5. Яка роль та організаційна структура індустріального кластера?

12. ПРОБЛЕМА УПРАВЛІННЯ МІЖГАЛУЗЕВИМ РЕГІОНАЛЬНИМ СОЦІАЛЬНО-ІНФРАСТРУКТУРНИМ КОМПЛЕКСОМ

1. Регіональний соціально-інфраструктурний комплекс як об'єкт управління. 2. Управління об'єктами соціально-побутової інфраструктури. 3. Управління об'єктами соціально-духовної інфраструктури.

1. В соціально-орієнтованому суспільстві пріоритетною стає **соціальна діяльність** *як складний комплекс об'єктів, функціонування яких пов'язано із задоволенням особистих потреб в процесі життєдіяльності, інтелектуального та духовного розвитку кожної людини.* Конкретно вона характеризується спеціалізацією, рівнем і якістю життя населення.

В наукових дослідженнях соціальну діяльність називають різними синонімічними термінами – "сферою послуг",

"невиробничою сферою" і "соціальною інфраструктурою". Суть останнього з них полягає в тому, що він головну увагу звертає на **об'єкти** і їх розміщення, які створюють умови для здійснення відповідного соціального **процесу** ("соціальної роботи"). Діалектична змістовна і територіальна єдність (цілісність) цих ознак дає повну інформацію про просторову організацію соціальної діяльності.

Із суспільно-географічних позицій соціальну діяльність на відповідній території доцільно називати регіональним **соціально-інфраструктурним комплексом,** схему функціонування якого див. на рис. 17.

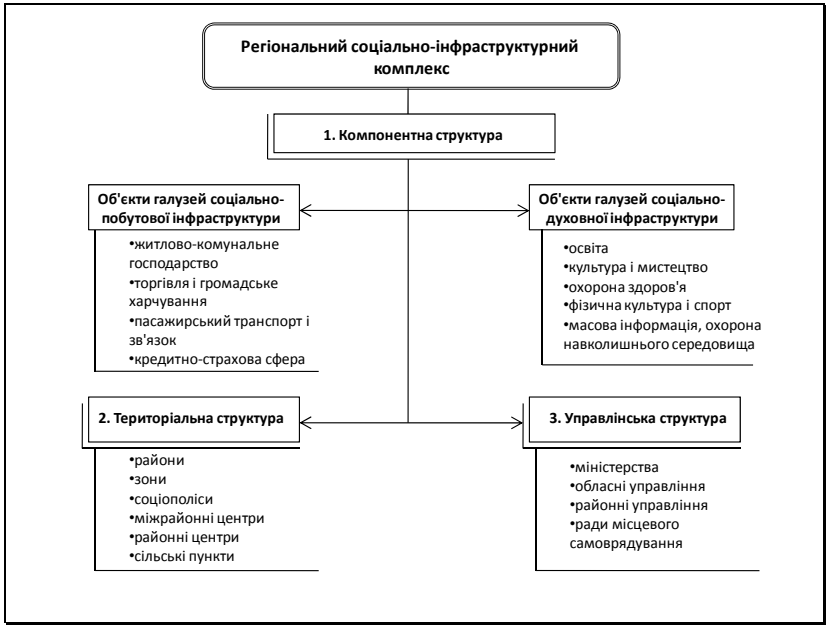

Рис. 17. Функціональна структура регіонального соціально-інфраструктурного комплексу

Його функціональна структура представлена об'єктами соціально-побутової і соціально-духовної сфер, територіальна взаємодія між ними і розселенням населення утворюють елементи територіальної структури, управління якими здійснює ієрархія регіональних державних і місцевих органів.

На основі видів соціальної діяльності формуються рівні та якість життя населення, які характеризують рівень соціального розвитку регіону. **Рівень життя –** складна комплексна соціально-економічна категорія, що виражає ступінь задоволення матеріальних і духовних потреб населення.

Соціальні індикатори рівня життя населення дивись на рис. 18. **Якість життя –** соціально-економічна категорія, що характеризує якісну сторону рівня життя, включає не тільки рівень споживання матеріальних благ та послуг, але й задоволення духовних потреб, здоров'я, умови навколишнього середовища, морально-психологічний клімат та душевний комфорт. За І. Гукаловою "якість життя населення – це категорія, що характеризує умови життєдіяльності та розвитку населення у конкретному середовищі з точки зору його здатності забезпечувати відновлення і збалансований розвиток суспільства" (2008 р.).

Основні складові оцінки якості життя населення і фактори впливу на неї дивись на рис. 19.

Соціальна діяльність має яскраво виражену **територіальну** спрямованість, зумовлену дією ряду регіональних чинників, пов'язаних з обслуговуванням людей, які проживають у поселеннях міського і сільського типу і мають бути забезпечені сприятливими умовами життєдіяльності. Вона активно впливає на відтворення робочої сили, темпи розвитку та ефективність суспільного виробництва. З регіональних позицій розвиток галузей соціальної інфраструктури створює передумови для запобігання необґрунтованій міжрегіональній міграції населення, для розширення сфери праці. Розвиток і раціональне розміщення об'єктів соціальної інфраструктури сприяє зближенню рівнів соціально-економічного розвитку регіонів.

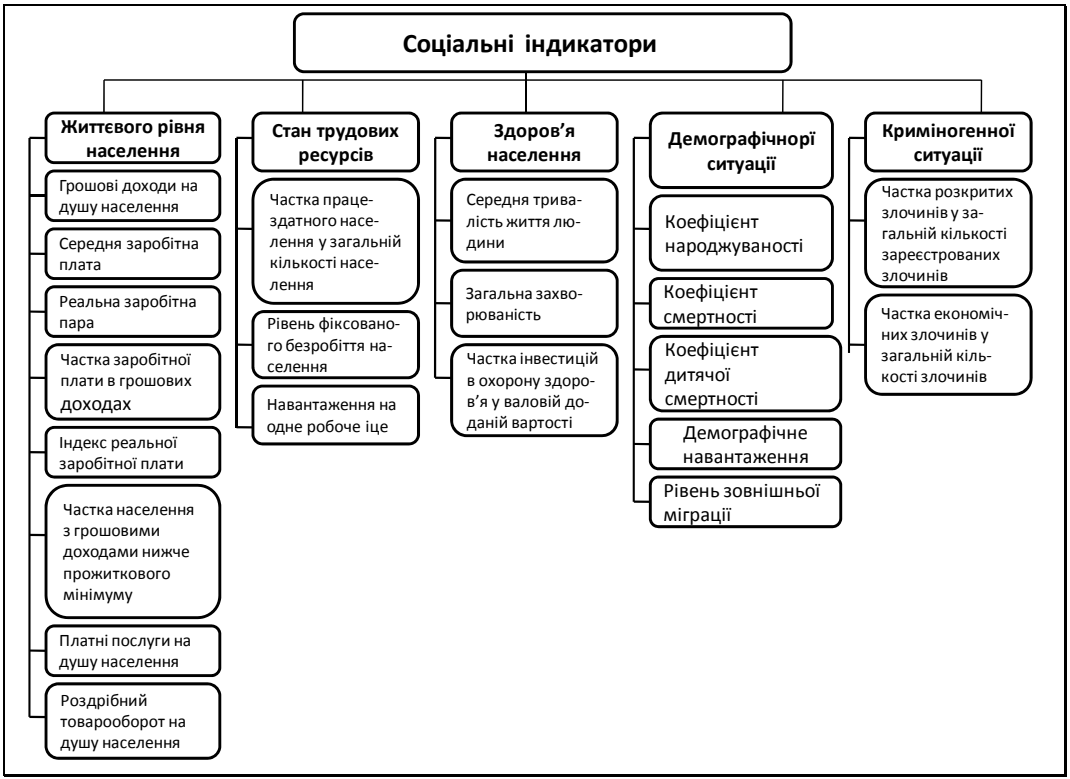

Рис. 18. Класифікація соціальних індикаторів сталого розвитку регіону

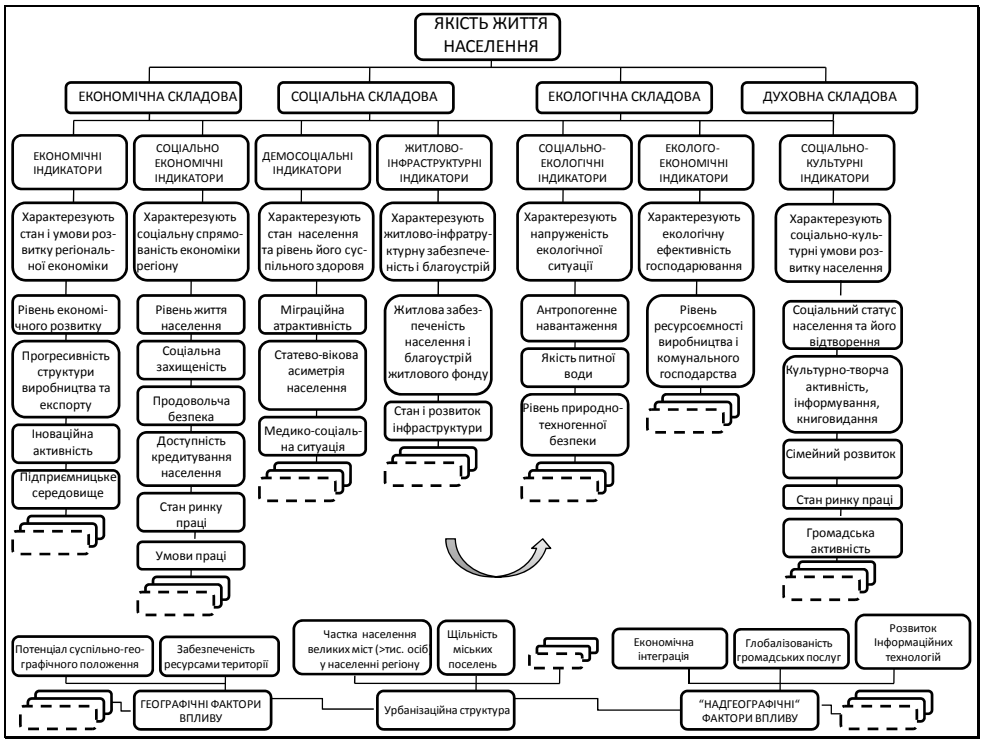

Рис. 19. Основні складові оцінки якості життя населення і фактори впливу на неї (за І.В. Гукаловою)

Аналіз територіальної організації об'єктів соціальної інфраструктури базується на такому узагальненому алгоритмі врахування головних чинників:

- регіональних відмінностей рівнів економічного розвитку;
- чисельності населення та особливостей розселення як міського, так і сільського населення;
- стану об'єктів соціальної інфраструктури (сучасного рівня задоволення потреб);
- відмінностей у рівнях доходів населення окремих регіонів і соціальних груп, а також у структурі платоспроможного попиту населення; всі вони дають змогу визначити **потреби** населення в різних благах з урахуванням територіальних особливостей формування умов його відтворення. Можливими елементами територіальної структури соціально-інфраструктурної діяльності є райони, зони, соціополіси (вузлове утворення), міжрайонні і районні центри та сільські пункти.

Порівняння нормативних і фактичних даних визначають рівень задоволення потреб населення регіону, а також розроблення заходів з **управління** подальшим розвитком соціальної сфери. Серед основних завдань соціальної політики є координація діяльності об'єктів соціальної інфраструктури загальнодержавного, регіонального та місцевого значення.

Управління соціальною сферою країни здійснюється загальнодержавними органами (міністерствами і відомствами), місцевою державною адміністрацією та органами місцевого самоврядування відповідно до форм власності та підпорядкування об'єктів. Але основний обсяг управлінської діяльності припадає на обласні та районні адміністрації і виконується апаратом їх галузевих управлінь та відділів. Невдовзі будуть створені територіальні центри соціального обслуговування.

Провідною формою управління соціально-інфраструктурним комплексом є **програмування**. Програми кожної галузі містять систему завдань, зміст яких визначають численні натуральні та

вартісні показники: а) з розширення мережі об'єктів і обсягів відповідних послуг; б) з обсягів роздрібного товарообігу, побутового обслуговування населення, кількості учнів у навчальних закладах і місць у школах, лікарнях, інтернатах та інші. Зіставлення їх із середніми по країнах та сусідніх регіонах обсягами дає змогу визначити рівень, напрями і пріоритети розвитку місцевої соціальної сфери. При цьому слід мати на увазі особливість соціально-інфраструктурних закладів, які в умовах здійснення ринкових умов, майже завжди потерпають, бо за ринкових умов головним чинником поглиблення соціальної диференціації (нерівності) є капітал у різній формі.

До соціальних індикаторів сталого розвитку регіону належать: 1) життєвий рівень населення; 2) стан трудових ресурсів; 3) здоров'я населення; 4) демографічна ситуація; 5) криміногенна ситуація.

Обов'язковою ланкою місцевої соціальної інфраструктури є об'єкти **житлово-комунального господарства** (ЖКГ), що забезпечують зростаючі потреби населення у житловій площі, комунальних послугах та послугах різних установ. Підгалузями житлового господарства є житлове будівництво й експлуатація житлового фонду. Метою управління ЖКГ є досягнення оптимальних міжгалузевих пропорцій, підвищення рівня та якості обслуговування споживачів з урахуванням санітарно-гігієнічних норм, узгодження показників розвитку мережі окремих галузей ЖКГ зі схемами розвитку і розміщення продуктивних сил, генеральними планами розвитку міст, районними плануваннями та іншими прогнозними документами.

Основною формою управління ЖКГ є програмування із застосуванням економічних методів нормування і балансування, за допомогою яких визначаються показники обсягів послуг та завдання розвитку мережі об'єктів.

Порівнянням потреби в житловому фонді з його наявністю і вибуттям встановлюють необхідний приріст житлової

площі ($П_ж$) за формулою $П_ж=Н×Ч-(П_н+В_ж)$, де Н – норматив житлової площі на одного мешканця, $м^2$/чол.; Ч – перспективна чисельність населення, тис.чол.; $П_н$ – наявність житлової площі, тис.$м^2$; $В_ж$ – вибуття житлової площі від зносу і старості у прогнозному періоді, тис.$м^2$.

Показником, що визначає рівень розвитку житлового господарства є середній рівень забезпеченості одного мешканця загальною площею житлового фонду ($З_ж$), який розраховується за формулою: $З_ж = \frac{П_{зж}}{Ч_м}$, де $П_{зж}$ – загальна площа житлового фонду, $Ч_м$ – чисельність мешканців. При встановлені нормативу можливого забезпечення житловою площею необхідно орієнтуватись на санітарно-гігієнічну норму 21 $м^2$ на одну особу.

Обсяги капіталовкладень на будівництво житла розраховують згідно кошторисної вартості одного $м^2$ загальної площі на період складання прогнозу.

Експлуатацію житлового фонду здійснюють житлово-експлуатаційні відділи місцевої держадміністрації та їх контори.

В організації житлового середовища важливе значення має інженерне забезпечення (водо-, тепло-, газо- і електропостачання) та слабкострумні мережі (телефон, радіотрансляція). Виробничу діяльність водопроводу характеризує показник подачі води у мережу. Їх розрахунки мають спиратись на граничні нормативи водоспоживання у "пікові" години. Обсягам водопостачання має відповідати виробнича потужність каналізаційного господарства.

Одну із складових комунального господарства утворюють енергетичні підприємства і споруди, теплові і газові мережі, електростанції та інші. Енергетичне господарство належить до пріоритетних галузей, розвиток яких передує житловому будівництву і зумовлює його темпи. Тому, при встановленні завдань з нарощування потужностей, регіона-

льні органи управління орієнтуються на генплани розвитку міст, районні планування та інші прогнози.

Важливим елементом благоустрою навколишнього середовища є озеленення.

У задоволенні потреб та поліпшенні матеріальних умов життя населення особливу роль відіграють **торгівля й побутове обслуговування**.

Відомо, що добробут населення значною мірою залежить від рівня задоволення його попиту на споживчі товари культурно-побутового призначення і господарського вжитку. Задовольняти попит на ці товари повинна торгівля, яка виконує роль посередника між матеріальним виробництвом і споживанням. Регулююча роль ринку товарів за ринкових умов ще більше зросла. Регіональні органи управління повинні створювати умови для досягнення його збалансованості. З цією метою виникає необхідність **моніторингу** споживчого ринку, який включає такі основні показники: загальний попит населення, в т.ч. на основні товари; послуги в натуральному вимірі; вартісна їх оцінка; пропозиції по основних товарах на внутрішньому ринку регіонів у натуральному вимірі; кількісна оцінка асортименту з основних товарів у роздрібній торгівлі. Для прогнозування цих показників використовуються баланси грошових доходів і витрат населення, інформація про виробництво товарів, про їх завезення і вивіз, дані вибіркових статистичних обстежень руху товарів і попиту населення на окремі товари і послуги.

Стан регіонального споживчого ринку характеризує відповідність грошової й товарної мас. Для її визначення складається загальний баланс попиту населення і пропозиції товарів і послуг.

Попит населення області на окремі товари визначається за результатами вибіркових обстежень та висновками керівників підприємств торгівлі при їх опитуванні. Перелік

товарів для опитування включає приблизно 20–25 найменувань їх продовольчої й непродовольчої групи.

Попит населення в товарах і послугах залежить від сукупності економічних і соціальних чинників, серед них важливими є: а) динаміка економічного розвитку регіону; б) особливості умов життєдіяльності населення; в) розмір заробітної платні та інших грошових доходів населення; г) галузева і соціальна структура населення; д) міграційні процеси.

Завдання розвитку роздрібної торговельної мережі розробляють виходячи з фактичної торгової площі на 1000 жителів. За темпами зростання товарообігу і розвитку матеріально-технічної бази торгівлі розраховують чисельність працівників торгівлі на перспективу.

Товарообіг **громадського харчування** на всіх підприємствах торгівлі прогнозують за окремим показником і вводять його складовою частиною до загального обсягу роздрібного товарообороту. Перспективний розвиток його мережі складається із аналізу фактичного її стану і доповнюється аналізом окремих типів підприємств. Але забезпеченість населення послугами підприємств громадського харчування окремих регіонів неоднакова. Для їх визначення слід врахувати місцезнаходження регіону, контингент його жителів, наявність промислових підприємств, навчальних закладів тощо. При розробці завдань розвитку громадського харчування на перспективу треба передбачити джерела фінансування капітальних вкладень на ці цілі.

Належне **побутове обслуговування** населення сприяє економії суспільної праці, витрат, раціональному використанню вільного часу, зближенню рівнів життя міських і сільських жителів. Побутові послуги охоплюють сотні видів діяльності: всі види ремонту, хімчистку і фарбування, послуги фотолабораторій, пралень, лазень і душових, перукарень, транспортних і ритуальних служб

тощо. Отже послуги за змістом бувають виробничими і невиробничими.

Прогноз побутового обслуговування здійснюється у такій послідовності: а) визначають досягнутий рівень; б) обґрунтовують потреби в розрахунку на одного жителя по видах послуг у розрізі міста і села; в) можливий приріст чисельності населення; г) рівень грошових доходів; д) встановлюють попит і ступінь його задоволення; е) стан і розвиток матеріально-технічної бази (мережі підприємств, майстерень, приймальних пунктів).

Головним методом дослідження є нормативний, тобто норми споживання; їх розраховують на нетривалий період (до 5 років). Потрібний обсяг реалізації платних послуг ($ОП_n$) розраховується за формулою: $ОП_n = \sum_{i=1}^{n} (Н_i \times Ч_н)$, $Н_i$ – норматив платних послуг на душу населення і-ої галузі сфери обслуговування, $Ч_н$ – численність населення.

Якість обслуговування характеризує відношення кількості видів потрібних населенню послуг до числа видів послуг, що надаються діючою мережею об'єктів.

Пасажирські перевезення – це щоденні послуги населення, вони в межах регіону поділяються на внутрішньоміські, сільські і міжрайонні. Для визначення перспектив пасажирського транспорту регіону слід застосувати такі показники: а) кількість перевезених пасажирів різними видами транспорту; б) середню відстань перевезень одного пасажира окремим видом транспорту; в) довжину автомобільних доріг, в т.ч. з твердим покриттям; г) будівництво нових автомобільних доріг, їх реконструкція; д) обсяг капітальних вкладень на будівництво і реконструкцію доріг; е) площу території і протяжність транспортних шляхів на 100 км^2.

Обсяг пасажирських перевезень всіма видами транспорту (Q) визначають за формулою: Q=Н×В, де Н – чисельність населення регіону, В – транспортна рухомість населення (кількість поїздок на одного жителя на рік).

Обсяг перевезень пасажирів у місті, районі та області на перспективу визначають з врахуванням розвитку нових і

діючих промислових центрів, населених пунктів, а всередині їх – створення нових підприємств, наукових, навчальних і оздоровчих закладів. У містах періодично досліджують пасажиропотоки по періодах доби, днях тижня, місяцях року, напрямах; вони використовуються для удосконалення схеми маршрутів автобусів, тролейбусів та метро.

Прогнозування розвитку **засобів зв'язку** пов'язане з розробкою показників приросту кількості відділень зв'язку, телефонних станцій, телефонів-автоматів, абонентів телефонного зв'язку, трансляційних радіоточок, довжини телефонних міжміських ліній, потужності міських та сільських телефонних станцій тощо. Новим ефективним видом зв'язку є мобільний телефон.

Обсяг окремих видів послуг зв'язку на перспективу визначають нормативним методом у розрахунку на одного жителя.

В ринкових умовах новими видами обслуговування населення є кредитування та страхування.

3. Інфраструктурні об'єкти **соціально-духовного** призначення є сукупністю закладів освіти, культури, охорони здоров'я, масової інформації, фізичної культури і спорту та охорони навколишнього середовища [22].

Головним завданням управління системою освіти, культурних та інших закладів регіонів є:

- створення умов для всебічного освітньо-культурного та фізичного розвитку всіх членів суспільства;
- прогнозування розвитку закладів освіти, культури, охорони здоров'я відповідно до потреб громадян;
- комплектування цих закладів педагогічними та іншими кадрами.

Основним засобом реалізації вказаних завдань є галузеві програми розвитку освіти, культури, охорони здоров'я, фізичної культури і спорту – складові частини програми економічного і соціального розвитку регіонів.

Центральне місце в **освітній сфері** займає загальна середня освіта, а також професійно-технічні та вищі навчальні заклади I-II рівня акредитації.

Галузева освітня програма має передбачити повне задоволення потреб населення в дошкільних закладах. Кількість дітей дошкільного віку визначається за даними перепису населення та демографічними розрахунками.

При регулюванні мережі загальноосвітніх шкіл основним показником є контингент учнів по типах шкіл і класах. На його основі визначають кількість необхідних класних кімнат ($К_к$) за формулою: $K_к = \frac{Ч_у}{Н_к К_з}$, де $Ч_у$ – чисельність учнів; $Н_к$ – наповненість класу; $К_З$ – коефіцієнт змінності роботи школи (відношення загальної кількості учнів до кількості їх у найбільшій зміні). Під час розрахунку кількості учнівських місць орієнтуються на норму учнівської площі на одного учня 1,25 м^2.

Потреби в забезпеченні педагогічними кадрами визначають за контингентом учнів окремо по групах класів. Для 5–11 класів необхідну кількість педагогів ($Ч_п$) визначають за формулою: $Ч_п = \frac{КС_к}{С_в}$, де К – кількість класів на прогнозний період; $С_к$ – кількість педагогічних ставок на один клас; $С_в$ – кількість педагогічних ставок на одного вчителя.

Прогнози розвитку мережі культурних закладів розробляються на основі нормативів забезпечення потреб населення та фінансових можливостей органів влади.

Регулювання розвитку і розміщення закладів культури здійснюють з урахуванням особливостей розселення населення та умов кожного регіону. Основними ланками в прогнозуванні розвитку культури є адміністративний район, місто. В сучасних умовах фінансування культури здійснюється за залишковим принципом.

Державні і місцеві органи управління повинні створити необхідні умови для **охорони здоров'я**, медичної допомоги та медичного страхування. Забезпечення населення регіону

стаціонарною медичною допомогою оцінюється кількістю лікарняних ліжок, що мають усі лікувальні заклади незалежно від їх відомчої підпорядкованості та форми власності у розрахунку на тисячу жителів.

Потребу конкретного регіону в середньорічних лікарняних ліжках ($Л_л$) розраховують за формулою: $Л_л = \frac{Н * Г * П}{Д * 100}$, де Н – чисельність населення; Г – процент шпиталізації населення; П – середня кількість днів перебування хворого в лікарні; Д – тривалість використання ліжка протягом року, днів.

Забезпеченість лікарняними ліжками ($З_л$) з розрахунку на тисячу чоловік визначають за формулою: $З_л = \frac{Л_л * 100}{Н}$. Кількості ліжок має відповідати робоча площа лікарняних корпусів. Вона розраховується як добуток нормативів цієї площі на одне ліжко (у розрізі медичних спеціальностей) на нормативно визначену кількість ліжок.

Обґрунтовуючи будівництво і розширення лікарень районного центру і міста обласного підпорядкування, враховують необхідність лікування в них сільського населення.

Потужність амбулаторно-поліклінічних та лікувально-профілактичних закладів установлюють відповідно на основі нормативів кількості відвідувань поліклінік одним жителем за рік та мережею санаторіїв, водолікарень, курортних закладів, будинків відпочинку, пансіонатів і туристичних закладів.

Прогноз розвитку закладів **фізичної культури і спорту** передбачає кількість спортивних споруд та їх пропускну спроможність. При визначенні цих показників використовуються диференційовані по регіонах нормативи та враховуються можливості одержання коштів за рахунок усіх джерел фінансування. При цьому доцільно приділити увагу насамперед будівництву споруд для занять масовими видами спорту, спортивних комплексів у містах і спортмайданчиків у більшості сільських населених пунктів.

Запитання для самоконтролю:

1. Яку Ви знаєте суспільно-географічну форму функціонування соціальної діяльності?
2. У чому полягають особливості територіальної організації об'єктів соціальної інфраструктури?
3. Назвіть основні елементи територіальної структури соціально-інфраструктурної діяльності.
4. Назвіть об'єкти галузей соціально-побутової інфраструктури.
5. Які Ви знаєте об'єкти галузей соціально-духовної інфраструктури?
6. Які Ви знаєте органи управління соціально-інфраструктурною діяльністю?

13. ПРОБЛЕМА УПРАВЛІННЯ МІСТОМ

1. Місто як об'єкт управління. 2. Економіко-географічна оцінка території міста. 3. Формування структури міського господарства. 4. Державні засоби управління містом. 5. Про територіальну організацію влади у великих містах.

Місто є цілісною динамічною просторовою соціально-економічною системою, ключовим елементом територіального поділу та інтеграції праці, місцем життєдіяльності більшої частини населення країни, складовою адміністративно-територіального устрою. *Місто – населений пункт, жителі якого зайняті головним чином у промисловості, торгівлі, на транспорті, в навчальних закладах, адміністративних установах.*

Міста відіграють визначальну роль у поступальному соціально-економічному розвитку держави, зокрема в удосконаленні техніки і технології, підвищенні ефективності матеріально-технічної бази людської діяльності; зростанні професій-

ного і кваліфікаційного рівня працівників; посиленні участі держави в розвитку зовнішньоекономічних зв'язків; у формуванні повноцінної сфери обігу й фінансово-кредитної системи; створенні умов для духовного і творчого розвитку людей. Міста-мільйонники та крупні міста за ринкових умов, як правило стають "полюсами" зростання.

Одночасно розвиток міста як процес потребує державного управління (регулювання), яке повинно забезпечити ефективне його функціонування та реалізацію концепції містобудування.

Структуру кожного міста складає населення, містоутворюючі галузі, містообслуговуюча сфера, територіально-планувальна організація та навколишнє середовище (рис.23).

- забезпечення населення соціальними послугами;
- забезпечення зайнятості населення, створення біржі праці, центрів зайнятості та громадських робіт;

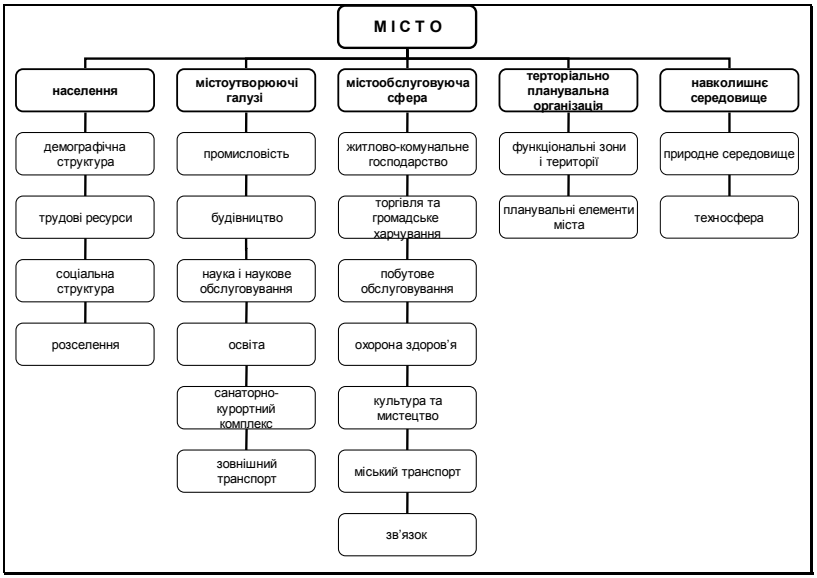

Рис. 20. Функціональна структура міста як системи

У місті виділяють такі регіональні підсистеми:

- демографічну, що включає населення міста, для якого місто є середовищем проживання;
- містоутворюючу базу, яка визначає функції міста в суспільному поділі праці: промисловість, будівництво, наука, підготовка кадрів з вищою та середньою освітою, санаторно-курортні, оздоровчі установи, туризм тощо;
- містообслуговуючу, що включає об'єкти, які виконують різні функції міської території (житлові, виробничі, комунальні зони), об'єднані системою загальноміських транспортних і інженерних комунікацій;
- територіально-планувальну організацію – виділення виробничих, торговельних та інших зон і територій та планувальних елементів міста; ресурсно-екологічну (навколишнє середовище), що характеризується показниками використання території міста, водних джерел, повітряного басейну, рослинного покриву.

Взаємодія цих підсистем на території міста формує його комплексно-пропорційний економічний і соціальний розвиток, яким керують міські органи влади. Вони відтворюють і раціонально використовують регіональні ресурси і підтримують рівновагу між соціальною, економічною і природною підсистемами за допомогою економічних важелів – нормативів, податків, замовлень, пільг, стимулів, на основі обґрунтованої стратегії цього розвитку.

Конкретними завданнями органів міської влади є:

- раціональне використання міської території за допомогою планування;
- інженерне облаштування території міста і розвиток загальноміської інфраструктури;
- створення фінансової бази міста (бюджету, позабюджетних фондів, інвестицій тощо);
- забезпечення безпеки і прав громадян міста;
- удосконалення територіальної організації людської діяльності та поліпшення архітектурного вигляду міста;

- збереження природного середовища та його раціональне використання;
- збереження і відновлення пам'яток матеріальної і духовної культури.

Ранг міста встановлюється при класифікації за однією чи кількома ознаками: адміністративним статусом, чисельністю та демографічною структурою населення, народногосподарським профілем, наявністю та перспективами зміни виробничого потенціалу, регіональним положенням тощо.

За адміністративним статусом в Україні виділяються міста республіканського, обласного і районного підпорядкування. До міст республіканського підпорядкування відносяться Київ і Севастополь. Містами обласного підпорядкування є обласні центри, а також міста з чисельністю населення понад 50 тисяч осіб, а міста районного підпорядкування – не менше 10 тисяч жителів.

В умовах реформування економіки загострюється проблема поєднання інтересів територіальних громад міста та бізнесових інтересів. Узгодження цих інтересів сприяло б досягненню так званого агломераційного ефекту. Якщо його немає, то спостерігається відтік виробництва та населення з великих міст в інші міста даної агломерації або взагалі за її межі.

У залежності від регіонального положення те чи інше місто може бути віднесене до таких груп: самостійний регіон, частина агломерації, міста-супутники.

У містах першої групи всі процеси життєдіяльності замкнені, тобто звернені на самовідтворення міста як системи, управління якою здійснюється автономно. Міста другої групи характеризуються лише частиною процесів, притаманних містам першої групи, і потребують у своєму розвитку узгодженості управлінських рішень на рівні всієї агломерації. До міст третьої групи відносяться ті, більшість процесів життєзабезпечення яких залежать від основного міста.

З позицій розвитку і розміщення продуктивних сил слід розрізняти перспективні, стабільні та "затухаючі" міста; можливості останніх будуть вичерпані протягом останніх 10–15 років. Слід також дотримуватись чіткої типізації міст за людністю: мільйонники, крупні, великі, середні, малі, містечка, селища міського типу.

2. Матеріально-технічною базою функціонування кожного міста є його територія, представлена як земельною площею, так і її функціонально-планувальною структурою об'єктів соціально-виробничої діяльності та інфраструктури. За ринкових умов земельні ділянки міста стали дорогим товаром. Проблема оцінки вартості міської території вивчалась економіко-географами – А.О. Ткачовим, О.І. Драпіковським та Ю.М. Палехою; економіко-географічна концепція останнього викладена у його монографії та в ряді інших публікацій, зокрема в авторефераті докторської дисертації [29]. Ця концепція опрацьована на основі застосування теорії диференційної міської ренти до оцінки вартості території міста.

Розміщення будь-якого підприємства містоутворюючої та містообслуговуючої сфер визначається можливістю одержати додатковий прибуток від використання переваг географічного положення, а також кращого інфраструктурного облаштування земельної ділянки з урахуванням впливу інших чинників (загальноекономічної ситуації, кон'юнктури ринку, фінансово-інвестиційного стану). Земля в місті розглядається не як засіб (ресурс) виробництва, а як просторовий базис забезпечення життєдіяльності населення. Таким чином, диференційна міська земельна рента формується під впливом двох головних факторів: 1) вигідності місцезнаходження, включаючи природну основу (географічна складова) з урахуванням його специфіки на загальнодержавному, внутрішньоміському та локальному рівнях та 2) рівня облаштування території (соціально-виробничо-інфраструктурна складова).

Вартість території міста визначається рентним доходом (земельною рентою), точніше диференційною земельною рентою. Вартість є основою для визначення ціни на окрему земельну ділянку. Залежно від цілей оцінювання вартість і ціна можуть відрізнятись в процесі оцінювання – ринкового, ліквідаційного, страхового, інвестиційного та іншого. На відміну від зарубіжної теорії, де головними є ринкові економічні фактори, Ю.М.Палеха ширше використав економіко-географічні показники розвитку окремих регіонів. До речі, за кордоном земельну ділянку розглядають як невід'ємну частину цілісного майнового комплексу, тобто оцінюють разом з будівлями, спорудами, що розташовані на ній.

На сьогодні в Україні необхідно мати методики нормативної та експертної оцінки земель населених пунктів, перш за все міських поселень.

Нормативна оцінка міської території виконує виключно фіскальні функції й спрямована на визначення розмірів податку за землю. **Експертну** (ринкову) оцінку застосовують при здійсненні купівлі-продажу, застави чи успадкування землі.

Загальний економіко-географічний підхід при оцінці вартості території міських населених пунктів полягає у врахуванні відмінностей у цінності географічного положення, природно-ресурсного та демографічного потенціалів та рівнів урбанізації і соціально-економічного розвитку, стану довкілля, функціонально-планувальної структури, рівня розвитку інженерно-транспортної інфраструктури, які разом називають **цінністю території.**

Окремої уваги заслуговує оцінка економіко-географічного положення території, як найважливішого чинника її вартісної оцінки через розміщення населених пунктів у вигідних місцевостях – курортних, прикордонних, центральних тощо. Вплив усіх факторів на географічну ренту можна показати через комплексну типізацію міських населених пунктів.

Цінність території є основою її вартості, а вартість виражається у грошовій оцінці окремої земельної ділянки

певного цільового призначення. При цьому множина земельних ділянок міста складає власне міську територію. У науково-пізнавальному плані процес оцінки міської території повинен включати цінність-вартість-оцінку-ціну. До складу вартості території міста входить:

а) чисельність населення (Кн) значною мірою визначає середню вартість міських територій; вона відображає загальні обсяги капіталовкладень у міську інфраструктуру та рівень соціально-економічного розвитку міст.

б) господарські функції (Кг) населених пунктів є чинником, який впливає на їх вартість (поліфункціональні, старо- і новопромислові, залізничні, портові, агропромислові, курортно-рекреаційні центри). Адміністративний статус та місце міста у системі розселення має допоміжне значення серед факторів впливу на міську територію.

в) для оцінки економіко- і соціально-географічної складової диференційної міської ренти рекомендується регіональний коефіцієнт $Км_1$ як сума окремих часткових коефіцієнтів Кн, Км, Кг, Ксі, Ке і Кр, що описують міську територію (регіональна компонента). Значення коефіцієнтів: Км – транспортно-географічна зручність; Кг – господарський потенціал; Ксі – рівень розвитку соціальної інфраструктури; Ке – екологічний стан; Кр – курортно-рекреаційний потенціал.Внутріміська компонента ґрунтується на неоднорідності виробничо-споживчих умов різних районів міста у формі економіко-планувального зонування міста (зонувальний коефіцієнт $Км_2$).

Методика кількісної оцінки виробничо-, соціально-, екологічно-інфраструктурної складової диференційної міської ренти ґрунтується на встановлені середнього показника вартості території поселення у гривнях на 1 $м^{2.}$ Для цього слід встановити відносну вартість фондів інженерно-транспортної інфраструктури на одиницю забудованої території міста.

Рис. 24 Україна. Типи міст за економіко-географічними факторами, що визначають вартість їх території

Для малих міських населених пунктів грошову оцінку земель можна здійснити на основі історико-географічного методу, включаючи їх композиційні ознаки (компактні, лінійні та розчленовані).

Таким чином, **нормативна** грошова оцінка території міських населених пунктів є комбінацією географічної та виробничо-, соціально-, екологічно-інфраструктурної складових диференційної земельної ренти.

Ю.М. Палеха використовує формулу розрахунку нормативної грошової оцінки 1 м^2 земельної ділянки міста:

$Ц_н = \frac{В \times Н_п}{Н_к} \times К_{м1} \times К_{м2} \times К_{м3}$, де $Ц_н$ – грошова оцінка 1м^2 земельної ділянки, В – витрати на облаштування території міста в розрахунку на 1м^2, грн.; $Н_п$ – норма прибутку (встановлюють щорічно на основі усереднених даних для різних галузей промисловості), $Н_к$ – норма капіталізації (встановлюють щорічно на основі усереднених даних для різних видів економічної діяльності); $К_{м1}$ – регіональний коефіцієнт, $К_{м2}$ – зонувальний коефіцієнт, який характеризує залежність рентного доходу від ступення містобудівної цінності території міста; $К_{м3}$ – локальний коефіцієнт, який характеризує залежність рентного доходу від локальних особливостей земельної ділянки.

В основі **експертної** грошової оцінки земельної ділянки міста лежить ринкова договірна вартість, яка ґрунтується на зіставленні цін продажу подібних земельних ділянок шляхом внесення поправок до цін продажу подібних земельних ділянок.

3. На території міста, з її умовами та чинниками, формується відповідна структура міського господарства на основі оцінок профільності підприємств. Органи держадміністрації і місцевого самоврядування на основі мобілізації коштів намагаються в ринкових умовах змінити структуру госпо-

дарства міста, що призводить до зростання частки високоефективних галузей. З цією метою використовується методика оцінки профільності галузей та їх підприємств, яка означає здійснення науково-технічної, організаційно-економічної і соціальної політики розвитку в межах міста – галузевої і регіональної.

Регіональні фактори розвитку міста групуються у три групи:

- регіональні ресурси, включаючи потужності транспортного вузла і будівельних організацій;
- науково-технічний рівень виробництва, в тому числі якість трудових ресурсів, наукоємність тощо;
- взаємовплив промислових об'єктів з господарським комплексом міста й умовами життя населення, включаючи процеси кооперування, комплексування, рівні екологічності і умов праці, стан соціально-побутової інфраструктури, демографічної структури, рівні виробництва товарів для населення тощо.
- За сумарною оцінкою регіональних факторів підприємству привласнюється бальна оцінка ступеня профільності за якістю продукції, її відношенням до територіального нормативу.

Оцінка профільності підприємств і галузей проводиться на основі критеріальних показників щодо профільних, малопрофільних і непрофільних.

Профільні (спеціалізовані) підприємства "вписуються" в комплекс місцевих ресурсів і наявних підприємств, відповідають соціальним цілям міста і ефективно використовують наявні можливості інтенсивного розвитку. Профільні підприємства повинні відповідати інтересам власників, народногосподарським (державним) і галузевим інтересам, а також розвитку самого міста як регіонального фактора. Оцінка профільності галузі базується на її ефективності (галузевій рентабельності) функціонування в даному місті у порівнянні з іншими місцями.

Малопрофільні підприємства неефективно використовують окремі види виробничих ресурсів, мають відсталу техніку і технології, негативно впливають на соціальні по-

казники розвитку міста. Непрофільні підприємства не "вписуються" в загальногосподарську спрямованість міста.

Оцінка профільності об'єкта за регіональним фактором включає сукупність усіх регіональних факторів, в тому числі вплив самого підприємства на ефективність функціонування всього господарського комплексу міста та умови життя його населення.

Наступним питанням є організація взаємодії місцевих органів влади з підприємствами. Роздержавлення економіки і децентралізація державного управління створили принципово нове середовище для організації відносин міськради з підприємствами. Підприємства зацікавлені в зручному середовищі для свого виробництва, інфраструктурній насиченості території, місцевих ресурсах, які підпорядковані міськраді. Міськрада потребує джерел доходів населення і бюджету, кредитів, банків та зовнішніх інвестицій; вона зацікавлена в залученні підприємств до вирішення завдань з розвитку міста.

Взаємодія підприємств і міської влади на взаємовигідній договірній основі складається з чотирьох ділянок:

- умов відтворення і використання територіальних ресурсів;
- загальних умов середовища виробництва;
- умов життя і відтворення робочої сили усіх жителів міста;
- охорони навколишнього середовища.

Мистецтво організації цих відносин полягає в умінні знаходити взаємоприйнятні компроміси на основі максимального врахування потреб і можливостей кожної із сторін.

Вцілому – це політика регулювання розвитку міста в інтересах підвищення якості життя людей.

Локалізація міських функцій в межах кожної території формує **функціональну зону**. Число видів використання території значно більше, ніж число міських функцій.

Функціональне зонування є однією з найважливіших стадій розробки генерального плану міста. Воно значною мірою

зумовлює планувальну структуру, функціональну організацію, комфортні характеристики проектованого міста.

На території міста формуються більш менш чітко виражені такі чотири **функціональні зони**: а) загальноміського центру, б) сельбищна (житлової та громадської забудови), в) виробнича (в т.ч. комунально-складська і зовнішнього транспорту) та г) ландшафтно-рекреаційна.

Якщо функціональне зонування відображає, перш за все, відмінності у використанні території і просторовій організації різних частин міста, то **планувальна структура** характеризує міський організм в єдності (взаємозв'язку) різних його частин (елементів), тобто в сукупності функціональних зон і транспортних магістралей.

Ефективною територіальною формою організації міської місцевості за ринкових умов є **промислові агломерації**, обґрунтовані в монографії О.В. Гладкого [3]. Вони формуються на основі урбанізованої та групової системи розселення і характеризуються високим рівнем прибутковості та закономірної ефективності, випуском конкурентоспроможної продукції, стають осередком інноваційної, високотехнологічної, модульної промислової діяльності.

Промислові агломерації відрізняються від промислових вузлів за характером процесів урбанізації, розселення населення та індустріального розвитку, рівнем диверсифікації промислових функцій, особливостями територіальної структури та механізмами формування економічної ефективності. На основі їх специфічних властивостей виникає **агломераційний ефект території**. Основними факторами в розвитку постіндустріальних організацій є кваліфіковані трудові ресурси, капітал, інформаційні і комунікаційні технології, інновації тощо.

Першоосновою промислових агломерацій були промислові комплекси міських поселень, які за ринкових умов зазнали структурних зрушень, зростання економічної ефективності,

розвитку малого і середнього бізнесу, зміни функцій центрального міського ядра з метою утворення інноваційного модульного промислового виробництва у периферійних поселеннях.

4. Здійснення загальнодержавної соціальної і економічної політики важливу роль відіграють **Державні програми розвитку міст** розраховані на 10–15 років. Вони стосуються міст республіканського підпорядкування, а також найбільших промислових, науково-освітніх та культурних центрів країни і ухвалюються постановами Кабінету Міністрів України. Програми розвитку інших міст входять до програм соціально-економічного розвитку адміністративних областей і районів. В них особливе місце займають питання функціонування малого підприємництва.

Наприклад, державна програма соціально-економічного розвитку міста Києва на період до 2010 року має таку структуру: 1) загальна характеристика міста; 2) мета і основні завдання програми; 3) система підпрограм з окремих питань розвитку міста; 4) фінансове забезпечення програми; 5) організація управління реалізації програми; 6) очікувані результати реалізації програми.

Система підпрограм складається з двох розділів: а) життєзабезпечення населення і б) механізму забезпечення функціонування міста.

Для реального виконання цільових завдань програми використовується система механізмів організаційно-економічного та нормативно-правового характеру. Для управління реалізації програми створюється програмний комітет, який очолює заступник голови міста. Реалізація програми потребує відповідного інформаційного, науково-технічного і нормативно-правового забезпечення управлінського процесу.

Довгострокові прогнози розвитку міських поселень реалізуються розробкою **генеральних планів** – основних до-

ментів, в яких визначаються перспективи забудови і розвитку міста. Вони складаються на 20-30 років на основі **схем районних планувань і прогнозів** чисельності населення і трудових ресурсів, матеріальних і духовних потреб мешканців, галузевої структури господарства міста, виробничої і соціальної інфраструктури тощо. Генплан є архітектурно-планувальним документом, в якому виділяються першочергові заходи на найближчі 5–7 років.

У великих містах водночас зі складанням Генерального плану розробляються проекти планування приміської зони, а у містах з чисельністю населення до 250 тис. чол. – схеми планування прилеглого до міста району.

Районне планування розміщення всіх об'єктів на території міста здійснюється методом перспективного проектування території на 20-30 років, котрий дозволяє враховувати не тільки соціально-економічні, демографічні та екологічні умови, а й архітектурно-ландшафтні, санітарно-гігієнічні, технічні, інженерно-геологічні і будівельні чинники. Його головна **мета** полягає в прогнозуванні всіх видів будівництва на конкретній території з урахуванням найефективнішого використання продуктивних сил території та оптимального розселення населення. Головне **завдання** районного планування полягає в організації території, розвитку транспорту, систем інженерного устаткування, водного і лісового господарства та розробці заходів з охорони природи, поліпшення санітарно-гігієнічних умов проживання, розвитку системи комунального і культурно-побутового обслуговування та відпочинку населення.

Проекти районного планування великих і курортних міст затверджуються Кабінетом Міністрів України, а інших міст та адміністративних районів – обласними радами народних депутатів. Схема (проект) районного планування є обов'язковим документом, яким мають керуватися місцеві державні адміністрації, підприємства та організації при

проектуванні і розміщенні всіх видів будівництва на відповідній території, перш за все в містах.

5. Виходячи з потреб регіонального розвитку великих міст і міст-мільйонників, загальноміським адміністраціям слід мати на увазі таке:

По-перше, одним із дванадцяти важливих принципів європейської регіональної політики, зокрема реалізації завдань місцевого самоврядування, є принцип **субсидіарності** – надання публічних послуг максимально близько до їх споживачів; він стосується як міських, так і сільських територій. Тим паче, що в сільській місцевості в межах адміністративних районів сформовані вже фактично майбутні нові адміністративні одиниці – територіальні громади. А коли йдеться про столицю і міста мільйонники та інші крупні міста, то проблема удосконалення територіальної організації життєдіяльності міського населення з урахуванням його щоденних соціальних послуг, екологічних умов та місця роботи стає ще більш актуальною.

По-друге, територіально впорядкувати процес життєдіяльності населення не лише в столиці, але й в Україні в цілому слід "знизу-доверху", тобто головну увагу слід приділяти конкретним локальним територіям, де безпосередньо проживають люди з їх щоденними соціально-економічними, екологічними та транспортними проблемами. Отже, слід зміцнювати, перш за все, локальний (місцевий) рівень управління, а у великих містах не слід суміщати в одній особі функції державної влади і місцевого самоврядування.

Виходячи з Європейського досвіду, укрупнювати адміністративні райони в столиці та інших містах-мільйонниках категорично недоцільно. Навпаки, слід деконцентрувати функції загальноміської влади за рахунок її чіткого розмежування з райдержадміністраціями, що логічно зумовить скорочення штатів якраз загальноміської влади.

По-третє, донедавна в містах України було утворено 118 внутріміських адміністративних районів, в яких в середньому

проживало близько 270 тис. жителів (включаючи мешканців селищ міського типу). Якраз вони є базою формування і утворення внутріміських територіальних громад з пересічною чисельністю населення понад 100 тис. мешканців.

Для порівняння наведено результати дослідження компанії "GFK Ukraine", які показують чисельність міського населення на одну адміністративно-територіальну одиницю в європейських столицях: найменше мешканців припадає у Відні, Москві, Варшаві та Парижі – відповідно 70, 84.5, 94.5 і 105 тисяч; близькі до Києва є показники у Мадриді, Лондоні і Берліні – відповідно 148, 250 і 274 тисяч. Наприклад, у Парижі (2,3 млн.ж.), де при наявності 20 адміністративних округів, на кожен з яких припадає 105 тис. мешканців, швидко вирішується проблеми кожної вулиці і кварталу.

Отже, територіальна організація влади у містах повинна базуватися на принципах особливостей сучасного розселення населення (розміщення сельбищних зон), показниках його людності та щільності, а також транспортно-часової доступності до офісів владних структур в адміністративних районах.

По-п'яте, важливим є питання взаємодії великих міст з їх приміськими територіями і, зокрема, в плані розподілу землі між державною і комунальною власністю, між потребами територіального розширення міста за векторами подальшого розвитку.

Так, за розрахунками Генплану м. Києва потреба в новій території до 2020 р. становитиме понад **30 тис. га** – майже 40% його сучасної території. Цей секторний вплив Києва здійснюватиметься на 40-50 км від столиці, перш за все, вздовж радіальних і окружних магістралей. Нині великі міста і міські агломерації України на перспективу теж вимагатимуть нових приміських територій.

На державному рівні управління цей аспект реалізований в Генсхемі планування території України, яку схвалив уряд 24.10.2001 р. та прийнято відповідний закон.

Запитання для самоконтролю:

1. Яке значення має місто в процесі регіонального розвитку України?
2. Для чого потрібна нормативна і експертна оцінка землі у містах?
3. Які суспільно-географічні чинники слід врахувати при оцінці міських земельних ділянок?
4. Яку роль відіграють профільні галузі і їх підприємства у функціонуванні міст?
5. Назвіть головні державні управлінські документи з функціонування міста.
6. Чи потрібно укрупнювати внутріміські адміністративні райони у містах-мільйонниках?

14. ПРОБЛЕМА БЮДЖЕТНО-ФІНАНСОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

1. Фінансова автономія регіонів. 2. Місцевий бюджет у бюджетній системі: доходи. 3. Видатки місцевих бюджетів. 4. Державна політика регіонального вирівнювання.

Головним регулятором регіонального розвитку є фінансово-правовий механізм, завдяки якому перерозподіляється національний дохід на розвиток територій. Він у значній мірі реально реалізує теоретико-методологічні і методичні засади суспільної географії, регіональної економіки і соціології.

Загальні знання про державні фінанси України Ви одержали з однойменного курсу.

Дана тема акцентує увагу на бюджетно-фінансове забезпечення процесу регіонального розвитку засобами **місцевого бюджету**, виходячи із рівнів державного і самоврядного управління та їх змісту.

1. Перед усіма країнами, в яких практикується розмежування між різними рівнями влади, постає питання **фінансової автономії.** Вона є правом і можливістю приймати рішення у фінансовій сфері. Однією з ознак фінансової автономії є наявність власних, регіональних джерел доходів.

Усі податки і збори, які зараховуються до доходів місцевих бюджетів, поділяються на три групи:

1) Податки і збори, які здійснюються на певній **території,** визначають органи місцевої влади;

2) **Закріплені** податки і збори встановлюються державою; надходження від них за регіональними бюджетами на довгостроковій основі;

3) **Регульовані** доходи, розподіл яких здійснюється централізовано між різними рівнями бюджетної системи.

Місцеві органи влади можуть отримувати доходи у вигляді кредитів і доходів на прибуток. Доходи за надання послуг ідуть на потреби конкретної управлінської структури, а не доходам регіону?

На відміну від світової практики, в Україні **комунальна власність** сформувалась на безоплатній основі, її суб'єктами є міста Київ і Севастополь та їх регіони, сільські райони, міста, села, селища; у високорозвинених країнах світу – муніципальні утворення. Подальший розподіл власності між територіальними утвореннями нижчого рівня відбувався за **рішенням виконкому** Ради народних депутатів вищого рівня.

Власні і закріплені доходи формують основу фінансової автономії.

Залежно від спрямованості *видатків* вони поділяються на **поточні** видатки і видатки **розвитку;** перші покривають витрати на підтримання об'єктів соціальної інфраструкту-

ри, другі спрямовані на розвиток господарської і соціальної інфраструктури регіону.

У залежності від ролі ("місії") регіону видатки бувають власними, обов'язковими і делегованими (останні делегуються між рівнями влади).

Відношення власних доходів і обов'язкових витрат визначає **ступінь свободи** у прийнятті рішень по витратах (з витрат).

Основою функціонування власних відносин в державі є наявність **бюджетної** системи.

Бюджетна система – це сукупність Державного та місцевих бюджетів, побудована на економічних відносинах, державному і адміністративно-територіальному устрої, врегульована нормами права.

Кожна держава будує свою унікальну бюджетну систему, яка є комбінацією трьох основних принципів взаємодії бюджетів різних рівнів: 1) "згори - донизу"; 2) "знизу – догори"; 3) паралельна.

Бюджетна система потребує ефективного бюджетного менеджменту.

Таким чином, **бюджетний менеджмент регіону –** це сукупність взаємозалежних дій, прийомів і методів, які спрямовані на **управління** бюджетними ресурсами й відносинами, що виникають у процесі руху бюджетних потоків.

2. Світовий досвід засвідчує про те, що в унітарних країнах поняття **місцевий бюджет** збігається з бюджетом місцевого самоврядування. У федеративних країнах використовується два види місцевих бюджетів: бюджети суб'єктів федерації і бюджети місцевого самоврядування.

Не зважаючи на те, що Україна є унітарною державою, Бюджетний кодекс України відносить до **місцевих бюджетів як бюджети МС, так і бюджети адміністративно-територіальних одиниць (точніше регіональні)**.

Місцевий бюджет - це план формування та використання фінансових ресурсів для забезпечення завдань і функцій органів влади АРК, областей, сільських районів, районів у містах, а також органами місцевого самоврядування.

Таким чином, **бюджетна система України** включає в себе **Державний бюджет України та місцеві** (регіональні) **бюджети.**

Бюджетна система України базується на таких принципах: 1) єдності, збалансованості, повноцінності, повноти, субсидіарності (максимальне наближення соціальних послуг до місця їх споживання),цільового використання коштів.

Основу самостійності місцевого бюджету становлять власні та закріплені доходи.

Структура **власних** доходів: місцеві податки і збори; платежі, що встановлюються місцевими органами влади; доходи комунальних підприємств; доходи від майна, що належить місцевій владі тощо.

Закріплені доходи закріплюються за певним бюджетом Бюджетним кодексом України.

Назви зведених доходів:

прибутковий податок від громадян;

державне мито (в частині, що відноситься до місцевих бюджетів);

плата за ліцензії та сертифікати, що видаються органами місцевих рад;

плата за державну реєстрацію суб'єктів підприємницької діяльності;

надходження зі штрафів;

єдиний податок від суб'єктів малого підприємництва;

плата за землю;

місцеві податки і збори;

податок від власників транспортних засобів;

податок на промисел (підсобні підприємства);

плата за забруднення навколишнього середовища;

кошти за відчуження майна, яке знаходиться у комунальній власності;

фінансовий сільськогосподарський податок;

плата за оренду майнових комплексів;

надходження від місцевих грошово-речових лотерей;

плата за гарантії боргових зобов'язань;

гранти і подарунки у вартісному виразі;

власні надходження бюджетних установ;

податок на прибуток комунальних підприємств;

платежі за спеціальне використання природних ресурсів місцевого значення;

кошти від повернення позик;

кошти, які передаються з іншої частини бюджету;

позики;

субвенції з інших бюджетів на виконання інвестиційних бюджетів.

Склад доходів і видатків районів у містах встановлює міська рада відповідно до повноважень, переданим районним органам влади.

Внутрішні позики можуть здійснювати ВР АРК та міські ради (до 3 місяців поточного бюджетного періоду).

Зовнішні позики можуть здійснювати лише ради міст з населенням понад 800 тис. осіб.

Основну частину доходів місцевих бюджетів (75-85 %) становлять **регульовані доходи**.

Бюджетний кодекс України для регулювання доходів бюджетів використовує дотації вирівнювання - міжбюджетні трансферти для використання на вирівнювання дохідної спроможності бюджету, який його отримує.

3. Об'єктивно видатки є сумативною функцією від таких змінних чинників:

кількості населення; кількості дітей, які мають бути охоплені обов'язковою освітою; площі державного житло-

вого фонду; наявність груп населення, які потребують соціального захисту і державної підтримки.

Видатки класифікуються за такими **напрямками:**

1) за економічною спрямованістю (поточні витрати, витрати **розвитку;** надання кредитів);

2) відомчі (галузеві): на освіту, медицину, соціальну допомогу, культуру, утримання місцевих органів влади тощо;

3) строкові за змістом: невідкладні, середньострокові, "переносні";

4) за закріпленням - власні і делеговані;

5) за формою надання - асигнування, субсидії, субвенції, позики, кредити.

Залежно від методологічного підходу до складання бюджету вирізняються три основні типи бюджету:

1) **Лінійно-об'єктний** (постатейний); його основа - доходи і видатки минулого року;

2) **Виконавчий**, при якому розподіл витрат відбувається за видами діяльності, а не за статтями витрат: розкриває якісні сторони використання бюджетних коштів;

3) **Програмний:** під програми і перспективність результату; має доповнююче значення до постатейного. У США регіональні цільові програми є головним видом регіонального фінансування, мають права закону.

*Таким чином, **бюджетний процес** - це регламентована нормами правова **діяльність**, пов'язана зі складанням, розглядом, затвердженням бюджетів, їх виконанням і контролем (за їх виконанням), розглядом звітів про виконання бюджетів, що входять до бюджетної системи.*

Суб'єктами бюджетного процесу у сфері місцевих бюджетів є: Мінфін України; бюджетний комітет ВР України; ВР АРК, РМ АРК, місцеві ради і місцеві держадміністрації, виконавчі органи рад народних депутатів.

Розпорядниками бюджетних коштів є бюджетні установи в особі їх керівників, уповноважені на отримання асигнувань, доручень та здійснення видатків з бюджету. Точніше, головними розпорядниками бюджетних коштів за місцевими бюджетами є **керівники управлінь** (відділів) обласних, міських і районних рад; у містах районного підпорядкування, сільськими та селищними бюджетами - голови їх рад.

Регіональні бюджетні установи після двотижневого строку постанови вищестоячого органу затверджують свої бюджети, з урахуванням запитів місцевого фінансового органу.

Організація **касового виконання** місцевих бюджетів включає прийом, зберігання та видачу бюджетних коштів. Є три системи касового виконання місцевого бюджету: **банківська, казначейська і змішана.** Найефективніша є казначейська система, яка здійснюється територіальними органами Державного казначейства України. Вона дає змогу уряду розпоряджатись **усією касою**, що дозволяє оперативно вирішувати фінансові проблеми, але одночасно вона позбавляє (автономії) **місцеві органи їхньої ініціативи** забезпечити і найефективніше використати касу в конкретних умовах кожної території. Оптимальним у цій ситуації є організація касової справи комунальними банками, заснованими місцевими органами влади.

Кошторис є основним плановим документом бюджетної установи, основою (повноваженням) для одержання доходів і проведення витрат.

4. Державна регіональна фінансова політика є стрижнем усієї регіональної політики, самостійним інструментом впливу держави на процеси розвитку її територій.

Державна регіональна фінансова політика - це система заходів, що здійснюється центральною владою з управління процесом утворення, розподілу, перерозподілу та використання фінансових ресурсів в адміністративно-територіальних одиницях.

Цільовими завданнями державної регіональної фінансової політики є:

- зближення рівнів соціально-економічного розвитку окремих регіонів, зокрема з метою ліквідації відсталих і депресивних місцевостей;
- забезпечення економічного і соціального розвитку територіальних одиниць;
- зменшення і подолання диспропорцій у розміщенні виробничих потужностей, усунення надмірної концентрації технологічно- та екологічно небезпечних виробництв в окремих регіонах;
- створення умов для ефективного й раціонального використання природних і ресурсних можливостей територій;
- розширення можливостей використання територіальних факторів соціально-економічного зростання (на основі фінансової автономії місцевої влади);
- створення умов для розвитку міжрегіонального співробітництва як фактора підвищення ділової активності в країні.

Реалізація цих цілей стане можливою лише за умови, коли на рівні центральної влади буде створено **спеціальні цільові фонди** фінансових ресурсів. У Державному бюджеті теж повинні бути передбачені видатки для реалізації цілей державної регіональної фінансової політики на основі програмно-цільового методу.

Завдання державної регіональної фінансової політики повинні включати також:

• визначення принципів класифікації територій України, їх потенціалів на основі об'єктивних критеріїв. З урахуванням зарубіжного досвіду, слід запровадити **синтетичний індекс розвитку регіонів**, що має враховувати такі **фактори-показники**, як обсяг виробництва ВВП на душу населення, ВВП у розрахунку на одного зайнятого, рівень безробіття, перспективи зростання зайнятості;

• використання нагромадженого **досвіду багатьох зарубіжних країн** з організаційних механізмів досягнення цілей державної регіональної фінансової політики. **Серед них**: методики територіального планування, складання програми соціально-економічного розвитку регіонів, створення міжнародних форм міжрегіонального співробітництва, надання територіям спеціального економічного статусу (ТПР, СЕЗи), підготовка кадрів для місцевої влади (досвід кафедри);

• запровадження і використання **фінансових інструментів** досягнення цілей: преференцій, кредитів, податкових пільг, відсоткових ставок, позик, створення державних, регіональних і місцевих фінансових фондів розвитку та інвестицій;

• створення **правової бази** для реалізації цілей державної фінансової регіональної політики (це завдання правознавців, але розроблення змістовних пропозицій стосується і суспільно-географічної науки).

Однією з головних цілей державної регіональної фінансової політики щодо зближення рівнів соціально-економічного розвитку територій є подолання вертикальних і горизонтальних **фіскальних дисбалансів (диспропорцій)** та фінансове вирівнювання.

Вертикальні фіскальні дисбаланси - це невідповідність між обсягами фінансових ресурсів певного рівня влади (регіонального чи місцевого) і обсягами завдань і обов'язків, які на нього покладаються в процесі розподілу компетенцій між центральною, регіональною і місцевою владою. Можливі шляхи вирішення: перерозподіл функцій, додаткові податки, передача центральною владою своїх податків територіям.

В Україні цей дисбаланс важко відстежити через нечітке розмежування функцій і обов'язків різних рівнів влади у сфері надання соціальних послуг ("ручний режим управління?").

Горизонтальні фіскальні дисбаланси пов'язані з різними фінансовими можливостями органів влади **одного те-**

риторіального рівня (обласного, районного, місцевого). Наприклад, виділені центром фінанси на кожен календарний рік мають бути обґрунтовано розподілені між **областями** за такими критеріями: а) рівнем відхилень інтегральних індексів економічного і соціального розвитку від середньодержавних значень; б) часткою грошових надходжень від області (міста) до загальнодержавного бюджету.

Горизонтальний *фіскальний дисбаланс - це різні фінансові можливості надання соціальних послуг територіальним утворенням одного рівня. Вони виникають тому, що є багаті і бідні території.* Причинами їх є: різні можливості територій у формуванні дохідної частини бюджетів; різні обсяги соціальних послуг (чисельність населення, чисельність соціально незахищеного населення, кількість школярів тощо); різна собівартість соціальних послуг на різних територіях (мало- і багато комплексні школи - розрахунок на одну дитину).

Отже, ***фінансове вирівнювання*** *– це процес усунення вертикальних і горизонтальних дисбалансів. Причинами такого вирівнювання є: а) нерівномірність РПС, що зумовлює диференціацію податкової бази регіонів; б) диференціація обсягів витрат у сфері послуг (шахтарські регіони); в) необхідність забезпечення єдиних стандартів державних і громадських послуг на всій території держави; г) потреба передачі від центральної влади на місцевий рівень значної частки видатків, не властивих для її конституційних функцій (відповідно до принципу субсидіарності); д) зовнішні ефекти соціальних витрат.*

Коли йдеться про **механізм фінансового вирівнювання**, то його теорія і практика в Україні дуже недосконалі.

Основним інструментом міжбюджетного вирівнювання є міжбюджетні **трансферти -** кошти, які безоплатно і безповоротно передаються з одного бюджету до іншого. Вони поділяються на дотацію вирівнювання, субвенцію інші дотації.

При цьому **"кошик" доходів** визначається із застосуванням індексу відносної податкоспроможності міста чи району на основі даних про фактичне виконання бюджету за три останні бюджетні періоди (це відношення показника даної території до середнього на одного мешканця; вони є незмінними протягом трьох років). Якщо прогнозні показники доходів основних територій (АРК, міста Київ і Севастополь, міста республіканського та обласного значення) перевищують розрахунковий обсяг видатків, то різниця передається до Державного бюджету. В Україні діє господарський механізм діяльності **територій із спеціальним статусом,** який стосується СЕЗів і держаних податків та митного оподаткування. Створення **СЕЗ'ів** і успішна їх діяльність потребує спеціального господарського механізму, тобто створення особливого режиму господарювання з використанням адміністративних та економічно-правових важелів.

Для успішної їх діяльності потрібні значні **первинні інвестиції** з 4-х основних напрямів: 1) з використання землі, на якій будуть розміщені підприємства, на створення об'єктів та адміністративні приміщення зони; 2) на об'єкти фізичної інфраструктури - під'їзних шляхів, на вартість земляних робіт, водопостачання, каналізацію, телекомунікації; 3) на виробничі приміщення; 4) витрати на презентацію та рекламно-інформаційну діяльність.

Для іноземних інвесторів створюються **умови** прискореної адаптації до роботи і виходу на внутрішній ринок:зниження податків, або їх відміна; прискорення строків амортизації ОВФ; звільнення від митного оподаткування та експортно-імпортних податків продукції, що ввозиться для споживання на територію СЕЗ і вивозиться за кордон; надання пільг при оплаті території та об'єктів; зниження плати за ресурси; надання привабливіших умов кредитування та страхування.

Інвестори також надають великого значення політичній стабільності в приймаючій країні, ставленню її уряду і населення в цілому до приватних інвестицій, традиціям поваги до міжнародних зобов'язань тощо. В основі діє система "затрати

– випуск", **ступінь конкурентоздатності продукції**, а не рівень її внутрішньої прибутковості. Отже, йдеться про задоволення фінансових потреб фірм, які діятимуть у СЕЗ'ах.

Країна – організатор СЕЗ повинна забезпечити належний **валютний механізм** – стимулювання притоку іноземного капіталу і нормальне функціонування і взаємодію зони як з вітчизняною економікою, так і з валютним ринком. Повинен здійснюватися принцип валютної самоокупності. В Україні має місце повільне валютне регулювання.

Основними податковими пільгами СЕЗ можуть бути звільнення від квот мита та інших податків на імпорт сировини, і як правило, капітального обладнання, а також звільнення від податків на експорт. Ці пільги реалізує митне оподаткування, яке є прерогативою держави.

Проект Закону "Про внесення змін до бюджетного кодексу України" створює передумови для підвищення якості управління бюджетними коштами, забезпечення результативності, ефективності і прозорості їх використання. Загалом зміни та уточнення складають правову основу для вдосконалення системи на всіх рівнях, сприяють забезпеченню її стабільності та збалансованості.

Зокрема для забезпечення інвестиційного розвитку місцевих бюджетів розширено джерела надходжень до бюджету місцевих бюджетів та надання з державного бюджету субвенцій на соціально-економічний розвиток сіл, селищ і малих міст.

З метою стимулювання органів місцевого самоврядування до нарощення доходної бази місцевих бюджетів встановлено перерахування до бюджету розвитку сіл, селищ і міст 50% надпланових надходжень загальнодержавних податків і зборів, крім податку на додану вартість. Збільшено нормативи зарахувань до бюджетів сіл, селищ, міст районного значення: податку з доходів фізичних осіб до 50%; плати за землю до 100%; збору за забруднення навколишнього природного середовища до 100%.

Визнання бюджетів сіл, селищ і міст базовими місцевими бюджетами позитивно вплине на фінансове забезпечення розвитку місцевого самоврядування в Україні.

Запитання для самоконтролю:

1. В чому полягає суть і значення фінансової автономії регіону?
2. Які основні джерела доходів і статей видатків місцевих бюджетів?
3. Які ви знаєте цільові завдання державної регіональної фінансової політики в Україні?
4. Які є фіскальні дисбаланси у місцевих бюджетах України?

15. ПРОБЛЕМА ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

1. Сутність, структура та особливості національної безпеки. 2. Чинники, які визначають стан національної безпеки. 3. Організація управління національної безпеки на регіональному рівні.

Низький рівень протидії загрозам регіонального розвитку стоїть на заваді суспільного розвитку, стримує підвищення рівня добробуту населення, загрожує збереженню та збільшенню національного капіталу та цінностей, ефективному функціонуванню державної влади та зміцненню авторитету держави на міжнародному рівні, комплексно-пропорційному розвитку держави та її територій.

1. Безпека життєдіяльності – це галузь знань та науково-практичної діяльності, спрямованої на вивчення загальних закономірностей виникнення небезпек, їх властивостей, наслідків впливу їх на організм людини, а також на розробку і реалізацію відповідних засобів і заходів щодо

створення і підтримки здорових та безпечних умов життя і діяльності людини (В. Зацарний, 2000 р.).

З позицій суспільної географії **національна безпека** – це здатність суспільно-географічного комплексу країни зберігати та підтримувати необхідний стан антропосфери, який забезпечує можливість комплексно-пропорційного розвитку, своєчасно реагувати на загрози розвитку держави, прогнозувати й попереджувати надзвичайні ситуації.

Регіональна безпека – забезпечення безпеки населення, природи та господарства регіону в процесі різноманітної діяльності людей; захист життєво важливих інтересів розвитку регіону та його населення від різноманітних загроз.

Безпосередньо визначають державну політику щодо національної безпеки законодавчі акти, які безпосередньо чи опосередковано регулюють суспільні взаємовідносини під час виникнення та протікання надзвичайних ситуцій, процесів спрямованих на підвищення рівня національної безпеки. Найважливіші серед них: Закони України " Про основи національної безпеки України" № 964-IV від 19.06.2003, " Про Раду національної безпеки і оборони України" від 05.03.1998 № 183/98-ВР, "Про правовий режим надзвичайного стану" від 26 березня 2000 р. № 1550-III, "Про захист населення і території від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру" 8 червня 2000 р. № 1809-III, "Про зони надзвичайної екологічної ситуації" від 13 липня 2000 р. № 1908-III, "Про об'єкти підвищенної небезпеки" від 18 січня 2001 р. № 2245-III та низка підзаконних нормативно-правових актів, що розширюють їх положення.

Серед останніх виділимо Стратегію національної безпеки України, Воєнну доктрину України, Концепцію захисту населення та території у разі загрози та прояву НС та Концепцію державної регіональної політики.

Структура національної безпеки складна та відмінна на основних територіальних рівнях управління.

Міжнародний (глобальний) рівень: екологічна, соціальна, політична, економічна, духовного розвитку, генофонду.

Основними загрозами нацбезпеці України на цьому рівні є: ввіз до України екологічно небезпечних технологій, матеріалів, речовин; посилення неконтрольованих міграційних процесів; втрата ринків збуту, недосконаліть економічних зв'язків; неврегульованість державного кордону, висунення територіальних претензій до України, використання ресурсної та технологічної залежності України для політичного тиску на неї; переорієнтація суспільства на чужі для нації цінності. На цьому рівні управління національною безпекою важливим є забезпечення взаємодії відповідних структур України із іноземними, входження у світову та європейську системи колективної безпеки, ефективну співпрацю у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності населення.

Загальнодержавний рівень: екологічна, соціальна, економічна, політична, військова, правова, науково-технічна, інформаційна, духовного розвитку, генофонду.

Основні загрози на цьому рівні: зниження вимог до дотримання екологічних норм; непомірно високий ступінь диференціації доходів населення; політичне протистояння, політизація силових структур держави, створення та функціонування незаконних збройних формувань; зниження рівня боєздатності і воєнної організації; міжконфесійна та міжетнічна напруга; неефективність валютно-фінансового регулювання та економічних відносин; тенденції моральної та духовної деградації в суспільстві, неконтрольовані міграційні процеси в країні, відплив інтелектуального та наукового потенціалу за межі України, відсутність необхідної інфраструктури в інформаційній сфері.

Регіональний рівень: природно-техногенна, соціально-економічна, культурного та духовного розвитку, збереження генофонду.

До загроз регіональної сфери національної безпеки (НБ) належать ті, що обумовлюють значні диспропорції у соціально-

економічному розвитку регіонів, посилюють територіальний та економічний сепаратизм, а саме: відсутність балансу інтересів у системі «центр-регіон», нечіткий розподіл прав, функцій, обов'язків та відповідальності між центром та регіонами; посилення у регіонах негативних наслідків структурної перебудови економіки; зростання кількості депресивних регіонів; неефективний міжрегіональний розподіл праці, недосконалість механізму використання трудових ресурсів, несформовані регіональні ринки праці; відсутність належної державної підтримки регіонів, що мають стратегічне значення для держави; високий проблемно-конфліктний потенціал регіонів, де розташовані підприємства вугільної промисловості; низький рівень демократизації регіонального управління, міжетнічні відносини. Важливим і поки що недостатньо вирішеним завданням процесу державотворення залишається забезпечення надійних внутрішніх зв'язків між регіонами, їх взаємної інтеграції та доцентрової спрямованості. В окремих регіонах протягом тривалого часу зберігається соціально-політична напруженість, спостерігається періодична активізація антидержавних політичних сил. Все це визначає необхідність формування й утвердження регіональної безпеки як важливої складової цілісної системи національної безпеки України.

Локальний (місцевий) рівень: збереження геонофонду, екологічна, науково-технічна, соціально-економічна, культурного та духовного розвитку.

До загроз національної безпеки на локальному рівні належать низький рівень залучення територіальних громад до сфери державного управління; відсутність механізму забезпечення достовірною інформацією щодо загроз національній безпеці, взаємодії промисловців, органів державного управління та самоврядування; критичний стан малих міст і сіл, шахтарських поселень, неефективність заходів щодо їх відродження та підтримки; низька активність населення у сфері

забезпечення національної безпеки. На думку фахівців найбільш вагомими на усіх рівнях є потреби зміцнення генофонду українського народу, його фізичного і морального здоров'я та інтелектуального потенціалу, збереження і підвищення науково-технічного потенціалу та створення самодостатньої соціально орієнтованої ринкової економіки.

2. На основі аналізу виділених в науковій літературі чинників, які визначають стан національної безпеки (Горбулін В. П., Дзьобань О. П., Литвиненко О. В. та ін.), ми пропонуємо виділити для регіонального рівня три групи таких чинників: раптові, повільнодіючі, організаційно-управлінські.

До раптових належать: стихійні лиха; техногенні аварії; військові, міжетнічні, соціальні, кримінальні та інші види конфліктів.

Стихійні лиха несуть серйозну загрозу розвиткові українського суспільства, є важливою групою чинників, які визначають національну безпеку, потребують ґрунтовного багатоаспектного аналізу та вивчення.

Чинники з групи повільнодіючих визначають національну безпеку опосередковано. Серед чинників цієї групи найбільший вплив мають господарські та соціально-демографічні чинники.

Суспільно-географічне положення території включає розгляд її положення щодо впливу геополітичних векторів, зон прояву небезпечних явищ та процесів, положення відносно небезпечних об'єктів та регіонів, осередків військових конфліктів, політичної напруги, територій із складною екологічною обстановкою, постраждалих внаслідок великомасштабних техногенних катастроф тощо. Недостатнім є розвиток транспортно-економічних зв'язків через центральні області України по лінії Схід-Захід.

Надмірною є концентрація промислових потужностей у високо урбанізованих районах Донбасу, Придніпров'я та Прикарпаття та окремих господарських агломераціях.

Досліджено, що ринок, як і командно-адміністративна система, не зацікавлений в безпеці. Тому держава особливо на

загальнодержавному рівні, рівні макрорайонів, зобов'язана контролювати та вдосконалювати методи підприємницької та інтеграційної діяльності. Так, кон'юнктура ринку, особливо міжнародного, спонукає нині через значні прибутки, збільшення в Україні кількості небезпечних виробництв.

Чим більша концентрація населення на території тим ефективнішими і масштабнішими мають бути методи щодо попередження прояву можливих небезпек. Поліпшення соціально-економічних умов життя населення – один з провідних чинників зниження рівня загроз їх життю і діяльності.

Науково-технічний прогрес потужний чинник поліпшення стану національної безпеки населення України. Саме завдяки йому має оновлюватись та перелаштовуватись технічне оснащення господарського комплексу України, наукоємні безпечні виробництва мають заступити місце більш небезпечних тощо. В той же час на сучасному етапі розвитку українського суспільства цей чинник впливає на загострення небезпеки в нашому суспільстві через розвиток атомної електроенергетики, збільшення швидкості та потужності устаткування небезпечних об'єктів тощо.

Вирішальний вплив, на нашу думку, на стан безпеки мають чинники останньої виділеної нами групи. Серед організаційно-управлінських чинників безпеки життєдіяльності населення ми пропонуємо розглядати:

– організаційно-виробничі – функціонування виробництва, виробнича дисципліна, стан господарської взаємодії виробництв;

– інженерно-технічні – відповідність інженерно-технічних об'єктів території нормам експлуатації таких об'єктів, забезпечення території інженерно-технічною базою підтримання прийнятного рівня ризиків для НБ;

– медико-організаційні – відповідність інституціонального забезпечення медичної сфери загрозам НБ, забезпеченість населення кваліфікованими кадрами та медичними послугами;

– контрольно-правові – рівень сформованості, розвиток та дотримання правових відносини у сфері забезпечення НБ регіону;

– фінасово-ресурсні – рівень фінансування заходів із забезпечення НБ;

– наукові – стан наукового обгрунтування забезпечення НБ регіону;

– територіально-організаційні – ступінь розвитку просторового розподілу об'єктів системи управління ризиками;

– управлінські – сформованість та розвиток структури управлінської системи ризиком.

Пріоритетним національним інтересом, що створює умови для національної безпеки є забезпечення комплексно-пропорційного та інтегрованого розвитку регіонів, досягнення міжрегіональної єдності держави.

3. Національна безпека забезпечується проведенням єдиної державної політики в усіх сферах життєдіяльності, системою заходів економічного, політичного та організаційного характеру, адекватних загрозам та небезпекам національним інтересам особи, суспільству і державі. Управління системою забезпечення національної безпеки – це особливий вид діяльності державних і недержавних суб'єктів з упорядкування системи забезпечення національної безпеки, забезпечення її оптимального функціонування і стійкого розвитку з організації управління системою національної безпеки. Зміст цієї діяльності містить: визначення цілей, завдань і функцій суб'єктів забезпечення національної безпеки; розробку і вдосконалення їх організаційної, функціональної, інформаційної та психологічної структури; забезпечення матеріальними, інформаційними та іншими ресурсами; підготовку і реалізацію управлінських рішень; забезпечення координації та взаємодії державних і недержавних суб'єктів забезпечення національної безпеки; регулювання їх організації і функціонування з урахуванням геополітичної обстано-

вки та відхилень від намічених цілей; створення ефективної системи обліку та контролю.

Сучасна структура управління національною безпекою в Україні включає основні органи держуправління.

Президент України загальне керівництво у сферах національної безпеки та оборони України.

Верховна Рада України в межах повноважень, визначених Конституцією України, визначає засади внутрішньої та зовнішньої політики, основи національної безпеки, формує законодавчу базу в цій сфері.

Рада національної безпеки і оборони України координує та контролює діяльність органів виконавчої влади у сферах національної безпеки і оборони, вносить Президенту України пропозиції щодо уточнення Стратегії національної безпеки України та Воєнної доктрини України;

Кабінет Міністрів України як вищий орган у системі органів виконавчої влади забезпечує державний суверенітет і економічну самостійність України, вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина, обороноздатності, національної безпеки України, громадського порядку і боротьби із злочинністю.

Національний банк України відповідно до основних засад грошово-кредитної політики визначає та проводить грошово-кредитну політику в інтересах національної безпеки України;

Міністерства, інші центральні органи виконавчої влади, Служба безпеки України та Служба зовнішньої розвідки України в межах своїх повноважень здійснюють реалізацію концепцій, програм у сфері національної безпеки, підтримують у стані готовності до застосування сили та засоби забезпечення національної безпеки.

Місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування забезпечують вирішення питань у сфері національної безпеки, віднесених законодавством до їхньої компетенції.

Воєнна організація держави забезпечує оборону України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності кордонів; протидіє зовнішнім загрозам воєнного характеру; правоохоронні органи ведуть боротьбу із злочинністю і протидіють тероризму, забезпечують захист і врятування населення в разі виникнення надзвичайних ситуацій техногенного і природного характерів; суди загальної юрисдикції здійснюють судочинство у справах про злочини, що завдають шкоди національній безпеці України.

Головна функція цього рівня управління розбудова ефективної системи забезпечення безпеки життєдіяльночті населення країни. Це передбачає розробку та реалізацію Концепції та Стратегії національної безпеки країни, що гарантувало б своєчасне виявлення, оперативне реагування та ліквідацію загроз здоров'ю та життю населення, забезпечення захисту прав громадян України в країні та у світі.

Управління національною безпекою населення та території в найбільш повній мірі конкретизована на регіональному рівні. Саме він є достатньо масштабним для здійснення усього об'єму необхідних засобів – від наукового пізнання національної безпеки до підготовки кадрів у цій сфері. В той самий час саме він надає можливість конкретизувати загрози, їх рівень, ефективно розподілити ресурси необхідні для мінімізації ризиків регіональному розвитку.

Найефективнішим може бути державне управління ризиками розвитку держави на рівні суспільно-географічних макрорайонів. Саме в їх межах конкретизуються та найбільш комплексно охоплюються загрози, ефективне накопичення територіальних резервів необхідних для подолання НС, можливе створення повного комплексу діяльності спрямованої на зниження ризику НС. Тому є необхідність спеціального інтегрального перспективного районування безпеки життєдіяльності населення України. На сьогодні в регіональному розрізі вирішуються лише часткові питання у сфері націона-

льної безпеки. Під регіонами, на рівні яких впроваджують регіональну державну політику у сфері безпеки, розуміють автономну республіку та адміністративні області країни. Недостатньо враховуються реальні особливості просторового положення ризиків НС, подібність набору та гостроти певних видів небезпек в сусідніх областях.

Управління національною безпекою на регіональному рівні забепечується структурними підрозділами міністерств, відомств та інших структур центральної влади у регіонах та місцевими державними адміністраціями й органами місцевого самоврядування. Головна функція цього рівня управління полягає в акумулюванні, розміщенні та актуалізації необхідних матеріальних, фінансових, людських ресурсів для забезпечення безпеки адекватних рівню загроз. Важливо також забезпечити доступ населення до інформації та послуг у сфері безпеки (що потребує врахування й просторової доступності).

На нашу думку, відповідальність за реалізацію державної регіональної політики, зокрема, й у сфері національної безпеки, мають нести спеціальні центри регіонального управління. У сфері безпеки їх діяльність передбачає: 1) визначення чинників виникнення загроз; 2) виявлення та оцінка джерел ризику; 3) розробку та впровадження системи заходів – при потребі державної регіональної програми; 4) організацію моніторингу у сфері національної безпеки; 5) формування резервів людських, фінансових та матеріальних, необхідних запасів медичних препаратів, техніки, засобів індивідуального захисту населення для реалізації державної політики у вказаній сфері; 6) інженерно-технічну експертизу на предмет забезпечення безпеки населення і території на стадії проектування, удосконалення технічних процесів; 7) забезпечення населення об'єктивною інформацією щодо загроз національній безпеці в регіоні, їх гостроти, можливих шляхів подолання на

основі створення та обслуговування регіональних ГІС; 8) контролю за проведенням цих заходів та утриманням ризиків національній безпеці на прийнятному рівні.

В Україні є значні відмінності у проявах загроз національній безпеці. Управління НБ на різних територіальних ієрархічних рівнях здійснюється за галузевим принципом, відповідно до якого основна частина ресурсів і владних повноважень концентрується у Міністерствах та інших центральних органах виконавчої влади. При цьому незавжди вдається отримати цілісне розуміння прояву загроз національній безпеці конкретній території, що характеризується певними пропорціями розвитку. На нашу думку суспільно-географічний підхід при вирішенні проблеми забезпечення НБ регіону дозволяє із необхідним рівнем комплексності підійти як до досягнення стратегічних, так і тактичних цілей НБ.

Використання теорії і методології суспільної географії при розробці основ управління НБ передбачає перш за все розуміння її основних характеристик як параметрів суспільно-географічного комплексу. Стан НБ визначається рівнем збалансованості і пропорційності суспільно-географічного регіону, раціональністю розміщення підприємств, інженерних споруд, транспортних та ін. об'єктів, які є його визначають. Суспільно-географічний механізм повинен включати заходи, методи та важелі впливу, що ґрунтуються на використанні просторового ресурсу розвитку регіонів та передбачають зниження рівня небезпеки за рахунок вдосконалення територіальної структури регіону, налагодження необхідних зв'язків і відношень у системі НБ регіону.

Суспільно-географічний механізм забезпечення НБ регіону – це науково обґрунтована діяльність суб'єктів управління, спрямована на зниження рівня загроз НБ у регіоні до прийнятного шляхом проведення відповідних комплексних заходів. Діючий організаційно-економічний механізм регу-

лювання НБ має ряд недоліків та потребує вдосконалення в тому числі за рахунок виконання заходів суспільно-географічного характеру.

Принципова схема суспільно-географічного механізму забезпечення НБ регіону (рис. 21), яка складена на базі розробок із розкриття суспільно-географічного механізму забезпечення природно-техногенної безпеки регіону (Олійник Я.Б., Кононенко О.Ю., Мельничук А.Л., 2010 р.), окреслює порядок і зміст кроків суб'єктів управління щодо досягнення прийнятного рівня ризику прояву загроз НБ на регіональному рівні. На нашу думку, ефективність територіальної організації НБ регіону визначається розміщенням центрів різного ієрархічного рівня (міжрайонного, районного та локального рівнів), зон високого ризику прояву різнорідних загроз НБ, рівнем сформованості об'єктів відповідної інфраструктури (мережа забезпечення необхідних обсягів регіональних запасів людських, фінансових технічних та матеріальних ресурсів та ін.) та ефективності організації управлінської діяльності у сфері забезпечення НБ.

Під центрами НБ ми пропонуємо розглядати населенні пункти, складовими яких є територіальні структури специфічних поєднань загроз НБ, системи сил, засобів із запобігання їх прояву та управління ризиками.

Вдосконалення територіальної організації НБ, таким чином, полягає в діяльності із зниження рівня ризиків території за рахунок ліквідації джерел небезпеки, підвищення рівня протидії загрозам НБ та підвищення рівня готовності населення, відповідних служб до дій в умовах їх прояву за рахунок розбудови відповідної інфраструктури та оптимізації системи управління НБ.

Оптимальність просторових взаємовідносин та відношень у системі НБ визначаються складністю її структури. Найбільш вагомими є соціальні, демографічні, культурні, політичні, екологічні, економічні, науково-технічні, інфраструктурні та управлінські зв'язки у системі природно-техногенної безпеки території. На нашу думку, тривале

зниження якості життя населення, невиправданий рівень його соціального розшарування належать до найбільших загроз НБ країни та має серйозні регіональні відміни.

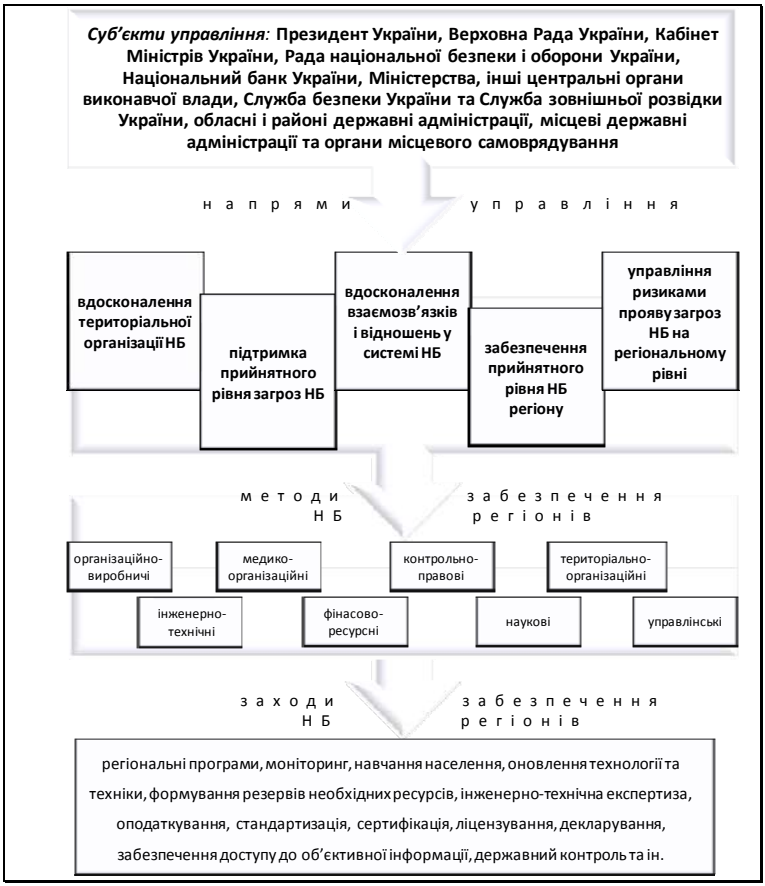

Рис. 21 Суспільно-географічний механізм забезпечення національної безпеки регіону

Різке скорочення чисельності населення країни є загрозою для її подальшого розвитку. Внаслідок посилення неконтрольованого антропологічного тиску (насамперед пов'язаного із гос-

подарською діяльністю) різко зростає ризик виникнення стихійних лих, зростає кількість населення, які мешкають чи працюють у зонах можливого враження у наслідок їх прояву. Для України загрозливим є рівень регіональних відмін господарського розвитку. Просторові виробничі зв'язки технологічного плану обумовлені збільшенням зон можливого враження внаслідок переміщення небезпечних речовин, поширенням небезпечних технологій, яке повинне підпадати під систему жорсткого контролю та управління. Це визначає роль інфраструктурних зв'язків. Науково-технічний розвиток регіону у значній мірі визначає його здатність протидіяти основним загрозам НБ. Джерела загроз НБ, служби із протидії їм, відповідні управлінські структури включені через відповідну інфраструктуру у єдину складну територіальну систему НБ.

Управління ризиками для НБ регіону передбачає проведення комплексу заходів щодо утримання ризику на прийнятному рівні. Процес управління ризиком є циклічним із обов'язковим проходженням етапів: моніторинг НБ, оцінка ризику, вибір методів і засобів управління ризиками, їх застосування та оцінка його ефективності.

Суспільно-географічний механізм забезпечення НБ конкретизується через відповідні методи та заходи. Основні методи визначені системою загроз НБ регіону. Таким чином, можна виділити наступні методи забезпечення НБ:

– організаційно-виробничі – із забезпечення безпеки функціонування виробництва, виробничої дисципліни, належного стану господарської взаємодії виробництв, готовності працюючих на небезпечних об'єктах до термінової евакуації, ефективних рятувальних робіт в разі потреби;

– інженерно-технічні – із підтримки відповідності технічних параметрів об'єктів НБ проектним нормам, формування систем блокування та локалізації осередків аварії, рівня забезпечення об'єктів, що здійснюються інженерними конструкціями, які попереджають можливість проникнення наслідків техногенних аварій за межі території об'єкта;

– медико-організаційні – залучення необхідної кількість медичного персоналу, запасів медичних препаратів, техніки, засобів індивідуального захисту, наявності та готовності до дії в екстремальних умовах мобільних медичних бригад швидкого реагування, лікувальних та реабілітаційних центрів, організація вакцинації населення та худоби;

– контрольно-правові – із забезпечення контролю за дотриманням законодавчих актів у сфері НБ, удосконалення законодавчої бази у сфері організації та управління безпекою та приведення її до відповідності з міжнародною в цій сфері, доступності до достовірної інформації щодо зазначеної безпеки для громадських організацій та населення;

– фінасово-ресурсні – із резервування необхідних коштів, потрібних на випадок прояву загроз НБ, в державному бюджеті та коштів і матеріальних ресурсів в регіональних бюджетах, обслуговування затрат на протиаварійні заходи;

– наукові – із дослідження проблем НБ, стану теоретико-практичної підготовки спеціалістів та міжнародного співробітництва з питань управління ризиком;

– територіально-організаційні – із розвитку просторового розподілу системи управління ризиками, раціональності розміщення небезпечних об'єктів техносфери, місць поселень щодо джерел загроз НБ, поширення нових прогресивних форм розміщення продуктивних сил;

– управлінські – із розвитку структури управлінської системи ризиком, підвищення кваліфікації управлінців, обґрунтованості управлінських рішень щодо забезпечення НБ.

На регіональному рівні мета, напрями та методи реалізації діяльності із забезпечення НБ визначають наступні заходи:

– розробку та впровадження системи дій – при потребі державної регіональної програми – з реалізації комплексу превентивних заходів, спрямованих на зниження ризику;

– організацію моніторингу у сфері НБ;

– підготовку населення та персоналу до дій в умовах прояву загроз НБ;

– формування необхідних резервів людських, фінансових та матеріальних ресурсів, необхідних запасів медичних

препаратів, техніки, засобів індивідуального захисту населення для реалізації державної політики у вказаній сфері;

– інженерно-технічну експертизу на предмет забезпечення безпеки населення і території на стадії проектування, удосконалення технічних і технологічних процесів, своєчасне оновлення технологій та виробничого устаткування;

– запровадження дієвих системи оподаткування, екологічного страхування, стандартизації, метрології, сертифікації, ліцензування, декларування у сфері НБ;

– забезпечення населення об'єктивною інформацією щодо стану НБ, гостроти загроз, можливих шляхів подолання на основі створення та обслуговування регіональних ГІС, створення сучасних дубльованих систем оповіщення населення про загрозу;

– контроль за проведенням цих заходів та утриманням ризику на прийнятному рівні.

Ефективне управління НБ базується на паспортизації ризиків регіонів. Паспорт має включати географічні особливості, виявлені джерела та об'єкти підвищеної небезпеки, усі вони кодуються та розподіляються за типами, визначаються види й гострота загроз пов'язаних із ними, визначається можливість виникнення взаємопов'язаних ланцюгових НС, їх ймовірність, гострота, визначаються найбільш масштабніші негативні наслідки, які можуть виникнути при прояві НС, перераховуються наявні органи, служби, матеріальні, фінансові та людські резерви накопичені для попередження та мінімізації прояву загроз, їх основних характеристик та параметрів, зазначаються усі НС та передаварійні ситуації, які мали місце в минулому із зазначенням їх основних особливостей та параметрів.

На наше переконання, одним з основних стримуючих факторів підвищення рівня НБ регіону в Україні є недостатній рівень наукового вивчення відповідної проблеми. Особливо важливими тут мають стати суспільно-географічні дослідження, основними напрямами яких повинні стати: визначення взаємозв'язків між компонентами регіональної безпеки (економічної, соціальної, природно-техногенної та інших), створення

ефективної системи моніторингу НБ, визначення особливостей територіальної організації цієї безпеки в регіонах.

Значне місце в реалізації конкретних заходів з управління національною безпекою території та населення займають локальний рівень управління. Управління національною безпекою на локальному рівні забезпечується міськими та районними державними адміністраціями, уповноваженими органами й органами місцевого самоврядування. Низьким поки що є рівень залучення територіальних громад до сфери державного управління. Характерними є неузгодженості у роботі уповноважених органів регіонального та місцевого рівнів, органів різного відомчого підпорядкування. Основними функціями системи управління національною безпекою на цьому рівні є забезпечення належного виконання законодавчих рішень органів державної влади та місцевого самоврядування; забезпечення достовірною інформацією щодо загроз національній безпеці; налагодження взаємодії промисловців та органів державного управління; створення ефективної системи соціального захисту людини, охорони та відновлення її фізичного і духовного здоров'я; стимулювання розвитку та забезпечення всебічного захисту освітнього та культурного потенціалу території; зниження антропогенних навантажень, ліквідація наслідків шкідливого впливу людської діяльності на природне середовище; впровадження у виробництво екологічно безпечних технологій; недопущення неконтрольованого ввезення в Україну екологічно небезпечних технологій, речовин і матеріалів.

Саме на цьому рівні визначаються відповідальні за рівень підготовки до дій в умовах НС, проводиться найбільш повна оцінка ризику території, узгоджуються обов’язки відповідних служб та організацій, конкретизуються державні регіональні програми, спрямовані на зниження гостроти загроз, ведеться підготовка виконавців таких програм шляхом практичних занять, репетицій, підготовка населення до сприйняття та участі в реалізації вказаних програм, формування у мешканців раціонального та безпечного мислення.

Запитання для самоконтролю:

1. Як ви розумієте зміст понять "національна безпека" та "регіональна безпека"?
2. Які чинники переважно визначають сучасний стан національної безпеки України?
3. У чому відмінність функціонування управління національної безпекою на різних таксономічних рівнях?
4. Чи ефективним є нинішній регіональний рівень управління безпекою життєдіяльністю населення?
5. Якою Ви бачите ефективну модель управління регіональною безпекою?

17. ПРОБЛЕМА УДОСКОНАЛЕННЯ РІВНІВ УПРАВЛІННЯ РЕГІОНАЛЬНИМ РОЗВИТКОМ УКРАЇНИ

1. Сучасний стан державного управління регіональним розвитком. 2. Органи та функції загальнодержавного рівня управління. 3. Питання необхідності посилення регіонального рівня управління. 4 Оцінки локального і місцевого рівнів управління.

Важливим чинником виходу з трансформаційної кризи українського суспільства є створення сучасної ефективної системи державного управління життєдіяльністю населення. Нова (удосконалена) система державного управління має бути створена шляхом проведення адміністративно-територіальної реформи, про яку сказано багато слів, але реально дуже мало зроблено. Ця реформа повинна вирішувати два взаємопов'язані завдання: 1) створити ефективну систему державного управління,

делегувати управлінські функції згори донизу, сприяти всебічному розвитку місцевого самоврядування; 2) поліпшити територіальну організацію державної влади, упорядкувати адміністративно-територіальний устрій держави, оптимізувати функціонально-територіальну структуру життєдіяльності населення, унеможливити сепаратизм і федералізм.

На нашу думку, основними принципами проведення цієї реформи мають бути: 1**) функціонально-територіальна системність** (взаємозв'язок соціально-економічного розвитку, систем розселення населення і адміністративно-територіального устрою); 2) **чіткий розподіл функціональних обов'яз-ків, ієрархічна простота управлінської системи**; 3) економічність і наближення органів управління до потреб народу, до людини; 4) **соціально-економічна та екологічна пріоритетність** як основа стійкого, збалансованого розвитку держави. При цьому головною передумовою науковообґрунтованого адміністративно-територіального устрою має стати його залежність від просторової диференціації соціально-економічної та екологічної діяльності населення України, що найповніше відображається сітками (схемами) суспільно-географічного макро-, мезо- і мікрорайонування (рис. 11).

Кінцевою метою реформування організації влади на регіональному і місцевому рівнях до 2015 року має стати розбудова сучасної європейської регіональної та муніципальної моделі розвитку, що забезпечить підвищення рівня соціально-економічного розвитку країни, ефективність управління територіями, зниження витрат на утримання державних органів та органів місцевого самоврядування, а також поліпшення якості надання послуг населенню неза-

лежно від місця проживання, забезпечення надання їх на рівні загальнодержавних соціальних стандартів.

1. Відповідно до наявної функціональної структури господарства України у державному управлінні виділяються і взаємодіють галузева і територіальна схеми управління. За **галузевою** схемою управління підприємства об'єднані в галузь, незалежно від місця їх розташування і підпорядковуються своєму міністерству (відомству). За **територіальною** схемою управління підприємства зосереджені в регіоні незалежно від галузевої приналежності і підпорядковуються регіональному органу управління. Обидві схеми мають свої переваги і недоліки.

За галузевою системою управління господарством внаслідок рішень багатьох міністерств і відомств призводить до виникнення реальних соціально-економічних проблем у регіонах: демографічних, соціальних, економічних та екологічних. Основним критерієм ефективного розміщення підприємств галузі була і є мінімізація витрат на виробництво і транспортування продукції. При такому підході до розміщення виробництва у великих містах не враховувались витрати на розвиток об'єктів соціально-побутової інфраструктури, що приводило до завищення ефективності розміщення порівняно з новими або слаборозвиненими середніми і малими містами.

Крім того галузі не враховують міжгалузевих витрат. По-друге джерелом витрат є некомплексний (незбалансований) розвиток промисловості регіону, що приводить до дефіциту трудових ресурсів, простою потужностей, перебою у роботі транспорту, погіршення екологічної ситуації, може викликати негативні соціальні наслідки. При такому підході потрібна корекція галузевих планів розміщення виробництва з урахуванням вищевказаних недоліків. Зате галузі успішніше вирішують питання науково-технічного прогресу, організації праці.

Територіальний підхід дає можливість комплексно й ефективно використати природні ресурси регіону (сировину), трудові ресурси та вирішити екологічні проблеми. Одночасно він теж може мати недоліки: протиставлення регіональних соціально-економічних інтересів загальнодержавним, обмежені можливості впровадження нової техніки і технологій, проведення єдиної науково-технічної політики. Є гостра потреба у пошуку кращої методики поєднання галузевого і регіонального підходів у схемах управління регіональним розвитком, яка включала б інтереси всіх структур у процесі регіонального відтворення, наявність різних форм власності, реалізації принципів самофінансування і відповідальності. Таким чином, специфіка регіонального управління полягає в інтегрованій функції державного міжгалузевого, галузевого і місцевого рівнів управління (рис. 22).

Як видно із змісту попередніх лекцій, в Україні після 1991 р. замість прогнозно-планових розрахунків на перспективу використовується метод програмування соціально-економічного розвитку паралельно з економічними і адміністративними методами.

Прогнозні економічні розрахунки на довгострокову перспективу є базою для повернення державних органів управління до розробки поточних і середньострокових планів та довгострокових прогнозів.

У 1995–2005 рр. розвиток господарства характеризувався відсутністю позитивного впливу держави на соціально-економічний розвиток країни і свідчив про саморегулювання економіки. Ринкову ейфорію нині слід замінити врахуванням витрат живої і уречевленої праці (її продуктивності), а також витрат енергоресурсів на одиницю продукції. Ця ситуація принципово стримує вихід української продукції на світовий ринок.

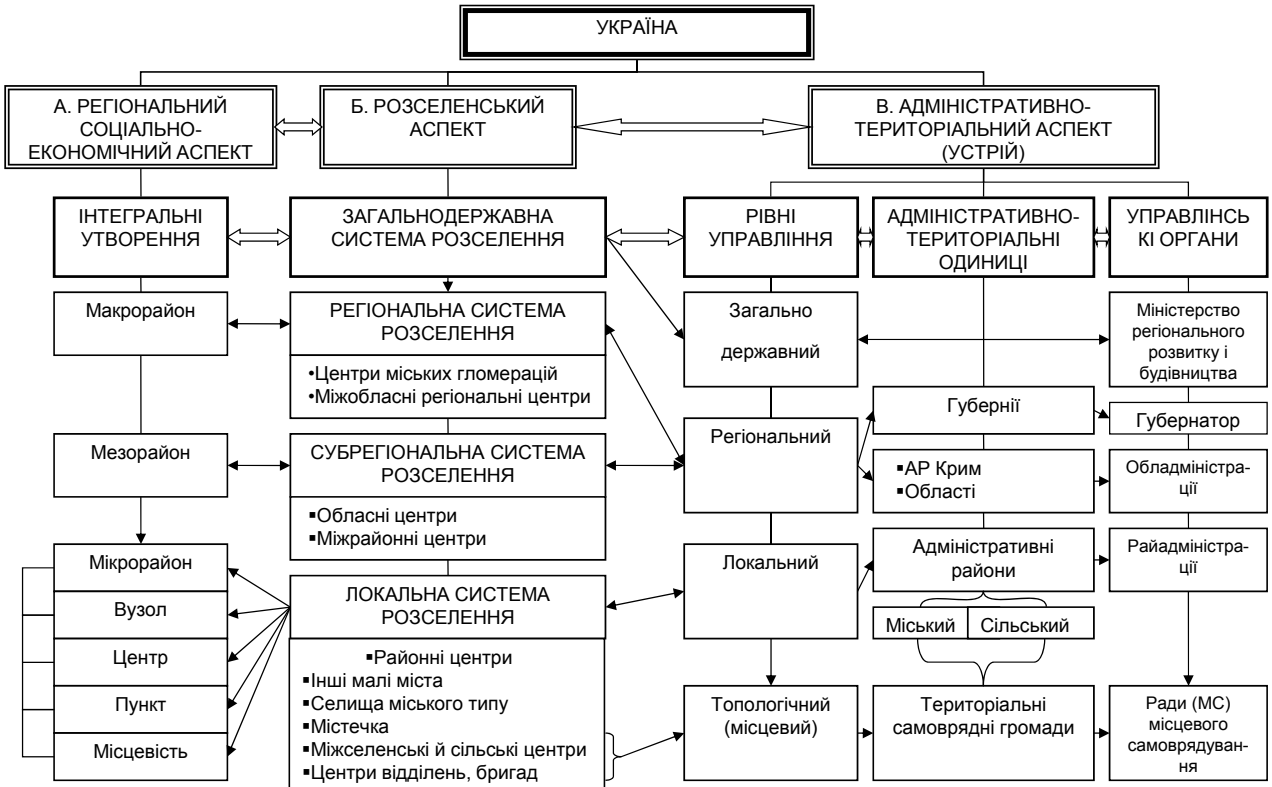

Рис. 22. Перспективна структура управління регіональним розвитком України

Нарешті, використання у практиці управління монетарної моделі розвитку, яка дає ефект у країнах з розвинутою економікою, в Україні вона фокусується на показниках рівня інфляції, який враховує лише попит, а не пропозицію держави, що викликало наплив іноземних товарів, їх треба поєднати на основі використання кейнсіанської та монетарної концепції розвитку.

Уряд досі не схвалив схеми (сітки) суспільно-географічних макрорайонів України, не удосконалив адміністративно-територіального її устрою, а Верховна Рада України не надала поки що територіальній громаді прав (статусу) окремої адміністративно-територіальної одиниці. Потребує удосконалення (посилення) регіональний рівень державного управління, обґрунтування нового статусу місцевого рівня управління, чіткої змістово-функціональної ієрархії вся система державного управління регіональним розвитком України. Нашій країні потрібні чотири рівні управління соціально-економічним та екологічним розвитком.2.Згідно Конституції України народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Державна влада в країні здійснюється за принципом її поділу на законодавчу, виконавчу і судову. Єдиним органом законодавчої влади є парламент – Верховна Рада України.

Президент України є главою держави й одночасно главою виконавчої влади в Україні, для чого формує Кабінет Міністрів України. Він Указом затверджує структуру центральних органів виконавчої влади України; за поданням Прем'єр-міністра призначає міністрів, керівників інших центральних органів – міністерств, комітетів, комісій, агентств, державних фондів, митної служби, казначейства, адміністрації, управління та департаментів, формує Секретаріат Президента України.

Міністерство є основною організаційно-правовою формою у сфері державного управління, призначеної для організації управління галузями народного господарства, соціально-культурного й адміністративно-політичного будівництва.

Основними завданнями міністерств є:

- розроблення державних програм і реалізація державної політики, зокрема регіональної, якою опікується Міністерство регіонального розвитку і будівництва (з 2007 р.);
- економічний розвиток і система оподаткування;
- здійснення міжнародної і зовнішньоекономічної діяльності. Від інших галузевих органів управління міністерства відрізняються обсягом компетенції й територіальним масштабом діяльності.

Новий механізм управління виходить з чіткого розмежування владної функції й правової компетенції між усіма рівнями територіальної системи.

До компетенції територіальної системи усіх рівнів управління відносяться функції зі створення сприятливого середовища життєдіяльності населення, збереження природно-ресурсного потенціалу регіонів, а також створення еколого-економічних умов господарсько-виробничої діяльності.

Основою кожного територіального рівня управління є наявність економічної бази, що включає природні і трудові ресурси, регіональну і муніципальну власність.

Поділ функцій між органами управління територіально-адміністративних одиниць різного рівня, заснованих на принципах економічної самостійності й самофінансування, означає що всі механізми , що функціонують на території й становлять єдину систему управління , повинні бути адекватні цілям і завданням розвитку відповідної території.

Із суспільно-географічних позицій Центру належить забезпечити входження України до загальносвітового процесу, поширювати економічні, політичні та адміністративні нововведення з урахуванням територіальних відмінностей регіонів, визначати генеральний напрям соціально-економічного розвитку країни, сприяти всебічному розвитку регіонів. Центр має розробляти великі регіональні стратегічні програми державного управління (на основі державної власності та контролюючих функцій), а також спеціальні управлінські

заходи для майбутнього Столичного округу, господарських агломерацій і великих господарських вузлів.

За Центром зберігаються функції міждержавних відносин, оборони та оборонної роботи, екологічного захисту, регулювання грошового обігу, контроль за банківськими операціями, оподаткування, розробки стратегії регіонального планування (у т. ч. містобудування), розвитку освіти, культури, підготовки й перепідготовки кадрів, розвитку загальнодержавних транспорту й енергетики, космічних, океанічних і геологічних досліджень. Центр також повинен відповідати за відтворення національно-історичного та етнографічного середовища. Держава поширює свою діяльність на всю територію країни в тій частині економічної, соціальної, культурної і політичної сфер, що має загальнодержавне значення. Центр також зобов'язаний контролювати виконання своїх рішень нижчими рівнями управління.

Конкретно **органи загальнодержавного управління** розробляють стратегічні програми розвитку господарства країни , забезпечують фінансування, координують науково-технічні і структурно-інвестиційні програми, здійснюють фінансово-кредитне регулювання грошового обігу, підтримують на певному рівні роздрібні ціни, гарантують населенню країни **прожитковий мінімум** і необхідну **соціальну захищеність** , розробляють ефективну систему заходів щодо захисту громадян, підприємств і організацій від стихійного лиха, виробничих аварій, вирішують актуальні соціальні, культурні й екологічні проблеми, представляють інтереси країни у міжнародних відносинах.

Одночасно вони здійснюють **планування і контроль** міжрайонного розподілу ресурсів і лімітів централізованих капітальних вкладень, а також регулювання **міжрайонного і міжнародного товарообміну.**

Невід'ємними документами загальнодержавного управління регіональною політикою мають бути: 1) Державна програма комплексного соціально-економічного і екологічного розвитку та розміщення продуктивних сил як всієї країни, так їх великих регіонів; 2) Державна програма розвитку міжрегіональної інфраструктури; 3) Генеральна схема планування території України; 4) Угоди обласних регіонів з Кабінетом Міністрів.

Щодо дальшого удосконалення загальнодержавного рівня управління регіональним розвитком, то слід мати на увазі досвід виконавчої політики США, в основі якої є **соціальний захист населення** (на основі розподілу капіталовкладень, в т. ч. в інфраструктуру) і **фінансова стабільність, координація лише спеціальними програмами**; виробництвом тут займається чесний бізнес. Міністерства опрацьовують пропозиції щодо асигнування галузей та об'єктів , розробляють проекти нових законів, стежать за їх виконанням – дотриманням стандартів і правових норм; нагромаджують і забезпечують найновішу інформацію у своїй сфері. **Компанії виробляють, а міністерства контролюють якість продукції і послуг, використовуючи механізм інспекторських штрафів**. Але основним **інструментом урядової монетарної політики є бюджет** із включеними до нього **цільовими програмами**, що мають силу закону, а науково обґрунтовані податки є стимулом для виробництва, праці, нагромадження та інвестицій.

В Канаді корисним для нас є постійний діалог інтересів різних територій (провінцій, областей, округів, регіонів, міст, містечок, селищ міського типу) з Федеральним урядом. В країні є спеціальний фонд вирівнювання розвитку та система банківських позик.

3. Виходячи із предметної суті суспільної географії, регіональний рівень управління життєдіяльністю населення є лідером процесу регіонального розвитку. Регіонально-

управлінський підхід розглядає регіон як територію з чіткими межами просторового поширення влади, тобто як підрозділи державного управління. Найціннішим є те, що регіональне управління посилює комплексний соціально-економічний розвиток території.

Другою **особливістю** регіонального управління є те, що його основу складає адміністративно-територіальний устрій (АТУ) країни. Нинішній АТУ України характеризується 3-4 ланковою структурою: а) у сільській місцевості: область-район-сільрада; б) у містах: область-район-міськрада-райрада. Нині він не надає повного комплекту повноважень, ні необхідних ресурсів для надання населенню соціально-економічних та екологічних послуг.

Найважливішою одиницею регіонального управління нині є адміністративна **область**, яка має чіткі межі і сформовані органи державного управління – адміністрацію і раду місцевого самоврядування. Тут реалізується принцип відносної економічної самостійності, хоча більша частина засобів виробництва створюється на основі міжрегіонального обміну. Області нині є соціально-економічними комплексами, збалансованими за головними функціональними системами,вони повинні мати загальнодержавну спеціалізацію людської діяльності, відповідну наявним умовам і ресурсам.

Головним завданням для управлінців області мають бути **об'єкти виробничої інфраструктури** – енергетика, будівельна індустрія та будівництво, місцевий транспорт і зв'язок, постачання і збут. Область повинна надати комерційну спрямованість підприємствам АПК, з виробництва товарів широкого вжитку, торгівлі і громадського харчування, рекреаційного господарства. За допомогою ринкових чинників регулюється розвиток місцевого господарства.

До компетенції обласних органів управління входять: розробка стратегії і тактики розвитку і розміщення продуктивних сил, а також різних програм загальнорегіонального значення.

Обласні управлінські органи також координують внутрішньообласні виробничі зв'язки, стимулюють розвиток міжгалузевих виробництв, спільно з міськими та районними органами управління визначають території для розміщення нових виробничих об'єктів, контролюють стан навколишнього середовища і природокористування, регулюють внутрішньообласну міграцію населення тощо.

Для виконання цих функцій створена відповідна управлінська структура обласної державної адміністрації, яка включає голову, заступників голови, управління та відділи: 13 функціонально-галузевих безпосереднього підпорядкування і 8 функціонально-галузевих, підпорядкованих центральним органам державної виконавчої влади (див. рис. 23).

Обласні ради місцевого самоврядування затверджують програми соціально-економічного і культурного розвитку відповідних територій та контролюють їхнє виконання; затверджують бюджети, сформовані з коштів державного бюджету, для їх розподілу між адміністративними районами.

Управління **обласними центрами** має здійснюватись на загальноміському та районному рівнях. У величезних і великих обласних центрах не слід допускати **суміщення в одній особі державних і самоврядних регулюючих повноважень**, що призводить до певного відриву міських адміністрацій від реальних громадських інтересів, виникає багато конфліктів через суперечливі інвестиційні, містобудівні, архітектурні та екологічні рішення. *Обласна ланка повинна також координувати соціально-економічний розвиток сільських адміністративних районів.*

Основними документами обласного рівня державного управління мають бути: 1) Прогнозно-стратегічний план соціально-економічного розвитку; 2) Програма соціально-економічного розвитку; 3) Схема і проект комплексної організації території; 4) Паспорт області та обласного центру. При цьому господарські, наукові, культурні та інші міжрегіональні зв'язки мають постійно зміцнюватись і розвива-

тись.Громіздкість обласної управлінської структури потребує негайного і значного скорочення, генералізації функцій, передачі штатних одиниць на районний і місцевий рівні управління.

Рис. 23. Управлінська структура обласної державної адміністрації

За таких умов можна посилити регіональний рівень управління за рахунок нової територіальної одиниці – **губернії,** яка повинна включати територію макросоціально-економічного

району (рис. 26). Тоді повний варіант регіональної влади може бути доповнений дев'ятьма губерніями: 1) **Столичною**, в межах якої слід виділити **Київський столичний округ** (у складі м. Києва, Київської господарсько-поселенської агломерації і функціонально взаємодіючою з ними приміською територією), 2) **Центральною**, 3) **Слобожанською**, 4) **Донецькою**, 5) **Придніпровською**, 6) **Причорноморською**, 7) **Подільською**, 8) **Карпатською** і 9) **Волинською** (їх обласний склад див. на рис. 9, с. 84). На даний період межі областей і губерній не слід змінювати. Керівником губернії повинен бути справжній губернатор з контрольно-управлінськими та координаційними функціями, який повинен підпорядковуватись Центру. Губернатор, за прикладом Президента України, повинен мати лише невеликий секретаріат. Влада цих нових адміністративних одиниць зазвичай відповідатиме за соціальну сферу, економіку та інші питання як загальної, так і міжобласної компетенції.

4. Питання удосконалення локального і місцевого рівнів управління життєдіяльністю населення нині є однією з найголовніших, бо вони відповідають за умови і рівень життя людей, за напрямки та ефективність людської діяльності на основі використання місцевих ресурсів, за стан і охорону навколишнього середовища, забезпечують конкретну реалізацію всіх управлінських ухвал. Якраз тут повинно здійснюватись повноцінне самоврядування.

На нинішньому етапі перебудови суспільних (й територіальних) відносин головним об'єктом на локальному рівні управління регіональним розвитком як в сільській, так і міській місцевості повинен залишитись на певний період **адміністративний район (АР)**.

Він відображає сучасний стан реалізації адміністративної реформи у вигляді відповідної моделі функціонування.

Позитивними ознаками такої моделі є: а) зосередження фінансових і матеріальних ресурсів в одному місці (в одних руках); б) можливості для жителів всього району користуватися повсякденними послугами обслуговуючих закладів і під-

приємств; в) мінімізація структурної перебудови апарату управління. Недоліком можуть бути **внутрірайонні протиріччя** між економічно сильними і слабими утвореннями, які не зможуть повністю зреалізувати своє право на самоуправління.

В нових умовах ринкової економіки України і децентралізації управління немає потреби **укрупнювати** адміністративні райони і створювати інші адміністративно-територіальні одиниці (наприклад повіти), є необхідність **зменшити контрастність** їх площ і чисельність населення з урахуванням особливостей природно-господарських зон, рівнів урбанізованості та соціально-економічного та екологічного розвитку території України. Адже нині найбільший за кількістю населення Харківський САР переважає найменший Коломацький цієї ж області у 19,8 рази за умов однакової штатної чисельності управління. Діапазон коливань площ САР теж досить великий.

Сільський АР, на відміну від міського, має вищий рівень господарської і трудової замкнутості, більшу територіальну диференціацію життя і чинників, що зумовлюють цю життєдіяльність. Він є цілісним державно-муніципальним утворенням.

До **повноважень** місцевих органів влади **сільських** АР належать: контроль використання природно-ресурсного потенціалу території, додержання права власності на землю та охорони оточуючого середовища ; аналіз планів розміщення, спеціалізації та розвитку підприємств, установ та органів всіх форм власності; складання необхідних для управління економічним і соціальним розвитком території балансів трудових ресурсів, місцевих будівельних матеріалів, палива, доходів і видатків населення; управління будівництвом; контроль використання житлової площі та соціально-культурних об'єктів; організація прикордонної (прибережної) торгівлі; розв'язання питань працевлаштування і призову на військову службу; здійснення заходів з охорони громадського порядку і боротьба із злочинністю тощо.

На 1.01.2009 р. в Україні було 490 сільських АР, на кожен із них пересічно припадало 58 населених пунктів із середньою людністю близько 350 мешканців – разом понад 30 тис. жителів. Нинішній сільський АР та його центр повинен надавати повсякденні і стандартні послуги для 20-40 тис. чол. Нині в межах сільського АР на кожну територіальну громаду припадає в середньому три села. Тоді загальна кількість територіальних громад в Україні повинна скласти близько 1,5 тис.

Основними елементами функціонально-територіальної структури людської діяльності в межах сільських АР є господарські центри, що сформувались на базі райцентрів, і господарські пункти, як місця розміщення підприємств різного профілю.

З метою удосконалення розміщення **територіальних громад**[23] в сільській місцевості слід мати оптимальну модель цієї самоврядної територіальної одиниці, з її основними просторовими параметрами. Територіальні громади є основою місцевого рівня управління соціально-економічним та екологічним розвитком.

За допомогою такої моделі повинна реалізовуватись вся повнота і незалежність влади, а також здійснюватись система стримування і противаг, які блокують узурпацію влади і зловживання нею. Організаційною основою місцевого розвитку називають партнерство інтересів громади, підприємців та органів місцевого самоврядування з підвищення добробуту кожного члена громади.

Територіальні громади села, селища, міста управляють через органи МС **майном**, що перебуває у **комунальній власності**; затверджують **програми соціально-економічного і культурного розвитку** й контролюють їхнє виконання; затверджують **бюджети** відповідних адміністративно-терито-

[23] Територіальна громада є сукупністю жителів, об'єднаних постійним проживанням у межах села, селища, міста; вона є самостійною територіальною одиницею або добровільним об'єднанням жителів декількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр.

ріальних одиниць і контролюють їх виконання; встановлюють **місцеві податки й збори** відповідно до Закону; забезпечують проведення місцевих **референдумів** і реалізацію їхніх рішень; створюють, реорганізують і ліквідують **комунальні підприємства**, організації й установи, а також здійснюють **контроль** за їхньою діяльністю; вирішують інші питання місцевого значення; віднесені законом до їхньої компетенції.

Сільський, селищний і міський **голова** ради МС є головною посадовою особою територіальної громади (вибори на 4 роки).

Методом обґрунтування параметрів територіальних громад є мікросоціально-економічне районування, а метою їх делімітації – просторове наближення різноманітних послуг для потреб сільського населення. Критеріями для їх виділення повинні бути: 1) наявність центра - поселення з доброю транспортною доступністю до місцевого центра; 2) максимальна відстань від сіл до центра обслуговування не повинна перевищувати 15-20 км; 3) норматив витрат часу не повинен перевищувати 40-60 хвилин автомобільного сполучення; 4) бажана чисельність населення окремого села – 500-1000 чол., а всіх суб'єктів отримання послуг в територіальній громаді – понад 3 тис. мешканців. Територіальні громади слід законодавчо визнати рівноправними партнерами міністерств і відомств, важливим інститутом управління державою. Їх виконавчими органами є сільські ради місцевого самоврядування на чолі з їх головами та старостами сіл. У майбутньому райдержадміністрацій не буде, а районні самоврядні ради будуть обмежені лише координаційними і контролюючими функціями, наданням методичної допомоги депутатам районної, сільської чи селищної рад. Законодавчо узаконені лише асоціації місцевих рад (2009 р.).

Потребує удосконалення територіальна організація влади у **містах**. Особливістю внутріміського АР є більша різноманітність процесу життєдіяльності населення, вищий рівень взаємозалежності всіх процесів внаслідок обмеженості території, більший вплив густоти населення і місце-

положення на всі сторони життя, умовність адміністративних меж щодо врахування реальної системи зв'язків.

Станом на 01.01.2009 р. у містах України було утворено 118 адміністративних районів, на кожен з яких пересічно припадало близько 270 тис. жителів. Головним параметром для утворення міської територіальної громади є чисельність населення понад 100 тис. мешканців. Наприклад, Київ з майже трьохмільйонним населенням має сьогодні 10 внутрішньоміських районів, на кожен з них припадає в середньому 140 тис. жителів. Пропозиції щодо їх укрупнення до 6-7 АР збільшують їх середню чисельність жителів до 200 тис., тобто ще більше ускладнюють доступність громадян до влади.

На загальноміському і районному рівнях управління основними виконавчими органами повинні залишитись міські державні адміністрації і ради місцевого самоврядування.

Загальною принциповою проблемою місцевого самоврядування є забезпечення ресурсами місцевих бюджетів, які повинні відповідати вартості гарантованих громадянам соціально-культурних, житлово-комунальних та управлінських послуг, незалежно від місця проживання.

Запитання для самоконтролю:

1. Як ви розумієте зміст, так званої, територіальної реформи та рівень її запровадження в життя?
2. В чому полягає специфіка державного управління регіональним розвитком України?
3. Яка Ваша думка, як суспільного географа, щодо оцінки сучасного регіонального рівня управління життєдіяльністю населення?
4. Чи ефективним є нинішній локальний рівень управління регіональним розвитком нашої держави?
5. Якою Ви бачите ефективну модель організації місцевої влади у сільській місцевості та містах?

17. ПРОБЛЕМА ВИКОРИСТАННЯ УКРАЇНОЮ ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ ЗДІЙСНЕННЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ТА РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

1. Загальні особливості цього процесу. 2. Оцінка досвіду країн Європейського Союзу. 3. Оцінка американського та російського досвіду. 4. Оцінка регіональної політики Японії та Китаю.

1. Одним із ефективних шляхів розроблення концепції регіональних політики і розвитку в Україні є вивчення досвіду зарубіжних країн, зокрема країн ЄС, з цієї проблеми. Регіональна політика в цих країнах є успішною, спрямованою на згладжування регіональних диспропорцій, розвиток депресивних територій, забезпечення високого рівня конкурентоспроможності їх економіки і соціальної сфери, поліпшення оточуючого середовища. Її завданнями є вирішення проблем, пов'язаних з трансформацією структури господарської діяльності, вдосконаленням територіальної організації виробництва і розселення, раціональним використанням природно-ресурсного потенціалу.

Важливим є також вирішення демографічних проблем, зокрема підвищення народжуваності населення, поліпшення його здоров'я, зниження рівня безробіття, збільшення обсягів доходів, розвиток соціальної сфери.

Серед українських суспільних географів найбільший внесок у вивчення зарубіжного досвіду організації регіональної політики зробили А.П. Голіков [4,5], К.В. Мезенцев [31, с. 14-20] та О.В. Мрінська [24, с. 11-12], результати їх досліджень послужили основою висвітлення змісту даної проблеми.

Перші спроби втручання держави в регіональний розвиток були викликані світовою економічною кризою 1929-1933 років, яка виявила регіональні диспропорції. Активне державне втручання в процес економічного розвитку з метою згладжування регіональних контрастів спостерігались у післявоєнний період.

Заходи регіональної політики здійснювались в США, Великій Британії, Німеччині, Франції, Італії, Японії та ряді інших країн. З кінця 70-х років простежувалось певне зменшення державного втручання в регіональний розвиток. Посилилось державне субсидування відсталих у своєму розвитку галузей господарства. Це було підставою для твердження про вищу ефективність галузевого субсидування, ніж регіонального. Нині більшість зарубіжних держав знов звернулась до розв'язання регіональних проблем.

В цілому стратегія регіональної політики в зарубіжних країнах визначається по таких пунктах:

1) поставлена мета регіональної політики може бути або економічною (боротьба з безробіттям, структурні зрушення, зменшення соціально-економічної напруги в окремих регіонах), або просторовою (перерозподіл економічної діяльності в межах країни);

2) здійснювані заходи можуть бути або непрямими (поліпшення інфраструктури, стимулювання науково-дослідної та інноваційної діяльності, поліпшення освіти, житлового забезпечення тощо), або прямими (стимулювання розміщення фірм у відсталих регіонах шляхом встановлення пільгових податків, нижчих цін на землю, енергію, надання кредитів на пільгових умовах тощо);

3) шляхами стимулювання економічного підйому відсталих регіонів може бути або "притягування", тобто приваблення інвесторів до відсталих районів, або "виштовхування", тобто витіснення підприємців з перевантажених районів;

4) регіональна політика може передбачати або здійснення окремих спеціальних заходів (надання засобів регіональним урядам для розв'язання місцевих проблем), або здійснення єдиної узгодженої програми дій (інтегрована регіональна політика);

5) кінцевою метою може бути або вирівнювання рівнів соціально-економічного розвитку регіонів, або досягнення максимальної віддачі кожного регіону відповідно до його особливостей.

Регіональна політика розвинених зарубіжних країн передбачає розв'язання проблем нових районів, слаборозвинених районів, промислових депресивних районів, районів надмірної концентрації виробництва і населення. Це так звані регіональні макропроблеми. Поряд з цим фінансується і розв'язання мікропроблем, що пов'язані із місцевою специфікою кожного району.

• Основним засобом здійснення регіональної політики є *регіональне програмування.* Регіональне програмування у вузькому значенні трактується як прийняття **спеціальних програм розвитку окремих регіонів**, спрямованих на вирішення конкретних соціально-економічних проблем (зниження безробіття, створення окремих підприємств інфраструктури тощо). **Регіональне програмування** у широкому значенні – це спроба формування на макрорівні перспективної регіональної структури господарства.

Регіональні програми в зарубіжних країнах можуть мати різну спрямованість – створення нової галузевої структури, забезпечення певного рівня зайнятості, гальмування інфляції тощо. Основним видом регіонального програмування є розробка цільових комплексних програм за принципом "прогнозування-програмування – фінансове планування". Це дозволяє спиратися на науково-дослідну базу, з одного боку, та забезпечувати централізоване управління її здійсненням у тісному зв'язку з державною фінансовою політикою, – з другого.

Регіональне програмування, спрямоване на освоєння нових районів, передбачає створення інфраструктури, передусім транспортної, енергетичної та міське будівництво. Такі регіональні програми розробляються в обмеженій кількості країн - США, Канаді, Австралії, країнах Північної Європи (наприклад, "Програма економічного розвитку Північної Норвегії", програма "Обличчям до Півночі" в Кана-

ді, програма "Транс-Аляскінський нафтопровід", програма економічного розвитку Гренландії тощо).

• Регіональне програмування розвитку **слаборозвинених районів** передбачає два шляхи: а) в районах з достатнім демографічним потенціалом і сприятливими (умовами постачання електроенергії і сировини – створення *"полюсів росту"* з паралельним здійсненням заходів з раціоналізації сільського господарства, будівництва об'єктів комунального господарства; б) в районах з низькою густотою населення, де створення "полюсів росту" недоцільне - обмежено заходами з раціоналізації сільського господарства, розвитку туризму, створення місцевої промисловості, розвитку комунального господарства. При цьому слаборозвинені райони визначаються не за кількісними показниками, а за своєрідністю структури господарства (переважання аграрної економіки, значна частка зайнятих в сільському господарстві (до 2/3) тощо). Яскравим прикладом такого програмування може служили реалізація "Програми долини р. Теннесі" в США.

• Регіональне програмування розвитку **промислових депресивних районів** передбачає перебудову галузевої структури промисловості через стимулювання розвитку "нових" високотехнологічних галузей, а також модернізацію існуючої інфраструктури. Такі програми здійснювались для Аппалачського району в США, Південного Лімбургу в Нідерландах, Руру в Німеччині, ряду районів Великої Британії тощо.

• Регіональне програмування, спрямоване на розв'язання проблем **районів надмірної концентрації виробництва і населення**, передбачає винесення за межі великих агломерацій промислових підприємств, а згодом при необхідності і підприємств сфери послуг, державних установ в тих країнах, де це можливе (наприклад, "План Аберкромбі" для Великого Лондона - створення десятка нових міст за межами його "зеленого пояса"). В малих густонаселених країнах стимулюється розвиток менш розвинених в промисло-

вому відношенні частин (наприклад, "Інтегрований план структурної перебудови Північних Нідерландів").

Розвинені зарубіжні країни вже відмовились від стратегії передачі своїм периферійним районам *застарілих* нововведень (стратегії міграції промисловості), зрозумівши, що така практика не гарантує забезпечення тривалого економічного росту цих районів на перспективу. Навпаки, це закладає можливості їх подальшого відставання, що неминуче стане гальмом для розвитку країни в цілому. Тому поширена практика стимулювання в проблемних районах формування агломерацій науково-технічної діяльності, що можуть стати "полюсами росту" цих районів, вивести з депресії на основі високих технологій. Найпоширеніші такі *агломерації* науково-технічної діяльності в США (Кремнієва долина в Каліфорнії, Дорога 128 в Массачусетсі та ін.). Поширеними формами розвитку окремих регіонів є створення *промислових, науково-технічних парків* (промислові парки, розташовані поблизу університетів або технічних вузів, поступово перетворюються у науково-технічні). В них розвиваються такі галузі, як інформатика, електротехніка, біотехнологія тощо. Прикладами можуть служити Стендфордський парк в США, Кембріджський парк у Великій Британії, Мец-2000 у Франції тощо.

Ще одним видом стимулювання регіонального розвитку є створення незначних за територією *інноваційних центрів,* які забезпечують умови для виникнення та виживання дрібних фірм в області високої технології. У 1980-х роках в Японії розпочалося поширення ідеї створення технополісів - значних територій (площею до 1300 кв. км), на яких розташовані декілька населених пунктів, чисельність населення головного з яких не перевищує 150 тис. чол., що характеризуються високою транспортного доступністю, спеціалізуються на науково-технічній діяльності і наукоємному виробництві.

Регіональна політика в різних країнах світу має свою історію та особливості. Розглянемо деякі з них.

2. Західноєвропейський досвід. Перші заходи серед країн Західної Європи, що мали дійсно регіональне спрямування, здійсне-

ні у **Великій Британії** - прийняті спочатку "Схема переносу промисловості" (1928), а згодом – «Закон про особливі райони з метою запобігання виключно високому рівню безробіття». Регіональне програмування в **Італії** розпочалося з 1942 р., коли був прийнятий закон "Про координацію діяльності в області міського будівництва", а у 1950 р. було створено Фонд допомоги Півдню (Фонд для спеціальних робіт громадського значення в Південній Італії), утворено обласні комітети регіонального планування. Перші заходи з державного втручання у регіональний розвиток **Франції,** що розпочалися ще з 40-х рр., являли собою створення розрізнених, локальних програм. Лише практично з 1963 р. регіональні заходи були включені до єдиного національного економічного плану. З переходом у 60-х роках від короткодо довготермінового програмування у Великій Британії вперше було прийнято план розвитку країни на 1965-70 рр., де окремий розділ був присвячений проблемам регіонального планування.

Після утворення **ФРН** була розроблена програма відновлення районів, з 1955 р. – діяла програма регіональної допомоги районам, з 1959 р. – "Федеральна програма сприяння регіональному розвитку", що мала три розділи – програма допомоги районам, розташованим на східних кордонах ФРН (для прикордонних районів), програма розвитку районів, що підлягають відновленню або оздоровленню (для відсталих районів) та програма індустріалізації основних центрів розвитку в сільськогосподарських районах. Регіональне програмування в Німеччині здійснюється на трьох рівнях. На локальному рівні розробляються містобудівні плани, плани розвитку міст і міських районів, модернізації житлового фонду тощо. На регіональному - програми розвитку земель, областей, спеціальні програми, спрямовані на вирішення окремих, чітко локалізованих проблем. На федеральному рівні - федеральна програма регіонального розвитку.

• Створення **Європейського Економічного Співтовариства** (1957 р.) поклало початок проведенню єдиної регіональної політики в межах цього утворення, а після утворення Євросоюзу (1993 р.) постало питання про створення

принципово нового утворення - «Європи регіонів». Можна виділити три етапи в розвитку регіональної політики ЄС.

Перший етап розпочався із створення відповідно управлінського і бюджетного органів - Комітету з регіональної політики, підпорядкованого Раді міністрів ЄС, і Європейського фонду регіонального розвитку, що діє в рамках бюджету ЄС (1972 р.). Перші десять років їх діяльність була спрямована на впровадження окремих, в більшості випадків не пов'язаних між собою, національних проектів.

Другий етап (з 1985 р.) знаменував перехід від розрізнених проектів до комплексних програм. До кінця 80-х років реалізувалось чотири види комплексних регіональних програм ЄС: 1) національні програми, що мають інтерес для ЄС; 2) міждержавні програми (їх мета - узгодження регіональних інтересів та найважливіших напрямків галузевої діяльності ЄС); 3) довгострокові специфічні програми (розроблялись для регіонів із найскладнішими стартовими умовами, території яких не охоплені національною регіональною політикою); 4) інтегровані програми (спрямовані на допомогу середземноморським районам). Три перші види програм проходили конкурсний відбір в Генеральній дирекції Комітету з регіональної політики. Як наслідок, у другій половині 1980-х років регіональні диспропорції в ЄС перестали зростати.

Третій етап пов'язаний із реформою регіональної політики ЄС (1989 р.), в результаті якої змінились і принципи фінансування регіональних програм -відбувся перехід до "індикативного методу" надання ресурсів в залежності від приналежності регіону до певної групи "проблемних територій" та відмова від фінансування всіх регіональних програм, крім міждержавних. Фінансові ресурси трьох існуючих фондів - Європейського Фонду Регіонального розвитку (був створений з метою стирання регіональних відмінностей), Європейського Соціального Фонду (створений з метою збільшення

кількості робочих місць) та Європейського фонду з управління сільським господарством і гарантій (створений з метою прискорення розвитку сільськогосподарських районів) - були об'єднані в єдиний структурний фонд, а сумарний обсяг його засобів збільшений до 1993 р. вдвічі.

Для "проблемних територій" були визначені 5 напрямків регіонального програмування. Після останньої кількісної зміни складу ЄС (1994 р.) таких напрямків визначено шість: 1) стимулювання розвитку районів занепаду та слаборозвинених районів; 2) структурна перебудова старопромислових, депресивних районів; 3) зменшення безробіття та створення умов для зайнятості молоді; 4) полегшення адаптації працюючих до змін в промисловості і системах виробництва; 5 а) галузева переорієнтація аграрного виробництва, 5б) стимулювання територій з домінуванням сільського населення; 6) підтримка малонаселених районів. До цієї реформи регіональні програми охоплювали 44% населення ЄС, а після - 43%, але при цьому значно змінився склад їх територій – регіональні програми охоплюють дійсно території з найменшим рівнем добробуту, тоді як раніше могли охоплювати і досить розвинені території, управлінський персонал яких був "проворнішим".

Основна мета сучасних регіональних програм Євросоюзу (ініціатив ЄС) – поліпшення умов життя кожного конкретного громадянина. При цьому регіональні програми розробляються за критерієм очікуваного прибутку з обов'язковим врахуванням можливостей створення нових, або хоча б збереження існуючих робочих місць. Нині процес регіонального розвитку і формування регіональної політики значною мірою пов'язаний із глобалізацією світового господарства, посиленням впливу транснаціональних корпорацій на розвиток держав і регіонів, інноваційним характером сучасного виробництва. Завдяки збільшенню місцевої і регіональної ініціативи щодо використання власного потенціалу регіони мають можливість досягти найбільш раціональної структури і спеціалізації господарства, знайти свою нішу на світовому ринку.

Процес регіонального розвитку в країнах ЄС відбувався поступово в напрямі оптимізації територіальної організації суспільно-господарського комплексу. При **індустріальній** системі господарювання головну роль у розвитку промисловості відігравали традиційні чинники (природні ресурси, людський потенціал, вигідне суспільно-географічне розташування), що зумовило високий рівень концентрації виробництва у регіонах з найсприятливішими умовами. З переходом до постіндустріальної системи все більшу роль почали відігравати такі чинники, як науково-освітній потенціал, професійні навички та кваліфікація трудових ресурсів, інновації, місцева ініціатива, що сприяло посиленню здатності регіонів швидко адаптуватися до конкурентного середовища.

Нині процеси регіонального розвитку країн ЄС вийшли за межі національних інтересів і стали предметом комунітарної політики, яка спрямована на вирівнювання рівнів життя населення в рамках всього співтовариства.

Головними інструментами реалізації регіональної політики в ЄС є гранти Європейського Фонду Регіонального Розвитку (ЄФРР), Фонду Єднання, Європейського Соціального Фонду (ЄСФ), Керівної секції Європейського Фонду орієнтації та гарантій у сільському господарстві (ЄФОГСГ), Фінансового інструменту Комітету орієнтації у рибній промисловості (КОРП), кредити Європейського Інвестиційного Банку (ЄІБ). На цілі регіональної політики нині спрямовується 35% бюджету ЄС.

З метою раціонального використання фінансових ресурсів, їх цільового спрямування Програмою ЄС на 2000-2006 рр. передбачено п'ять напрямів допомоги проблемним регіонам:

- *Ціль 1* - допомога найбільш відсталим регіонам, в яких рівень ВВП на душу населення складає менше 75 % середнього показника в ЄС (70 % фінансових ресурсів); тобто сприяння структурній перебудові й розвитку відсталих регіонів (Греція, Ірландія, Португалія, Заморські департаменти Франції, Північна Ісландія);

- *Ціль 2* – допомога проблемним (депресивним) регіонам у конверсії структури господарства та підтримка економіки (сюди входять сільські та урбанізовані регіони) (11,5%), охоплює 60 регіонів (16 % населення);

- *Ціль 3* – допомога в адаптації та модернізації системи освіти, навчання і зайнятості (12,3 %), боротьба з довгостроковим безробіттям (особи старше 25 років, що шукають роботу і перебувають без роботи понад 12 місяців);

- *Ціль 4* – допомога для включення молоді в трудове життя;

- *Ціль 5* –сприяння проведенню реформи аграрної політики: 56 ареалів, що охоплюють близько 5 % всього населення.

Для визначення регіонів, які потребують підтримки, важливою є типізація регіонів. Основними її показниками в Країнах ЄС є: 1) ВВП на душу населення; 2) структура зайнятості та рівень безробіття. За цими показниками виділяють *проблемні* регіони із низьким рівнем економічного розвитку і *старопромислові* регіони, що можуть отримати допомогу із структурних фондів ЄС.

Кожна держава ЄС формує власну регіональну політику, виходячи із рівня свого соціально-економічного розвитку і національних пріоритетів. Використання інструментів регіональної політики значною мірою залежить від потенціалу регіонів, територіальних відмінностей їх розвитку, особливостей регіональних проблем, ступеня децентралізації державного управління та рівня автономії регіонів. Характерним для регіональної політики ЄС є посилення *однорідності* національної політики, зближення принципів та механізмів її реалізації, збільшення ініціативи центрального уряду в питаннях згладжування регіональних диспропорцій, надання переваг регіональним інвестиціям перед регіональними стимулами, зосередження уваги на капітальних вкладеннях і зайнятості.

Основні "інструменти", які застосовуються національними урядами для надання допомоги проблемним регіонам: (1) *регіональні інвестиції* - державні кошти, спрямовані на зміцнення конкурентоспроможності регіону загалом, вдосконалення ін-

фраструктури і посилення суспільного капіталу; (2) *регіональні стимули* - державні кошти, спрямовані на підтримку окремих підприємств для компенсації можливих втрат від їх розташування у менш розвинених регіонах (субсидії, гранти, податкові пільги). На початку 90-х рр. за оцінками Єврокомісії 12 держав ЄС витрачали на фінансові інструменти регіональної політики біля 15 млрд. дол. США щорічно.

При формуванні політики регіонального розвитку велика увага надається *стратегічному плануванню і стратегічному управлінню. Стратегія регіонального розвитку* - це комплекс дій, які здійснює держава або регіон для їх ефективного розвитку з урахуванням власного ресурсного потенціалу, факторів зовнішнього середовища, використовуючи законодавчі, фінансові, структурні, економічні, інституційні важелі та ін. *Стратегічне управління* - це творча, безперервна і гнучка діяльність, спрямована на впровадження стратегії регіонального розвитку.

Стратегія регіонального розвитку в країнах ЄС розробляється на двох рівнях – **національному** та **регіональному**. На **національному** рівні розробляється стратегія регіонального розвитку держави, що має проблемно-функціональне спрямування, а також стратегії розвитку окремих галузей промисловості, сільського господарства, освіти та ін. Стратегія на **регіональному рівні** є важливим інструментом проведення соціально-економічної політики регіону. Тут визначають пріоритети і напрямки розвитку регіону з урахуванням власного потенціалу і загальнонаціональних тенденцій.

На думку О.В. Мрінської, принципи та форми регіональної політики наприклад Великобританії і загалом ЄС є не зовсім прийнятними в сучасних умовах України. Це пов'язано із великим розривом у рівнях соціально-економічного розвитку країн, їх фінансовими можливостями, традиціями у сфері регіонального розвитку, різними науковими підходами. Для України важливо використати досвід регіональної політики тих країн, що пройшли перехідний етап в розвитку еконо-

міки і нещодавно стали членами ЄС. Такою державою є Польща. Її досвід з реформування регіональної політики, а також наслідки запровадження стандартів ЄС у цій сфері можуть бути використані в Україні. Економічне зростання Польщі в результаті трансформації суспільства і зокрема господарської системи спричинило нерівномірність розвитку окремих її частин. Це пов'язано з відмінностями у забезпеченні регіонів ресурсами, їх різними матеріально-технічними можливостями, неоднаковою здатністю реагувати на зміни в соціально-економічному середовищі. Про диспропорції у розвитку регіонів Польщі свідчать показники рівнів ВВП, зайнятості, доходів населення, заробітної плати, якості освіти тощо.

У Польщі активно стимулюється економічне зростання в тих регіонах, які займають провідні позиції, забезпечують значну частку національного доходу. Кошти передусім надаються на розбудову інфраструктури, створення сприятливих умов для ведення бізнесу, життя населення. Значна увага приділяється підвищенню кваліфікації кадрів.

Досвід Польщі у сфері регіональної політики свідчить про високу ефективність запровадження європейських моделей. У повному обсязі було застосовано лише принципи регіональної політики ЄС і окремі стандарти. Всі інші ключові елементи – стратегічне планування, воєводські контракти, агенції регіонального розвитку, програми підтримки депресивних територій та інші були значно модифіковані відповідно до потреб, умов та фінансових можливостей країни.

3. *Американський досвід.* Вплив держави на регіональний розвиток розпочався в США раніше, ніж в інших країнах. У XIX ст. тут здійснювались заходи, що прискорювали заселення і економічний розвиток "дикого" Заходу. Держава субсидувала будівництво транснаціональних залізниць, каналів. Актом про гомстеди (1862 р.) відкрито вільну колонізацію західних земель. Але урядові дії, спрямовані на стимулювання економічного зростання окремих районів, носили епізодичний харак-

тер. Зародження регіональної політики як певного виду функцій державного апарату відбулося в 30-ті роки, коли в рамках "Нового курсу" Ф.Рузвельта держава фінансувала "громадські роботи" в районах з найвищим рівнем безробіття, загостренням соціальних проблем.

З ініціативи Ф.Рузвельта було розроблено і розпочато здійснення першої в зарубіжному світі великомасштабної регіональної програми - "Програма долини р. Теннесі", одного з найпроблемніших районів у складі семи південно-східних штатів. Ця програма мала ресурсно-виробничу спрямованість. Її завданням було перетворення відсталого району у значний центр виробництва гідроелектроенергії. Це перший досвід програмно-цільового підходу до вирішення регіональних проблем.

Реакцією на подальше загострення регіональних диспропорцій в США було підписання у 1961 р. Закону про розвиток ареалів, що занепали. Цей закон поклав початок формуванню в країні регіональної політики. Протягом 60-70-х років розроблялись основні принципи регіонального програмування, відпрацьовувались механізми управління, фінансування і контролю за його здійсненням, розмежовувались функції федеральних і регіональних органів управління тощо.

У 1965 р. при Міністерстві торгівлі було утворено федеральне ведомство – **Адміністрацію економічного розвитку**, завданням якої стало забезпечення економічної допомоги депресивним районам, організація розробки довготермінових планів їх економічного розвитку. Цього ж року Законом "Про громадські роботи і економічний розвиток" було виділено два типи бідуючих районів – "ареали, що реконструюються" і "округи економічного розвитку". Проте діяльність Адміністрації економічного розвитку слабо координувалась з програмами інших федеральних відомств і штатів. Програми її були розпорошені і не забезпечували комплексного підходу до вирішення

регіональних проблем. Тому в США перейшли до розробки міжштатних регіональних програм. Основними критеріями віднесення бідуючих штатів до міжштатних регіонів економічного розвитку були хронічне і високе безробіття, низькі сімейні доходи, уповільнені темпи розвитку, сильна залежність від військових замовлень, гострота житлових проблем, зниження темпів зростання кількості населення тощо.

Першою такою міжштатною програмою була затверджена 1965 р. Програма розвитку району Аппалачських гір, що охоплював територію 13 штатів. Вона мала комплексний характер, складалася з ряду підпрограм з різних галузей і сфер діяльності. Її мета - ліквідація ізольованості району як основної причини тривалого застою шляхом автодорожного будівництва, розвитку невиробничої інфраструктури, охорони здоров'я, освіти, професійно-технічної підготовки тощо.

Надалі створювався цілий ряд таких програм. Вони відрізнялися коротшим терміном (5 років), простішою структурою, меншими масштабами. Серед них варто назвати Програму розвитку Плато Озарк (освоєння басейну р. Арканзас, будівництво глибоководного шляху, портів), Програму розвитку Нової Англії (модернізація галузей виробничої інфраструктури), Програму розвитку Верхів'я Великих Озер (боротьба із забрудненням прісної води).

Паралельно з регіональними розвиток проблемних регіонів стимулюють численні галузеві і спеціальні програми загальнонаціонального значення (наприклад, Програма створення міжштатних шосейних доріг, Національна програма міського будівництва, спеціальні програми водногосподарських робіт тощо).

Регіональна політика в США здійснюється на трьох рівнях – загальнодержавному (розробка концепції регіонального розвитку, створення законодавчо-правової бази, визначення асигнувань, здійснення контролю), відомчо-

федеральному (розробка і фінансування програм, цільовий розподіл федеральних ресурсів, планування галузевих заходів тощо) та власне регіональному.

Російський досвід. З метою ефективної реалізації регіональної політики в Росії у 1996 році виданий Указ президента "Про основні положення регіональної політики в Російській Федерації". В ньому під регіональною політикою розуміється система цілей і завдань органів державної влади з управління політичним, економічним і соціальним розвитком регіонів країни, а також механізми їх реалізації. Основними цілями регіональної політики визначені: забезпечення економічних, соціальних, правових і організаційних основ федералізму, створення єдиного економічного простору; забезпечення єдиних мінімальних стандартів і рівного соціального захисту, гарантування соціальних прав громадян, встановлених Конституцією, незалежно від можливостей регіонів; вирівнювання умов соціально-економічного розвитку регіонів; запобігання забрудненню навколишнього середовища, а також ліквідація наслідків його забруднення, комплексний екологічний захист регіонів; пріоритетний розвиток регіонів, що мають особливо важливе стратегічне значення; максимальне використання природно-кліматичних особливостей регіонів; становлення і забезпечення гарантій місцевого самоврядування. В цілому ж найважливішою стратегічною метою регіональної політики в Росії є збереження єдності і цілісності країни, недопущення її розпаду на суверенні території.

На території країни виділяються три типи проблемних регіонів: праценадлишкові регіони (напр., Північний Кавказ), моногалузеві і депресивні регіони (напр., райони Півночі), оборонно-промислові регіони (напр., Урал, Санкт-Петербург, промислові вузли півдня Сибіру, Нижегородська область). Тут необхідна державна підтримка, розвиток підприємницької діяльності, залучення інвестицій, раціоналізація міграційних процесів.

Основними методами і формами державного впливу мають стати прогнозування і програмування. Серед форм реалізації регіональної політики в Росії пріоритет надається розробці і здійсненню федеральних цільових програм соціально-

економічного розвитку регіонів (наприклад, федеральна цільова програма соціально-економічного розвитку Сибіру). З інших форм державного втручання в регіональний розвиток виділяються розміщення федеральних замовлень на постачання продовольства для загальнодержавних потреб; підтримка наукоємних виробництв і розвиток високих технологій, сприяння активізації міжнародних економічних зв'язків регіонів країни; створення умов для формування вільних економічних зон і технополісів в регіонах, що мають високий науковий і кадровий потенціал, а також розвинену інфраструктуру.

Відповідно до цілей і завдань виділяються такі типи вільних економічних зон в Росії: комплексні спеціальні зони виробничого характеру; зовнішньоторговельні (вільні митні зони, у т.ч. зони експортного виробництва і транзитні); функціональні, або галузеві (технопарки, технополіси, туристичні, страхові, банківські). У 1990-92 рр. в Росії створено та нині формується 12 вільних економічних зон: Санкт-Петербург, Виборг, Находка, Янтар (Калінінградська область), Сахалін, Даурія (Читинська область), Алтай, Кузбас, Садко (Новгород), Технополіс Зеленоград (Московська область), Єва (Єврейська Автономна область), Магадан. Нині є понад 30 таких зон.

Досвід країн Азії. Регіональна політика в **Японії** починається з прийняття Закону про розвиток території країни (1950 р.), яким було визначено особливі райони розвитку, де передбачалось широке використання водних ресурсів, створення енергетичної бази, розвиток сільського господарства. У 1960 р. було прийнято План подвоєння національного доходу на 1961-70 рр., в якому виділено чотири групи районів: а) високорозвинені промислові райони міських агломерацій (Токіо, Осака, Нагоя, Кітакюсю), де обмежувалось або заборонялось подальше розміщення підприємств; б) весь район Тихоокеанського поясу як основна зона нового розміщення промисловості; в) райони розвитку (Хокайдо, Тохоку і окремі райони на північному узбережжі Японського моря), де передбачалось створення інфраструктури з метою подготовки умов для пе-

ретворення їх в майбутньому у промислову зону; г) решта районів, переважно слаборозвинених, де передбачалось будівництво автомобільних доріг.

У 1962 р. прийнято План всебічного розвитку території країни, метою якого було використання всіх ресурсів, рівномірний розподіл по районах країни капіталів, робочої сили, техніки тощо. Для рівномірного розвитку всієї території Японія була розділена на 3 типи районів: райони надмірної концентрації, райони промислового будівництва та райони розвитку. Третій план всебічного розвитку території країни (1977 р.) передбачав насамперед створення і розвиток транспортно-комунікаційної мережі (бл. 40 % ресурсів), а також підготовку територій, промислове та житлове будівництво, соціальні заходи, який був виконаний раніше встановленого 15-річного терміну.

Подальше дотримання Японією теорії, що в ліберальній ринковій економіці регіональні диспропорції є неминучими і повинні регулюватися державою, послужило основою розробки Четвертого плану всебічного національного розвитку (1987 р.). В основу виділення районів покладені регіональні відміни в доходах, структурі зайнятості в промисловості та концентрації населення. Виділяються три центри (Токіо, Осака та Нагоя) з найвищим рівнем; Тихоокеанський пояс ("Тихоокеанський мегалополіс") з високим та руральну територію (Хокайдо, Сікоку, Кюсю, Тохоку) з низьким рівнем економічного розвитку. Розроблений план передбачає запобігання концентрації урбаністичних функцій шляхом розподілу їх в декількох пунктах. Ідеальним варіантом організації території вбачаються технополіси. Практикуються винесення дослідних, культурних об'єктів та управлінських органів за межі Токійської метрополії.

Здійснення соціально-економічних реформ в **Китаї** не розв'язало всіх регіональних проблем країни. З метою активізації цих процесів починаючи з 1980 р. Китай розпочав здійснення політики відкриття країни зовніш-

ньому світу. За цей час створено 5 особливих економічних районів (Шеньчжень, Чжухай, Шаньтоу, Сямень та Хайнань). Їх мета – залучення іноземних інвестицій, ввезення зарубіжних передових техніки і технологій, запозичення сучасних методів управління, отримання інформації про положення на світовому ринку. Особливим економічним районам відведена значна роль в розширенні експорту, збільшенні валютних доходів країни, участі в міжнародному торгово-економічному, науково-технічному співробітництві.

У 1984 р. китайський уряд надав статусу відкритих приморських міст 14 містам, на території яких створюються зони техніко-економічного освоєння. З 1985 р. створюється ряд відкритих економічних зон, в результаті чого сформувалась відкрита економічна смуга примор'я країни. У 1990 р. китайський уряд прийняв рішення про відкриття і освоєння нового району Пудун Шанхая, про подальше відкриття ряду міст в поріччі Янцзи, що сприяло формуванню відкритої смути вздовж р. Янцзи, включаючи район Пудун в якості "головної відкритої зони". Починаючи з 1992 р. статус відкритих для зовнішнього світу отримали ряд прикордонних міст та адміністративні центри всіх внутріконтинентальних провінцій і автономних районів; у великих і середніх містах країни створені 13 безмитних зон, 32 зони техніко-економічного освоєння та 52 зони освоєння нових і високих технологій державного значення. Безмитні зони є особливою, повністю ізольованою територією, де розвиваються головним чином обробна промисловість, що випускає експортну продукцію, та зовнішня торгівля, діє особлива митна політика і здійснюються особливі правила митного управління і нагляду. В цілому в Китаї нині створена багатоступінчата і всебічна відкритість зовнішньому світу че-

рез примор'я, басейн Янцзи, прикордонні і внутріконтинентальні райони країни.

Запитання для самоконтролю:

1. Назвіть основні риси регіональної політики зарубіжних країн.
2. Чому досвід регіонального розвитку країн Європейського Союзу є важливим для України?
3. Які Ви знаєте п'ять напрямів (цілей) допомоги проблемним регіонам?
4. Які найголовніші риси регіональної політики США та Росії?
5. Що є цінного в досвіді реалізації регіональної політики Японії та Китаю?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география: Понятийно-терминологический словарь. – М.: Мысль, 1983. – 350 с.

2. Барановський М. О. Наукові засади суспільно-географічного вивчення сільських депресивних територій України: Монографія. – Ніжин : ПП Лисенко М.М., 2009. – 396с.

3. Гладкий О.В. Наукові основи суспільно-географічних досліджень промислових агломерацій: Монографія / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К. : Обрії, 2008. – 360с.

4. Голиков А.П., Казакова Н.А. Стратегия регионального развития: европейский контекст: Монография. – Х.: Экограф, 2008. – 180 с.

5. Голиков А.П., Непомнящий А.М., Прав Ю.Г., Шуба О.А. Основи региональной политики: Учеб. пособие. – Х.: НИИ регион. политики ХНУ им. В.Н. Каразина, 2002. – 68с.

6. Голіков А.П., Олійник Я.Б., Степаненко А.В. Вступ до економічної і соціальної географії: Підручник. – К: Либідь, 1996. – 320 с.

7. Гукалова І. В. Якість життя населення України: суспільно-географічна концептуалізація: Монографія / Інститут географії НАН України. – К., 2009. – 346с.

8. Данилишин Б.М. Продуктивні сили: місце і роль у системі економічної науки та суспільного поступу // Продуктивні сили України. Науково-теоретичний економічний журнал. – К.: РПС НАНУ, 2006. - № 1. – с. 5–19.

9. Дмитриева О.Г., Региональная экономическая диагностика. – Спб. Изд. Спб. университета экономики и финансов, 1992.

10. Заболотний Г.М., Дідик О.М., Захарченко В.І., Ступницький А.М. Ринкова трансформація господарства регіону (кластерний підхід): Навч. посібник для студ. екон. спец. вищих навч. закл. – Вінниця : Видавничий відділ ВДАУ, 2006. – 395с.

11. Закон України. Про Генеральну схему планування території України. // Відомості Верховної Ради (ВВР), 2002. – № 30, ст.204.

12. Закон України. Про місцеве самоврядування в Україні від 21.05.1997. // Відомості Верховної Ради (ВВР), 1997. – N 24, ст.170

13. Закон України. Про стимулювання розвитку регіонів. Урядовий кур'єр від 12.10.2005 – № 193.

14. Іщук С. І., Гладкий О. В. Київська господарська агломерація: досвід регіонального менеджменту: Монографія / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К. : Обрії, 2005. – 239с.

15. Іщук С.І. Розміщення продуктивних сил: теорія, методи, практика. – К.: ЄУФІБ, 1998.

16. Коломийчук В. С., Шевчук Л. Т., Шульц С. Л. Стратегічні засади соціально-економічного розвитку регіону (на матеріалах Тернопільської області). – Львів - Тернопіль, 2002. – розділ 3. – с. 210 – 267.

17. Корнус А. Соціально-економічні виміри сталого розвитку // Часопис соціально-економічної географії. – Харків: В-во ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2008. – Вип. 4 (1). – с. 44 – 48.

18. Круш П.В., Кожемяченко О.О. Регіональне управління : Навч.посіб. / – К. : Центр навчальної літератури, 2007. – 248 с.

19. Лісовський С. А. Основи сталого (збалансованого) економічного, соціального, екологічного розвитку: Монографія. / Інститут географії НАН України / Л.Г. Руденко (наук.ред.). – Житомир : Полісся, 2007. – 108с.

20. Мезенцев К.В. Суспільно-географічне прогнозування регіонального розвитку: Монографія. – К.: ВПЦ „Київський ун-тет", 2005. – 253 с.

21. Мезенцева Н. І., Мезенцев К.В. Суспільно-географічне-географічне районування України: Навч. посіб. – К.: ВПЦ "Київський ун-тет", 2000. – 228 с.

22. Мельник С.А. Управління регіональною економікою: Навч. посібник. – К.: КНЕУ, 2000. – 124 с.

23. Миронова Т.Л., Добровольська О.П., Колодій С.Ю., Процай А.Ф. Управління розвитком регіону: Навч. пос. – К.: Центр навч. літератури, 2006. – 328 с.

24. Мрінська О. В. Регіональна політика в країнах Європейського Союзу і можливості використання її досвіду в Україні (суспільно-географічне дослідження) – Автореф. дисертації на здобуття наук. ступ. канд. геогр. наук. – К., 2005. – 20с.

25. Олійник Я.Б. Економіко-екологічні проблеми територіальної організації виробництва і природокористування. – К.: Лібра, 1996. – 208 с.

26. Олійник Я.Б., Запотоцький С.П., Кононенко О.Ю., Мельничук А.Л., Пасько В.В. Регіональна економіка: Навчальний посібник / За ред. Я.Б. Олійника. – К.: КНТ, 2007. – Розділ I – с. 30 – 41; Розділ V. – с. 360 – 367.

27. Олійник Я.Б., Степаненко А.В. Вступ до соціальної географії: Навч. посібн. – К.: Знання, 2000. – 204 с.

28. Олійник Я.Б., Степаненко А.В. Теоретичні засади регіональної суспільно-географічної діагностики // Економічна та соціальна географія. – К., 2002. – Вип. 52. – с. 3 – 9.

29. Палеха Ю.М. Теорія і практика визначення вартості територій і оцінки земель населених пунктів України (економіко-географічне дослідження). – Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора географічних наук. – К, 2009. – 38 с.

30. Підгрушний Г.П. Промисловість і регіональний розвиток України: Монографія. – К.: Інститут географії НАН України, 2009. – 300 с.

31. Пістун М. Д., Мезенцев К. В., Тьорло В. О. Регіональна політика в Україні: суспільно-географічний аспект: Монографія. – К. : ВПЦ "Київський ун-т", 2004. – 130 с.

32. Пістун М.Д. Завдання суспільної географії в контексті проблем регіонального розвитку // Український географічний журнал. – К., 2003. – № 2. – с. 21 – 26.

33. Пістун М.Д. Основи теорії суспільної географії: Навч. посібник для студ. геогр. фак. ун-тів / Міжнародний фонд "Відродження". – К. : Вища школа, 1996. – 231с.

34. Пістун М.Д., Олійник Я.Б. Внесок суспільної географії в удосконалення процесу управління регіональним розвитком України // Економічна та соціальна географія: Наук. зб. – К., 2003. – Вип. 54. – с. 3 – 7.

35. Пістун М.Д., Олійник Я.Б., Балабанов Г.В. Конструктивна регіональна політика: суспільно-географічний аспект // Український географічний журнал. – К., 2000. – № 1 (29). – с. 3 – 9/

36. Пістун М.Д. Теоретико-методологічна концепція регіонального соціально-економічного розвитку України: суспільно-географічний аспект // Часопис соціально-економічної географії. – Харків, 2008. Вип. 5(2). – с.12 – 22.

37. Поповкін В.А. Регіонально-цілісний підхід в економіці. – К.: Наукова думка, 1993. – 219 с.

38. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015 р. Постанова Кабінету Міністрів України від 21.07.2006 р. // Офіційний Вісник України. – К., 2006. - № 30. – с. 36 – 78.

39. Проблемы комплексного развития территории /Под ред. И.А. Горленко, Г.В.Балабанова и др. – Киев: Наукова думка, 1994. – 293с.

40. Регіональне управління: Навч. пос. За наук. і заг. редакцією д.е.н. Л.М. Зайцевої. – Дніпропетровськ: ДФ УАДУ, 2000. – 238 с.

41. Руденко В.П. Географія природно-ресурсного потенціалу України**:** Підручник. У 3-х ч. – К. : К.-М. Академія, 1999. – 567с.

42. Руденко Л.Г., Гукалова І.В. Концепція збалансованого розвитку і якість життя населення // Український географічний журнал. – К., 2005. – № 2. – с. 44 – 49.

43. Соціально-економічна географія України: Навч. посіб. / Олег Іванович Шаблій (ред.). – 2. вид., перероб. та доп. – Л. : Світ, 2000. – 679с.

44. Стеченко Д.М. Управління регіональним розвитком: Навч. посіб. – К. : Вища школа, 2000. – 223 с.

45. Топчієв О.Г. Основи суспільної географії: Навч. пос. – Одеса: Астропринт, 2001. – 560 с.

46. Топчієв О.Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики: Навчальний посібник. – Одеса: Астропринт, 2005. – 632 с.

47. Топчієв О.Г. Теоретичні основи регіональної економіки: Навч. посібник. – К.: УАДУ, 1997. – 138 с.

48. Трансформація структури господарства України: регіональний аспект / Інститут Схід-Захід. Київський центр; Інститут географії НАН України / за ред. Г.В. Балабанова та ін. – К. : Міленіум, 2003. – 404с.

49. Фащевський М.І., Руденко Л.Г. та ін. Проблеми міждержавних міграційних зв'язків України та основні шляхи їх вирішення // Укр. географ. журнал. – К., 2007. - № 3 – с. 35 - 39.

50. Шаблій О. І. Основи загальної суспільної географії: Підручник. – Львів: ВЦ ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 444 с.

ОРІЄНТОВНА ТЕМАТИКА СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

Тема 1. Науково-пізнавальні і конструктивні можливості суспільної географії

1. Пізнавальна і конструктивна роль суспільної географії в удосконаленні регіонального розвитку України.
2. Суспільно-географічна проблематика регіонального розвитку України.
3. Значення управління (регулювання) процесом регіонального розвитку.

Рекомендована література:

Основна:

1. Конспект лекції № 1
2. Стеченко Д. М. Управління регіональним розвитком: Навч. посіб. – К. : Вища школа, 2000. – С. 19 – 21.

Додаткова:

1. Пила В., Абрамов В. Програмно-цільовий метод управління соціально-економічним розвитком // Економіка України. – К., 1998. № 9. – С. 32 – 39.
2. Олійник Я.Б., Запотоцький С.П., Кононенко О.Ю., Мельничук А.Л., Пасько В.Ф. Регіональна економіка: Навч. посіб. / За ред. Я.Б. Олійника. – К.: КНТ, 2007. – Розділ V. – 360 – 367.
3. Пістун М..Д. Основи теорії суспільної географії: Навч.посібник. – К.: Вища школа, 1996. – Розділи 1-3.

Тема 2. Суспільно-географічні засади регіональної політики в Україні

1. Оцінка загальних особливостей регіональної політики в Україні, зокрема системи директивних документів з цієї проблеми.
2. Основні теоретико-методологічні засади регіональної політики.
3. Види регіональної політики України, їх зміст та суспільно-географічні завдання.

Рекомендована література:

Основна:

1. Конспект лекції № 2
2. Голиков А.П., Непомнящий А.М., Прав Ю.Г., Шуба О.А. Основы региональной политики: Учеб. пособие. – Х.: НИИ регион. политики ХНУ им. В.Н. Каразина, 2002. – 68с. [1, 3, 7.5].

Додаткова:

1. Підгрушний Г.П. Регіональний розвиток: сутність процесу та його особливості // Український географічний журнал. – К., 2003. - № 4. – С. 39 – 48.
2. Пістун М. Д., Мезенцев К. В., Тьорло В. О. Регіональна політика в Україні: суспільно-географічний аспект: Монографія. – К. : ВПЦ "Київський ун-т", 2004. – С. 7 – 11.

Тема 3. Концепція процесу регіонального розвитку країни

1. Суть регіонального процесу соціально-економічного та екологічного розвитку
2. Позитивні риси сучасних теорій регіонального розвитку
3. Державне регулювання регіонального розвитку: суть причини засоби.

Рекомендована література:

Основна:

1. Конспект лекції № 3
2. Пістун М.Д. Теоретико-методологічна концепція регіонального соціально-економічного розвитку України: суспільно-географічний аспект // Часопис соціально-економічної географії. – Харків, 2008. Вип. 5(2). – С.12-22
3. Пістун М. Д., Мезенцев К. В., Тьорло В. О. Регіональна політика в Україні: суспільно-географічний аспект: Монографія. – К. : ВПЦ "Київський ун-т", 2004. – С. 31 – 32.
4. Підгрушний Г.П. Регіональний розвиток: сутність процесу та його особливості // Український географічний журнал. – К., 2003. - № 4. – С. 21-29.

Додаткова:

1. Поповкін В.А. Регіонально-цілісний підхід в економіці. – К.: Наукова думка, 1993. – 219 с.

2. Миронова Т.Л., Добровольська О.П., Колодій С.Ю., Процай А.Ф. Управління розвитком регіону: Навч. посіб. – К.: Центр навч. літератури, 2006. – Розділ 2 (2.2.). – с. 62 – 74.

Тема 4. Концепція стратегічного планування регіонального розвитку

1. Методологічні засади стратегічного планування регіонального розвитку.
2. Завдання державної стратегії регіонального розвитку України.
3. Сталий і збалансований регіональний розвиток країни.

Рекомендована література:

Основна:

1. Конспект лекції № 4.
2. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015 р. Постанова Кабінету України від 21.07.2006 р. // Офіційний Вісник України. – К., 2006. - № 30. – С. 36 – 78.
3. Голиков А.П., Казакова Н.А. Стратегия регионального развития: европейский контекст: Монография. – Х.: Экограф, 2008. – С. 118 – 126.
4. Лісовський С. А. Основи сталого (збалансованого) економічного, соціального, екологічного розвитку / Інститут географії НАН України / Л.Г. Руденко (наук.ред.). – Житомир: Полісся, 2007. – 108с.
5. Корнус А. Соціально-економічні виміри сталого розвитку // Часопис соціально-економічної географії. – Харків: В-во ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2008. – Вип. 5 (2). – С. 12 – 22.
6. Руденко Л.Г., Гукалова І.В. Концепція збалансованого розвитку і якість життя населення // Український географічний журнал. – К., 2005. – № 2. – С. 44 – 50.

Додаткова:

1. Пістун М., Олійник Я. Стратегія і тактика регіонального розвитку України // Економічна та соціальна географія. – К., 2001. – Вип. 51. – . С. 3 – 9.
2. Олійник Я.Б., Степаненко А.В. Теоретичні засади регіональної суспільно-географічної діагностики // Економічна та соціальна географія. – К., 2002. – Вип. 52. – С. 3 – 9.

3. Маруняк Є.О. Пріоритети регіональної політики України на шляху до інтеграції у світове співтовариство / Глобалізація та її вплив на розвиток регіонів України / Наук. ред. Руденко Л.Г. – К.: Реферат, 2007. – С. 196 – 204.

4. Олійник Я.Б., Запотоцький С.П., Кононенко О.Ю., Мельничук А.Л., Пасько В.Ф. Регіональна економіка: Навч. посіб. / За ред. Я.Б. Олійника. – К.: КНТ, 2007. – Розділ IV – С. 341 – 353.

5. Пістун М.Д. Роль суспільної географії в процесі реалізації Державної стратегії регіонального розвитку України до 2015 р. // Український географічний журнал. – К., 2008. – № 1. С. 40 – 43.

6. Сталий розвиток суспільства: 25 запитань і відповідей. – Тлумачний посібник. – К., 2001. – 28 с.

Тема 5. **Концепція території у суспільній географії**

1. Поняття "територія" в сучасній суспільній географії, її основні параметри та особливості.

2. Оцінка традиційних чинників регіонального розвитку.

3. Оцінка нових чинників регіонального розвитку за ринкових умов.

4. Про Генеральну схему планування території України.

Рекомендована література:

Основна:

1. Конспект лекції № 5.

2. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география: Понятийно-терминологический словарь. – М.: Мысль, 1983. – С. 50 – 51.

3. Заболотний Г.М., Дідик О.М., Захарченко В.І., Ступницький А.М. Ринкова трансформація господарства регіону (кластерний підхід): Навч. посіб.. – Вінниця : Видавничий відділ ВДАУ, 2006. – С. 14 – 24.

Додаткова:

1. Стеченко Д. М. Управління регіональним розвитком: Навч. посіб. – К. : Вища школа, 2000. – С. 25 – 27.

2. Проблемы комплексного развития территории. К.: Наукова думка, 1994. – С. 8 – 14.

3. Олійник Я.Б., Запотоцький С.П., Кононенко О.Ю., Мельничук А.Л., Пасько В.Ф. Регіональна економіка: Навч. посіб. / За ред. Я.Б. Олійника. – К.: КНТ, 2007. – Розділ ІІ – С. 55 – 170.

4. Руденко Л.Г., Горленко І.О., Малюк С.М., Лебідь Н.М. Географічний підхід до проблем розвитку території // Український географічний журнал. – К., 1993. - № 2 – С. 8 – 12.

5. Руденко Л.Г., Лісовський С.Г. Природно-ресурсний потенціал як чинник зростання в Україні // Український географічний журнал. – К., 2001. - № 3. – С. 17 – 21.

6. Нудельман В.І. Самодостатня територія як запорука гідного життя // Урядовий кур'єр. – К., 2002. - № 171; Передмістя столичних інтересів – К., 2005. – № 184.

7. Генеральна схема планування території України. Закон України від 07.02.2002 р.

Тема 6. Концепція суспільно-географічного районування України

1. Оцінка теоретико-методологічного підходу до суті процесу суспільно-географічного районування.

2. Сучасні проблеми інтегрального суспільно-географічного районування України.

3. Конструктивне значення суспільно-географічного районування в контексті регіонального розвитку.

Рекомендована література:

Основна:

1. Конспект лекції № 6

2. Пістун М.Д. Основи теорії суспільної географії: Навч. посіб. / Міжнародний фонд "Відродження". – К. : Вища школа, 1996. – С. 103 – 116.

3. Мезенцева Н. І., Мезенцев К.В. Суспільно-географічне-географічне районування України: Навч. посіб. – К.: КНУ, 2000. –С. 4 – 14.

Додаткова:

1. Концепція суспільно-географічного районування та адміністративно-територіального устрою України. В кн. Пістун М. Д., Мезенцев К. В., Тьорло В. О. Регіональна політика в Україні: суспільно-геграф. Аспект. – К.:ВПЦ "КУ", 2004. – р.5.-с.84 – 102.

2. Пістун М.А., Олійник Я.Б. Про адміністративно-територіальну організацію життєдіяльності населення України // Вісник Київ. Націон. Ун-ту ім. Тараса Шевченка. Географія. – К., 2006. – вип. 52 – С.4 – 7.

3. Пістун М.А. Суспільно-географічне районування України. Текст лекції. – К.: ВЦ «КУ», 1999. – С. 22.

4. Доценко А.І. Адміністративно-територіальний устрій і розселення в Україні. – Київ: РВ ПС укр.. НАНУ, 2003. – С. 22 – 23.

5. Нудельман В.І., Олещенко В.І. Перспективи реформування адміністративно-териториального устрою України // Конструктивна географія: становлення, сучасні досягнення та перспективи розвитку: Зб. Тез доповідей. – К., 2006. – С. 17–20.

Тема 7–8. Концепція раціонального і оптимального розміщення продуктивних сил

1. Суть і структура продуктивних сил за ринкових умов.
2. Головні чинники розміщення продуктивних сил в ринкових відносинах.
3. Система принципів раціонального розміщення продуктивних сил.
4. Ринкові форми розміщення та активізації розвитку продуктивних сил.
5. Регіональний господарський комплекс як об’єкт управління в ринкових умовах
6. Основні процеси ринкової структурної трансформації господарства регіону.

Рекомендована література:

Основна:

1. Конспект лекції № 7–8.
2. Данилишин Б.М. Продуктивні сили: місце і роль у системі економічної науки та суспільного поступу // Продуктивні сили України. Науково-теоретичний економічний журнал. – К.: РПС НАНУ, 2006. – № 1. – С. 5 – 19.
3. Пістун М.Д. Теоретико-методологічна концепція регіонального соціально-економічного розвитку України: суспільно-географічний аспект // Часопис соціально-економічної географії. – Харків, 2008. Вип. 5(2). – С.12 – 22.
4. Заболотний Г.М., Дідик О.М., Захарченко В.І., Ступницький А.М. Ринкова трансформація господарства регіону (кластерний підхід): Навч. посіб. – Вінниця : Видавничий відділ ВДАУ, 2006. р.1 –С. 11 – 14.

Додаткова:

1. Концепція раціонального розміщення продуктивних сил України. В кн. Пістун М. Д., Мезенцев К. В., Тьорло В. О. Регіональна політика в Україні: суспільно-геграф. аспект. – К.:ВПЦ "КУ", 2004. – С. 61 – 63.
2. Іщук С.І. Розміщення продуктивних сил: теорія, методи, практика. – К.: ЄУФІБ, 1998. – С. 5 – 10.
3. Нудельман В.І., Драпіковський О.І. Технополіси в Україні: містобудівний аспект // Український географічний журнал. – К., 1993. – № 3. – С. 24 – 29.
4. Руденко Л.Г. Виробничі системи: від локальних виробничих систем до кластерів // Український географічний журнал. – К., 2002. - № 1(37). – С. 77 – 78.
5. Трансформація структури господарства України: регіональний аспект / Інститут Схід-Захід. Київський центр; Інститут географії НАН України / Г.В. Балабанов (ред.). – К. : Міленіум, 2003. – 404 с.
6. Луцишин П.В., Луцишин Н.П. Європейське транскордонне співробітництво: сутність і структура // Український географічний журнал. – К., 1998. – № 2. – С. 5 – 11.

Тема 9. Концепція управління проблемними територіями

1. Поняття про проблемні території України. Старопромислові регіони
2. Депресивні сільські території
3. Асиметричність соціально-економічного розвитку

Рекомендована література:

1. Конспект лекції № 8
2. Барановський М. О. Наукові засади суспільно-географічного вивчення сільських депресивних територій України: Монографія. – Ніжин : ПП Лисенко М.М., 2009. – 396с.
3. Закон України. Про стимулювання розвитку регіонів. Урядовий кур'єр від 12.10.2005 – № 193.
4. Підгрушний Г.П. Промисловість і регіональний розвиток України: Монографія. – К.: Інститут географії НАН України, 2009. – 300 с.

Тема 10. Концепція регулювання регіональним природокористуванням

1. Еколого-соціально-економічна система як об’єкт регулювання природокористування
2. Принципи, форми і засоби регулювання природногосподарською збалансованістю
3. Напрями регулювання процесу регіонального природокористування

Рекомендована література:

Основна:

1. Конспект лекції № 9
2. Миронова Т.Л., Добровольська О.П., Колодій С.Ю., Процай А.Ф. Управління розвитком регіону: Навч. посіб. – К.: Центр навч. літератури, 2006. – р.8.1 – с. 227 – 287; р. 8.3. – С. 294 – 306.
3. Стеченко Д. М. Управління регіональним розвитком: Навч. посіб. – К. : Вища школа, 2000. – р. 4 (4.1 – 4.2).

4. Олійник Я.Б., Пересєкін В.М., Запотоцький С.П. Управління використанням природних ресурсів: Навчально-метод. посібник. – К.: ВГЛ "Обрії", 2008. – С. 29 – 37, 60 – 61.

5. Іщук С. І., Гладкий О. В. Київська господарська агломерація: досвід регіонального менеджменту: Монографія / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К. : Обрії, 2005. – 239с.

Додаткова:

1. Закон України. Про охорону навколишнього природного середовища від 25.06.1991 // Відомості Верховної Ради України. – 1991. - № 41. – с. 546/

2. Мельник С.А. Управління регіональною економікою: Навч. посіб. – К.: КНЕУ, 2000. – р.5.1 – 5.5.

3. Пистун Н.Д., Пересекин В.Н., Гуцал В.А. Функционально-территориальная структура города Киева // Экономическач география. – К., 1983. – Вып. 35. – с. 3 – 18.

4. Пистун Н.Д., Юрковский В.М., Мижега Н.Я. Расселение в крупном городе (на примере г. Киева) // Экономическач география. – К., 1983. – Вып. 35. – с. 118 – 126.

Тема 12. Концепція управління трудовими ресурсами та розселення населення регіону

1. Вплив головних регіональних чинників на використання трудових ресурсів
2. Сучасний стан використання працересурсного потенціалу України
3. Засоби управління регіональним ринком праці
4. Управління регіональним розвитком міста та міської агломерації

Рекомендована література:

Основна:

1. Конспект лекції № 10

2. Стеченко Д. М. Управління регіональним розвитком: Навч. посіб. – К. : Вища школа, 2000. – р. 5 (5.1–5.4).

3. Миронова Т.Л., Добровольська О.П., Колодій С.Ю., Процай А.Ф. Управління розвитком регіону: Навч. посіб. – К.: Центр навч. літератури, 2006. – р.6 (6.1 – 6.3)

4. Мезенцева Н.І. Суспільно-географічний аналіз ринку праці в Україні // Вісник Київ. націон. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Географія. – К., 2005. – вип. 51 – С. 33 – 34.

Додаткова:

1. 100 термінів і понять соціально-трудової сфери. Енциклоп. сл. – Луганськ, 2005. – с. 209.

2. Стеченко Д.М. Розміщення продуктивних сил і регіоналістика: Навч. посіб. – К. : Вікар, 2001. – р.6 (6.4, 6.5).

Тема 11. Концепція управління міжгалузевим виробничо-інфраструктурним комплексом

1. Міжгалузеві господарські комплекси як ринкова форма територіальної організації виробництва.

2. Засоби управління виробничо-інфраструктурними комплексами.

3. Організація управління регіональним індустріальним кластером.

Рекомендована література:

Основна:

1. Конспект лекції № 11.

2. Мельник С.А. Управління регіональною економікою: Навч. посіб. – К.: КНЕУ, 2000. – р.7 (7.1 – 7.4).

3. Стеченко Д. М. Управління регіональним розвитком: Навч. посіб. – К. : Вища школа, 2000. – р. 6 (6.1 – 6.3)

4. Заболотний Г.М., Дідик О.Н., Захарченко В.І. та ін. / Ринкова трансформація господарства регіону: Навч. посіб. – Вінниця: В-в ВДАУ, 2006. – р. 12 – с. 263 – 291.

Тема 13. Концепція управління регіональним соціально-інфраструктурним комплексом

1. Регіональний соціально-інфраструктурний комплекс як об’єкт управління.

2. Управління об'єктами соціально-побутової інфраструктури.
3. Управління об'єктами соціально-духовної інфраструктури.

Рекомендована література:

Основна:

1. Конспект лекції № 12.
2. Стеченко Д. М. Управління регіональним розвитком: Навч. посіб. – К. : Вища школа, 2000. – р. 7 (7.1 – 7.3).
3. Мельник С.А. Управління регіональною економікою: Навч. посіб. – К.: КНЕУ, 2000. – р.8 (8.1 – 8.5).

Тема 14. Концепція управління містом за ринкових умов

1. Місто як об'єкт управління.
2. Економіко-географічна грошова оцінка території міста.
3. Формування структури міського господарства та державні засоби його управління.
4. Територіальна організація влади у великому місті.

Рекомендована література:

Основна:

1. Конспект лекції № 13.
2. Миронова Т.Л., Добровольська О.П., Колодій С.Ю., Процай А.Ф. Управління розвитком регіону: Навч. посіб. – К.: Центр навч. літератури, 2006. – р. 5 (5.1 – 5.3).
3. Палеха Ю.М. Теорія і практика визначення вартості територій і оцінки земель населених пунктів України (економіко-географічне дослідження). – Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора географічних наук. – К, 2009. – 38 с.
4. Мельник С.А. Управління регіональною економікою: Навч. посіб. – К.: КНЕУ, 2000. – р.9 (9.1 – 9.3).

Додаткова:

1. Кузнецов С.Г., Ананян І.І., Богак Л.М. Територіальне планування і розвиток міст. – Донецьк: Норд-прес, 2008. – р.10 (10.1–10.2).

Тема 15. Концепція бюджетно-фінансового регулювання регіонального розвитку.

1. Суть фінансової автономії регіонів. Зміст поняття "місцевий бюджет" у Бюджетному кодексі України.
2. Місцевий бюджет: основні доходи та видатки.
3. Заходи державного фінансового вирівнювання.

Рекомендована література:

1. Конспект лекцій № 14
2. Круш П.В., Кожем'яченко О.О. Регіональне управління: навч. посібник. – К.: Центр учбової л-ри, 2007. – р. 4. – С. 134 - 195.
3. Миронова Т.Л., Добровольська О.П., Процай А.Ф., Колодій С.Ю. Управління розвитком регіону. – К.: Центр навч. л-ри, 2006. – р.7. – С. 236 – 276.
4. Софонова Л.В. Бюджетний менеджмент: Уч. пос. – К.: КНЕХ, 2004. – 246 с.

Тема 16. Концепція управління регіональною безпекою життєдіяльності населення

1. Регіональна безпека як об'єкт управління.
2. Загрози національної безпеки регіонального рівня.
3. Управління регіональною безпекою.
4. Сутність суспільно-географічного механізму забезпечення національної безпеки регіону

Рекомендована література:

Основна:

1. Конспект лекції № 15.
2. Стеченко Д.М. Розміщення продуктивних сил і регіоналістика: Підручник. – К.: Вікар, 2006. – р. 8 (8.3 – 8.5).

Додаткова:

1. Кононенко О.Ю., Мельничук А.Л. Внутрішньорегіональні відмінності природно-техногенної безпеки Київського

регіону – Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Географія. – К., 2005. – Вип. 51. – С. 24–26.

2. Мельничук А.Л. Оцінка природно-техногенної безпеки життєдіяльності населення України в розрізі районів виділених за рівнем природно-техногенних небезпек Географія і сучасність: Зб. наук. праць. – К., 2005. – вип. 13. – С. 108 – 114.

3. Круш П.В., Кожемяченко О.О. Регіональне управління: Навч. посіб. – К.: Центр учбової літератури, 2007 – р. 2.1.

4. Закон України. Про основи національної безпеки України. – Голос України від 22.07.2003 – № 134

Тема 17. Концепція удосконалення рівнів управління регіональним розвитком України

1. Сучасний стан державного управління регіональним розвитком.
2. Органи та функції загального державного управління.
3. Необхідність посилення регіонального рівня управління.
4. Оцінка локального і місцевого рівнів управління.

Рекомендована література:

Основна:

1. Конспект лекції № 16.

2. Миронова Т.Л., Добровольська О.П., Колодій С.Ю., Процай А.Ф. Управління розвитком регіону: Навч. посіб. – К.: Центр навч. літератури, 2006. – р. 6 (6.1 – 6.3).

3. Пістун М.Д. Місцеве самоврядування в територіальній організації локального і місцевого рівня управління соціально-економічним розвитком України // Часопис соціально-економічної географії. – Харків, 2008. Вип. 4. – С.21 – 28.

4. Пістун М.Д. Суспільно-географічний аспект локального рівня управління соціально-економічним та екологіч-

ним розвитком території // Київський географічний щорічник. – К., 2004. – Вип. 3. – С. 21 – 30.

Додаткова:

1. Пістун М.Д. Основи теорії суспільної географії: Навч. посіб. / Міжнародний фонд "Відродження". – К. : Вища школа, 1996. – С. 134 – 139.

2. Пістун М. Д., Мезенцев К. В., Тьорло В. О. Регіональна політика в Україні: суспільно-географічний аспект: Монографія. – К. : ВПЦ "Київський ун-т", 2004. – С. 115 – 123.

3. Мельник С.А. Управління регіональною економікою: Навч. посіб. – К.: КНЕУ, 2000. – р.2.

Тема 18. Концепція можливого використання Україною зарубіжного досвіду реалізації політики регіонального розвитку

1. Використання позитивного досвіду зарубіжних країн – ефективний шлях успішного здійснення процесу регіонального розвитку України.

2. Оцінка досвіду країн Європейського Союзу.

3. Позитивні елементи регіонального розвитку США, Росії, Японії та Китаю.

Рекомендована література:

Основна:

1. Конспект лекції № 17.

2. Голиков А.П., Казакова Н.А. Стратегия регионального развития: европейский контекст: Монография. – Х.: Экограф, 2008. – Глава 5 (с. 136 - 145).

3. Пістун М. Д., Мезенцев К. В., Тьорло В. О. Регіональна політика в Україні: суспільно-географічний аспект: Монографія. – К. : ВПЦ "Київський ун-т", 2004. – Розділ 1 (§ 1.3).

4. Мрінська О. В. Регіональна політика в країнах Європейського Союзу і можливості використання її досвіду в Україні

(суспільно-географічне дослідження) – Автореф. дисертації на здобуття наук. ступ. канд. геогр. наук. – К., 2005. – С. 7 – 9.

Навчальне видання

ПІСТУН Микола Данилович
МЕЛЬНИЧУК Анатолій Леонідович

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

Навчальний посібник

3-ге доповнене видання

Друкується за авторською редакцією

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Підписано до друку 27.10.10. Формат 60x84$^{1/16}$. Вид. № 536. Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Наклад 100. Ум. друк. арк. 18,00. Обл.-вид. арк. 16,74. Зам. № 210-5414.

Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43
☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 61; тел./факс (38044) 239 31 28
Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02.